

# Tarihten Bugüne Bursa İnsanı

From History to the Present:  
The People of Bursa

Cağfer Karadaş (Editör)



# Tarihten Bugüne Bursa İnsanı

*From History to the Present: The People of Bursa*

*Bursa Uludağ Üniversitesi'nin*

*ve*

*İlahiyat Fakültesi'nin 50. Yılına*

*Armağan*

Editör

Cağfer KARADAŞ



## OKU OKUT YAYINLARI

Şenyuva Mah. Seyhan Cad. 11-c/17, 06300, Ankara, Türkiye

<https://yayin.okuokut.org>

[yayin@okuokut.org](mailto:yayin@okuokut.org)

Sertifika No. | Certificate Number: 49846

ISNI: <https://isni.org/isni/0000000506276072>

ROR ID: <https://ror.org/03zs8ga83>

Yayın No. | Publication Number: 40

Dizi | Series: Sempozyum Kitapları | Symposium Books: 11

Kitap Adı | Title: Tarihten Bugüne Bursa İnsanı

Title in English: *From History to the Present: The People of Bursa*

ISBN: 978-625-95679-2-1

DOI: <https://doi.org/10.55709/okuokutyayinlari.73>

Editör | Editor: Çağfer Karadaş

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4991-1329>

Kurumu | Affiliation: Bursa Uludağ Üniversitesi | <https://ror.org/03tg3eb07>

Konu Kategorileri | Subject Categories

BIC: HBJH Tarihî Bölgeler ve Şehirler | HBJH History of Specific Cities and Regions

BISAC: HIS036140 Tarih / Orta Doğu / Osmanlı Tarihi | HIS036140 History / Ottoman Empire

THEMA: NHB Bölgesel ve Ulusal Tarih | NHB Regional and National History

LC: DR434.B87 Bursa Tarihi | DR434.B87 History of Bursa (Turkey)

DEWEY: 956.42 Bursa Tarihi | 956.42 History of Bursa, Turkey

Anahtar Kelimeler: Bursa, İnsan Tipolojisi, Bursa İnsanı, Bursa Tarihi, Göç ve Muhacirler, Ulema ve Dervişler, Gayrimüslimler, Bursa Mezarlıkları

Keywords: Bursa, Human Typology, People of Bursa, History of Bursa, Migration and Immigrants, Scholars and Dervishes, Non-Muslim Communities, Cemeteries of Bursa

Yayın Türü | Publication Type: Editöryal Kitap | Edited Book

Yayın Tarihi | Publication Date: 06 Mayıs 2025 | May 06, 2025

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Yayımlandığı Ortam | Publishing Format: E-Kitap, PDF | eBook, PDF

Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish

Ebat | Dimensions: 16 x 24 cm

Baskı Sayısı | Edition: 1

Sayfa Sayısı | Page Count: 184

Erişim | Access: Açık Erişim | Open Access CC BY-NC 4.0 | <https://yayin.okuokut.org>

Telif | Copyright: © 2025 Oku Okut Yayınları

Arşiv | Archiving: CEOOL, Google Books, Open Library, BookCites, OpenAire, WorldCat, BASE

Atıf Bilgisi | Cite as: Karadaş, Çağfer (ed.). *Tarihten Bugüne Bursa İnsanı*. Ankara: Oku Okut Yayınlar, 2025.

## ABOUT THE BOOK

### From History to the Present: The People of Bursa

*The book From History to the Present: The People of Bursa* is composed of discussions on the professions, temperaments, and lives of individuals who came to Bursa from various races, religions, beliefs, and regions.

The first chapter, titled “Seminars on Islamic Thought,” features articles that focus on understanding and recognizing the human being within the context of Islamic thought. Prophets—who are considered key milestones in the evolution of humanity—are examined, with particular emphasis on the final prophet, Muhammad Mustafa (peace be upon him), as an exemplary human model. Following the prophets, the first generation of Islam—the Companions (Sahaba)—is addressed as a model community.

The second chapter presents the types of individuals who appeared in Bursa starting from its conquest. Beginning with Osman Bey, who founded the Ottoman Empire and initiated the transformation of Bursa, and Emir Sultan, a key figure in the city's spiritual formation, the seminars continue with a focus on Hisar Neighborhood, the city's first settlement and neighborhood. Alongside madrasahs and scholars, religious scholars and dervishes who played crucial roles in shaping the intellectual life of Bursa are also included in the study. The guild of artisans and tradesmen—an essential pillar of society and a key factor in Bursa becoming a center of civilization—is discussed with the intent of shedding light on the present day.

The book does not overlook the presence of non-Muslims in Bursa. Groups that shaped Bursa's demographic makeup—such as converts (muhtedis), exiles, slaves, and concubines—are also discussed. Special attention is given to the migrant population that emerged after the Ottoman-Russian War of 1293 AH / 1877–1878 CE—commonly known among the public as the 93 War. Among these, Bulgarian, Western Thracian, Batum-region immigrants, and Albanian-origin migrants are presented as case examples.

The Uludağ Region Turkmens—who settled in Bursa after its conquest and formed the foundation of the city's Muslim population—are introduced with historical and socio-cultural perspectives. The final topic of the book is titled “Bursa Cemeteries and Their Inhabitants” and covers those who spent their final moments in Bursa and are buried in its cemeteries.

#### Subject Categories

BIC: HBJH History of Specific Cities and Regions

BISAC: HIS036140 History / Middle East / Turkey & Ottoman Empire

THEMA: NHB Regional and National History

LC: DR434.B87 History of Bursa (Turkey)

DEWEY: 956.42 History of Bursa, Turkey

Keywords: Bursa, Human Typology, People of Bursa, History of Bursa, Migration and Immigrants, Scholars and Dervishes, Non-Muslim Communities, Cemeteries of Bursa

**KİTAP HAKKINDA**  
***Tarihten Bugüne Bursa İnsanı***

*Tarihten Bugüne Bursa İnsanı* kitabının içeriği her ırktan, dinden, inançtan, bölgeden Bursa'ya gelen insanların meslekleri, meşrepleri ve yaşantılarının ele alınmasıyla oluştu. Birinci Bölüm "İslam Düşüncesi Seminerleri" ismine uygun düşecek şekilde İslam düşüncesinde insanı tanıma ve anlamaya yönelik yazılara yer verildi. İnsanlığın gelişiminin temel işaret taşları olan peygamberler ve son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) örnek insan tipleri olarak ele alındı. İslam'ın öncü kuşağı/ilk nesli sahabe örnek topluluk olarak hemen peygamberlerden sonra işlendi.

İkinci Bölümde fetihle başlayan Bursa'daki insan tiplerine yer verildi. Osmanlı'yı kuran ve Bursa'nın yeni şekline kavuşmasında ilk hamleyi yapan Osman Bey ve Bursa'nın manevî şekillenmesinin etkili isimlerinden olan Emir Sultan ile devam eden seminerler, Bursa'nın ilk yerleşim yeri ve ilk mahallesi olan Hisar Mahallesi'yle devam etti. Medrese ve ulemanın yanında Bursa'nın zihinsel şekillenmesinde önemli vazife gören ilim erbabı ve dervişler çalışmada yerlerini aldı. Toplumun en önemli yapı taşı olan ve şehrin medeniyet merkezi haline gelmesinde önemli işlev gören esnaf teşkilatı günümüze ışık tutacak şekilde tanıtılmaya çalışıldı.

Bursa'da sadece Müslümanlar değil, gayr-i Müslümler de yaşadığı için onlar da unutulmadı. Bursa'nın nüfusunu şekillendiren mühtediler, sürgünler, köleler ve cariyeler ile özellikle Rumî 1293 Miladî 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşından -halk arasındaki tabiriyle 93 Harbinden- sonra gerçekleşen göçlerle birlikte ortaya çıkan göçmen/muhacir nüfus göz ardı edemezdi. Bunlar içerisinde de çoğunluğu teşkil eden Bulgaristan, Batı Trakya, Batum yöresi göçmenleri ile Arnavut asıllı muhacirler örnek kabilinden ele alındı. Bursa'nın Müslüman nüfusunun temelini teşkil eden ve fetihle birlikte buraya yerleşen Uludağ Yöresi Türkmenleri de tarihi ve sosyo-kültürel yönleriyle tanıtıldı. Kitabın son konusu ise "Bursa Mezarlıkları ve Sakinleri" adıyla son nefeslerini Bursa'da verenlerin bulunduğu Mezarlıklar oldu.

**Konu Kategorileri**

BIC: HBJH Tarihî Bölgeler ve Şehirler

BISAC: HIS036140 Tarih / Orta Doğu / Osmanlı Tarihi

THEMA: NHB Bölgesel ve Ulusal Tarih

LC: DR434.B87 Bursa Tarihi

DEWEY: 956.42 Bursa Tarihi

Anahtar Kelimeler: Bursa, İnsan Tipolojisi, Bursa İnsanı, Bursa Tarihi, Göç ve Muhacirler, Ulema ve Dervişler, Gayrimüslimler, Bursa Mezarlıkları

## İÇİNDEKİLER

|                                                     |    |
|-----------------------------------------------------|----|
| Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü'nün Takdimi ----- | 7  |
| Koordinatörün Takdimi -----                         | 9  |
| Ön Söz veya Bursa'ya Dair Birkaç Söz -----          | 11 |

### İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İNSAN

|                                                       |    |
|-------------------------------------------------------|----|
| Evrenin ve İnsanın Yaratılışı                         |    |
| Cağfer Karadaş-----                                   | 17 |
| İslam Düşüncesinde İnsanın Değeri ve Halife Kılınması |    |
| Cağfer Karadaş-----                                   | 21 |
| İnsanlığın Önderleri Peygamberler                     |    |
| Cağfer Karadaş-----                                   | 29 |
| Hız. Peygamber ve İnsan Olarak Örnekliliđi            |    |
| Adem Apak-----                                        | 33 |
| Sahâbe Kimliği ve Genel Özellikleri                   |    |
| Adem Apak-----                                        | 39 |
| İslam'da İlim ve İlmî Hayat                           |    |
| Süleyman Uludağ-----                                  | 43 |

### BURSA İNSANI

|                                                                   |    |
|-------------------------------------------------------------------|----|
| Bursa'yı Yazmak ve İnsanını Anlamak                               |    |
| Bilal Kemikli -----                                               | 53 |
| Osmanlı'yı Kuran Lider Osman Gâzi                                 |    |
| Osman Çetin -----                                                 | 59 |
| Bursa'da İlmî ve Kültürel Hayat: Alimler ve Gönül Adamları        |    |
| Osman Çetin -----                                                 | 65 |
| Bursa'nın Gönül Sultanı Emir Sultan                               |    |
| Hüseyin Algül-----                                                | 77 |
| Bursa'nın Kadim Semti Hisar'da Vakıflarıyla Yaşayan İnsan         |    |
| Saadet Maydaer-----                                               | 81 |
| Ulu Cami'nin İnşâ Döneminde Bursa'da Sosyo-Kültürel ve İlmî Hayat | 87 |
| Osman Çetin -----                                                 | 87 |

|                                                                                    |            |
|------------------------------------------------------------------------------------|------------|
| Süleyman Çelebi'nin Mevlidi: Bursa İnsanının Bilinç İhyası<br>Cağfer Karadaş ----- | 97         |
| Bursa'nın Dervişleri<br>Mustafa Kara -----                                         | 105        |
| Bursa Osmanlı Esnafı<br>Mustafa Asım Yediyıldız -----                              | 113        |
| Bursa'da İhtida ve Mühtediler<br>Osman Çetin -----                                 | 121        |
| Bursa'da Gayrimüslimler<br>Ali İhsan Karataş -----                                 | 129        |
| Bursa'da Sürgünler<br>Ali İhsan Karataş -----                                      | 133        |
| Bursa'da Köle ve Cariyeler<br>Ali İhsan Karataş -----                              | 139        |
| Bursa Dağ Yöresi İnsanlarının Tarihi ve Kültürü<br>Adem Apak -----                 | 143        |
| Bulgaristan Muhacirleri<br>Vejdi Bilgin -----                                      | 147        |
| Batı Trakya Göçmenleri<br>Remzi (Hasan) Yeprem -----                               | 153        |
| Batum Göçmenleri<br>Süleyman Uludağ -----                                          | 159        |
| Arnavutların Anadolu'ya Göçü: Bursa Arnavutları Örneği<br>Enes Idrız -----         | 163        |
| Bursa Mezarlıkları ve Sakinleri<br>Hasan Basri Öcalan -----                        | 169        |
| <b>KAYNAKLAR</b> -----                                                             | <b>181</b> |

## BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ'NÜN TAKDİMİ

Bursa, 1326 yılında fethedilmesiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti olmuş ve tarihte gördüğü en önemli payeye ulaşmıştır. Başta Osmanlı sultanları olmak üzere çeşitli kademe ve nitelikteki devlet ve ilim adamları tarafından eğitim-öğretim öncelikli olmak üzere şehrin gelişmesi noktasında önemli yatırımlar yapılmış, imar ve iskân faaliyeti yürütülmüştür. Dönemin en önemli merkezlerinden İznik'le birlikte düşünüldüğünde Osmanlı'nın ilk eğitim kurumları bu şehirde kurulmuş, eğitimin niteliği, yönü ve yol haritası bu şehirde çizilmiştir. Zamanının gözde ilim dallarının birçoğuna vakıf mütebahhir ilim adamı Davud-i Kayserî ile başlayan ilim adamı geleneği, Molla Fenarî ve Molla Hüsrev gibi önemli isimlerle devam etmiştir. Bursa'da oluşan bu ilim geleneği önce Edirne'ye oradan Osmanlı'nın görkemine yakışır başkenti ve dünya şehri İstanbul'a yansımıştır. Ama Bursa eğitim ve öğretimde önemini ve yerini asla kaybetmemiş ve İstanbul'un yanında ikinci sıradaki ilim merkezi olma özelliğini her daim korumuştur.

Çağdaş eğitim anlayışının benimsenmesiyle birlikte başta II. Abdülhamid Han dönemi olmak üzere Cumhuriyet döneminde büyük imar yatırımları gerçekleştirilmiştir. Yüksek eğitim ve öğretimde ise 1970 yılında İstanbul Üniversitesi'ne bağlı olarak kurulan Bursa Tıp Fakültesi, 1971 kurulan Bursa İktisadi ve Sosyal Bilimler Akademisi, 1958 kurulan Bursa Eğitim Enstitüsü, 1975'te kurulan Bursa Yüksek İslam Enstitüsü temel oluşturmuştur. 11 Nisan 1975 tarih ve 15205 sayılı Resmî Gazetede yayınlanan 1873 Sayılı Kanun ile Bursa'da "Bursa Üniversitesi" adı ile kurulan Üniversitemiz, 20 Temmuz 1982 tarihinde Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı hakkında 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile "Uludağ Üniversitesi" adını almıştır. Ancak 18 Mayıs 2018 tarih ve 30425 Sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 7141 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile üniversitemizin adı "Bursa Uludağ Üniversitesi" olmuştur.

Bugün Üniversitemiz 15 Fakülte, 2 Yüksekokul, 15 Meslek Yüksekokulu, 1 Konservatuar, 4 Enstitü, 27 Uygulama ve Araştırma Merkezi ile 1 Araştırma Merkezi ve Rektörlüğe bağlı olarak kurulan 5 bölümlle eğitim öğretim faaliyetini başarıyla sürdürmektedir. Ayrıca Üniversitemiz başarısının bir somut belgesi olarak Yükseköğretim Kurulu (YÖK) tarafından 20 devlet ve 3 vakıf üniversitesinden oluşan Araştırma Üniversiteleri içinde yerini almıştır.

Aklın ve bilimin öncülük ettiği çağdaş, demokratik, özgür düşünceli ve kişisel sorumluluk duyguları gelişmiş, toplumun inanç ve değerlerine saygılı, kültürel ve tarihi değerlerini benimsemiş, uluslararası vizyon sahibi gençler yetiştirmeyi amaç edinen üniversitemiz şehrimizde bulunan resmi veya özel kurumlarla ilişkisini ve iletişimini ülkenin ve milletin faydasına olacak şekilde geliştirmeye özen göstermektedir. Şehirde bulunan özel ve tüzel kesimlerle yapılan protokoller hem üniversitenin hem şehrin gelişmesine önemli katkılar sağlamaktadır.

Bu çerçeveden olmak üzere Bursa'mızın merkez ilçelerinden olan ve Türkiye'nin nüfus bakımından en büyük ilçelerinden sayılan Bursa Osmangazi İlçe Belediyemiz ile de birçok alanda başarılı iş birlikleri ve çalışmalar sürdürülmektedir. Bu iş birlikleri arasında eğitime, kültüre, sosyal hayatın gelişmesi ile başta gençlik olmak üzere bu konularda halkı

bilgilendirmeye yönelik kurulan Şadırvanlı Han Eğitim Akademisi çok önemli bir yer edinmektedir. Osmangazi Belediyesi ile yapılan iş birliği çerçevesinde çeşitli alanlardan uzman ve donanımlı öğretim elemanlarımız bu Akademide başarılı çalışmalar sürdürmektedir. Bu çalışmaların ürünleri görüntülü olarak sosyal medya ağlarında kamuoyuna sunulurken kalıcı olması bakımından yazılı doküman haline getirilmesine de özen gösterilmektedir. Nitekim Şadırvanlı Han Eğitim Merkezinde iki dönem şeklinde düzenlenen “İslam Düşüncesi Seminerleri”nin bu sezon konusu “İslam Düşüncesinde ve Bursa’da İnsan” olarak belirlenmiş, sezon sonunda ise bilim insanlarımızın yazıları derlenerek TARİHTEN BUGÜNE BURSA’DA İNSAN adıyla kitap haline getirilmiştir. Kitapta Bursa’da yetişmiş çok değerli bilim insanlarımızın ilimizi birçok yönden mercek altına alan yazıları yer almakta ve Bursa’nın tanıtımına ve gelecek tasarımıya büyük katkı saylayacağına dair kuvvetli bir izlenim vermektedir.

Hem Üniversitemiz hem Belediyemiz hem de Bursa’mız adına bu gelişmeyi kutluyor, konuşmaları ve yazılarıyla katkı sağlayan ve emeği geçen bütün bilim insanlarımızı ve yöneticilerimizi tebrik ediyorum.

Bursa 2022

Prof. Dr. Ahmet Saim KILAVUZ  
Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörü

## KOORDİNATÖRÜN TAKDİMİ

İnsanların ve toplumların bu dünya hayatını insanca ve onurlu bir şekilde yaşayabilmeleri, onu doğru anlayıp buna göre davranmalarından geçmektedir. Bu da öncelikle insanın yaşadığı şehri doğru anlamasıyla gerçekleşebilir. Zira bir şehir, onu oluşturan insanların eseridir; şehri anlamak aynı zamanda orada yaşayan insanları anlamaktır. Kısaca insan ve şehir birbirinin aynası mesabesinde. Diğer yandan Türk insanının mensup olduğu dini nasıl algıladığını bilmek de önem arz etmektedir. Bir milletin dini ve kültürü yalnızca onun inandığı kitabın okunmasıyla anlaşılamaz. Aynı zamanda onun din ile ilgili düşünce, duygu ve yapıp etmelerinin de öğrenilmesini, bir başka ifadeyle tarihlerinin öğrenilmesini gerektirir. Şehrin incelenmesi bu açıdan da önem arz etmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'ni kuran şehir olarak Bursa, belli bir mekân ve zamanda İslam'ın hayata dönüşmüş bir biçiminden başka bir şey değildir. Onu çeşitli yönleriyle tanıdığımızda yalnız bir şehrin oluşumunu değil kendi İslam anlayışımızı ve inanç kökenlerimizi de anlamış olacağız.

Bugüne kadar yerli ve yabancı pek çok yazar Bursa üzerine önemli yazılar yazmıştır. Onlara burada temas ederek sözü uzatmak istemiyorum. Fakat onlardan biri olarak okuyacağınız bu eser Şadırvanlı Han Eğitim Akademisi'nde diğer konular yanında Bursa üzerine verilmiş birçok konferanslar metninden oluşmakta ve bize önemli bilgiler vermektedir. İşte böyle değerli bir eserin ortaya çıkmasını sağlayan başta Osmangazi Belediyesi Belediye başkanı Mustafa DÜNDAR, Uludağ Üniversitesi rektörü Prof. Dr. A. Saim KILAVUZ'a teşekkür ederim. Ayrıca konferansların tertip edilmesinde yürütücülük görevini yerine getiren ve bu eserin editörlüğünü yapan Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ'a, yazıları yazan alanlarının çok değerli uzmanları olan hocalar ve yazarlara da teşekkürü bir borç bilirim. Nihayet Osmangazi Belediye Başkan Yardımcısı Cem Bey'e ve Şadırvanlı Han Eğitim Akademisi Müdürü Ahmet Özen ve katkısı olan diğer bütün dostlara şükran borçluyuz.

Bursa'yı tarih içinde farklı yönleriyle tanıtan bu eser okunduğunda, insan, şehir, din ve Bursa hakkında çok şey öğrenilecektir.

Bursa 2022

Şadırvanlı Han Eğitim Akademisi Projeler Koordinatörü

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ



## ÖN SÖZ VEYA BURSA'YA DAİR BİRKAÇ SÖZ

Bursa Osmanlı Devleti'nin ilk ve kadîm başkentidir. Osmanlı'nın Bursa'yı başkent olarak seçmesi her bakımdan şehrin değerini artırmıştır. Fethinden bugüne kadar şehir bu değeri korumuş hatta üstüne yeni değerler eklemiştir. Edirne ve daha sonra İstanbul öne çıkmış olsa da özellikle Devlet-i Aliye'nin din, ilim, siyaset ve toplumsal şekillenmesinde ve gelişmesinde Bursa'nın yeri, önemini korumuş hatta artırmıştır. Kuruluş döneminde Bursa'daki her ilmî ve kültürel gelişme İstanbul'a nakledildiği gibi sonraki dönemlerde de İstanbul'daki her gelişmenin ve yenileşmenin izdüşümü mutlaka Bursa'ya yansımıştır. Cumhuriyet döneminde de Bursa önemini yitirmemiş; bilimsel gelişmelerin yanında tarım, ticaret ve sanayi alanlarında merkezî konum ve özelliğini sürdürmüştür.

Coğrafi olarak Bursa, Uludağ'ın kuzey eteklerine doğru kurulmuş, zamanla doğu batı ekseninde ovaya doğru yayılmıştır. Şehir bugün nüfus olarak Türkiye'nin dördüncü büyük kenti olup sanayi, tarım ve turizm alanlarında önde gelen iller arasında bulunmaktadır.

Tarihine bakıldığında Bursa'nın ilk ismi Prusa olup kurucusu Bithinya kralı Prusias'ın adından geldiği düşünülmektedir. Uzun süre İznik'in gölgesinde ve Bizans hakimiyetinde kalan şehir, on yıllık kuşatmanın ardından 1326 yılında Osmanlı'ya teslim edilmiştir.

Fetihten sonra Osmanlı'nın başlattığı imar faaliyetleriyle yeni bir görünüm kazanmaya başlayan Bursa birçok bölgeden yapılan nüfus intikalleriyle kent gelişimini, insan çeşitliliğini ve kültürel zenginliğini artırmıştır. Bursa'nın fathi elinde gerçekleşen Orhan Gazi ilk iş olarak kale içindeki manastırı camiye çevirtmiş, Bey Sarayı adı verilen bir de saray yaptırmıştır. Sarayın bulunduğu bölge bugün Tophane olarak bilinmektedir. Sur içi Osmanlı'nın aynı zamanda Bursa'daki ilk mahallesidir. Bugün o mahalleye Hisar adı verilmiştir. Böylece Bursa Osmanlı'nın başkenti konumunu kazanmıştır. Nitekim fethi başlatan ancak hemen öncesinde vefat eden Osman Gazi'nin naaşı kendisi tarafından Gümüşlü Kumbet adı verilen Tophanedeki türbesine nakledilmiştir.

Emir Timur'un (nam-ı diğer Timurleng) Yıldırım Beyazıt'a karşı Ankara savaşını kazanıp Bursa'yı ele geçirdikten sonrası başkent Edirne'ye taşınmışsa da Sultanların bu şehre ilgisi hiç eksik olmamıştır. Nitekim Fatih Sultan Mehmet'e kadar ölen sultanların naaşları Bursa'ya defnedilmiştir. Bu da Bursa'nın terk edilmediğinin aksine dönülecek yer olarak görüldüğünün işaretidir.

Dönemsel olarak Bursa'daki Osmanlı yapılarına bakıldığında İstanbul'un başkent olmasından sonra bile ilim, kültür, ticaret ve sanayide şehrin öneminin azalmadığı açıkça görülür. 1855 depreminde büyük yıkıma uğrayan şehir Devletin desteğiyle yeniden ayağa kalkmış, batıda gelişen yeniliklerin ilk uygulama alanlarından biri olmuştur. Sözgelimi 1874'te tamamlanan ve gecikmeli olarak 1892 yılında açılan Bursa-Mudanya arasındaki demir yolu bu desteğin göstergesidir. Hüseyin Vassaf'ın (ö. 1929) verdiği bilgiye göre Mudanya'dan Bursa istikametine doğru toplam altı istasyon bulunmakta olup isimleri şöyledir: Mudanya İstasyonu, Yörükali İstasyonu, Koru İstasyonu, Acemler İstasyonu, Yahudiler İstasyonu ve son durak Bursa İstasyonu.<sup>1</sup> Ancak demiryolu zamanla gereksiz ve

<sup>1</sup> Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, haz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Dursun Gürlek (Bursa: Bursa Araştırmaları Merkezi, 2022), s. 27-31.

masraflı görülerek 1948 yılında önce âtil hale getirilip devre dışı bırakılmış, 1953 yılında da rayları sökülüştür. Bugün demiryolunun Mudanya istasyon binası bir otal olarak hizmet vermekte, Bursa binası ise çeşitli etkinlikler için kullanılmaktadır. Bursa’da hala “Demiryolu Altı” diye semt isimlendirme bile vardır. Öte yandan II. Abdulhamit Han zamanı başta olmak üzere Osmanlı’nın son döneminde Bursa’da medreselerin yanında sultanî, askerî, sanayi, ziraat ve sanat alanlarında birçok kız ve erkek eğitim kurumları kurulmuştur. Bu okullardan Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi ve Bursa Mekteb-i İdadî-i Askerî’sinden 1901 yılında çıktığı Bursa’ya seyahatini kitaplaştıran Haseyin Vassaf bahsetmektedir.<sup>2</sup> Hudâvendigâr Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi (Hamidiye Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi), Bursa Mekteb-i Sultanî (Bursa Erkek Lisesi), Mal Hatun İnas Mektebi/Bursa İnas Rüşdiyesi (Bursa Kız Lisesi), Bursa Harîr Daruttaglîmi (İpekçilik Mektebi) bu eğitim kurumlarından bir kaçıdır.

İdarî durumu olarak 1832’ye kadar bağımsız *mutasarrıflık* olan şehir bu tarihten itibaren Karahisar, Kütahya, Bilecik, Erdek, Biga mutasarrıflıklarıyla birlikte merkezi Bursa olmak üzere yeni teşkil edilen Hudâvendigâr Eyaleti’ne bağlanmıştır. Hüdavendigar Eyaleti zaman içinde kapsam olarak değişiklik arzemiş, son hali 1908’de Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya, Karahisar ve Karesi sancaklarından oluşmuştur.<sup>3</sup>

Günümüzde Bursa’da on yedi ilçe bulunmaktadır. Bu ilçelerin içinde nüfusu ve sosyo-kültürel imkânlarıyla birçok şehri geride bırakan ilçeler bulunmaktadır. Bunlar içinde Osmangazi Merkez İlçesi başı çekmektedir. İlçede Belediye Başkanı Mustafa Dünder önderliğinde yapılan kültürel etkinlikler tam da şenrin büyüklüğüne ve tarihine yakışır düzeyde ve nitelikte olup onlardan biri de Bursa Uludağ Üniversitesi ile 2020-2024 yılları arasında yapılan protokolle yürütülen Şadırvanlı Han Eğitim Akademisi’dir.

Şadırvanlı Han, yakın geçmişe kadar Tarihi Kayhan Çarşısı içerisinde aktif ticaretin yapıldığı bir alanda, alt katı dükkân, üst katı konaklama amaçlı kullanılarak önemli bir rol oynamıştır. Bursa’da ticaret anlayışının değişmesi ile Şadırvanlı Han gibi birçok han, terkedilmiş ve atıl duruma gelmişti. Şadırvanlı Han, Osmangazi Belediye Başkanı Mustafa Dünder tarafından başlatılan restorasyon çalışmaları sayesinde sayıları oldukça azalmış mütevazî ahşap hanlar içerisinde yer alan bu han bilimsel ve kültürel etkinlikleriyle yaşayan Bursa’nın bir unsuru haline gelmiştir. 2018 yılında başlatılan restorasyon çalışmaları 2019 yılında tamamlanmıştır. Sosyo-kültürel tesis olarak işlevlendirilen han yapısı içerisinde çeşitli etkinliklerin yapılabileceği derslikler ve toplantı salonları bulunmaktadır.<sup>4</sup>

Söz konusu Şadırvanlı Han’da düzenlenen Akademi Faaliyeti çerçevesinde “İslam Düşüncesi Seminerleri” tarih ile günceli, yerel ile evrenseli buluşturmaya hedefleyen ve bu konularda halkı ve gençliği bilgilendirme gayesi güden üç sezonluk bir çalışmadır. Bu çalışmanın 2021-2022 dönemindeki alt başlığı “İslam Düşüncesinde ve Bursa’da İnsan” olarak belirlenmişti. Seminerlerin sonunda ortaya çıkan derleme ise bazı ilavelerle TARİHTEN BUGÜNE BURSA İNSANI adıyla kitap haline gelmiştir.

<sup>2</sup> bk. Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, s. 29, 91, Saddetin Eğri (2014). II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 15/26, 127-148.

<sup>3</sup> bk. Halil İnalıcık, “Bursa”, *DİA* İstanbul 1992, VI/445-449.

<sup>4</sup> <https://mustafadundar.com.tr/kayhan-sadirvanli-han/>

Programın genel başlığı *İslam Düşüncesi* olduğundan Bursa'nın Müslümanların eline geçmesi başlangıç tarihi olarak düşünülmüştür. Çünkü şehir sosyal, kültürel ve dinî olarak İslam imajını bu tarihten itibaren kazanmıştır. Müslümanların genel anlayışı fethettikleri yerlerin din, inanç ve hatta genel ahlaka aykırı olmayan yaşantısına dokunmamak olduğundan vatandaş kimliğiyle sağlanan haklar çerçevesinde İslam dışı unsurlar korunmuş ve kollanmışlardır. Nitekim Bizans zamanında bu bölgelere gelme imkânı bulamayan Ermeniler ve Yahudiler gibi gruplar da Osmanlı idaresiyle birlikte Bursa içerisine ve çevresine yerleşmeye başlamışlardır. Böylece Osmanlı idaresiyle birlikte Bursa, bir dünya ticaret ve kültür merkezi kimliği kazanmasının yanında çeşitli inanç ve din mensuplarının yaşadığı renkli ve çoğulcu bir sosyo-kültürel yapıya kavuşmuştur.

İşte bu renkli ve çoğulcu yapıya uygun düşecek şekilde, alanlarının uzmanı hocalarımızın katkılarıyla her ırktan, dinden, inançtan, bölgeden Bursa'ya gelen insanların meslekleri, meşrepleri ve yaşantıları ele alındı, masaya yatırıldı semirlerde sözlü olarak, bu kitapta ise yazılı olarak sunulmuş oldu.

İşin başında seminerlerin mahiyetine uygun düşecek şekilde öncelikle “İslam Düşüncesinde İnsanı” tanıma ve anlamaya yönelik yazılara yer verildi. Burada varoluşundan başlayıp İslam düşüncesinde insanın nasıl bir anlam çerçevesine kavuştuğu ortaya konulmaya çalışıldı. İnsanlığın gelişiminin temel işaret taşları olan peygamberler ve son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) örnek insan tipleri olarak ele alındı. İslam'ın öncü kuşağı/ilk nesli sahabe örnek topluluk olarak hemen peygamberlerden sonra işlendi.

Böylece genel çerçeveyi netleştirdikten sonra fetihle başlayan Bursa'daki insan tiplerine yöneldik. Osmanlı'yı kuran ve Bursa'nın yeni şekline kavuşmasında ilk hamleyi yapan Osman Bey ve Bursa'nın manevî şekillenmesinin etkili isimlerinden olan Emir Sultan ile devam eden seminerler, Bursa'nın ilk yerleşim yeri ve ilk mahallesi olan Hisar Mahallesiyle devam etmiştir. Medrese ve ulemanın yanında Bursa'nın zihinsel şekillenmesinde önemli vazife gören dervişler de çalışmada yerini almıştır. Toplumun en önemli yapı taşı olan ve şehrin medeniyet merkezi haline gelmesinde önemli işlev gören esnaf teşkilatı günümüze ışıktutacak şekilde tanıtılmaya çalışılmıştır.

Bursa'da sadece Müslümanlar değil, gayr-i Müslümler de yaşadığı için onları da seminerlerdeki yerini almışlardır. Bursa'nın nüfusunu şekillendiren mühtediler, sürgünler, köleler ve cariyeler ile özellikle Rumî 1293 Miladî 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Rus Savaşından -halk arasındaki tabiriyle 93 Harbinden- sonra gerçekleşen göçlerle birlikte ortaya çıkan göçmen/muhacir nüfus göz ardı edilemezdi. Çünkü bu nüfus şu anda Bursa'nın çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bunlar içerisinden de çoğunluğu teşkil eden Bulgaristan, Batı Trakya, Batum yöresi göçmenleri ile Arnavut asıllı muhacirler örnek kabilinden ele alınmıştır. Bursa'nın Müslüman nüfusunun temelini teşkil eden ve fetihle birlikte buraya yerleşen Uludağ Yöresi Türkmenleri de tarihi ve sosyo-kültürel yönleriyle tanıtılmaya çalışılmıştır. Kitabın son konusu ise “Bursa Mezarlıkları ve Sakinleri” adıyla son nefeslerini Bursa'da verenlerin bulunduğu mekanlar olan Mezarlıklar oldu. Kitapta yer alan yazılar öz, özet ve kılavuz niteliğinde olup geçmişteki akademik çalışmalara ışıktutan, gelecekteki çalışmalara yön ve yol gösteren bir vazife görmesini temenni ederiz.

Bu çalışmalarda bize yer ve imkân sağlayan Bursa Osmangazi Belediye Başkanımız Mustafa Dündar beyfendiye, Belediye ile protokol imzalayarak bu seminerlerin gerçekleşmesine destek veren Bursa Uludağ Üniversitesi Rektörümüz Prof. Dr. Ahmet Saim Kılavuz beyfendiye öncelikle teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca projenin hayata geçmesinde ve şekillenmesinde fikrî ve fiilî katkıları olan Mustafa Gürses Bey ile projeler koordinatörü Prof. Dr. Mustafa Asım Yediyıldız, müessese müdürümüz Ahmet ÖZEN başta olmak üzere tüm Belediye yetkililerine teşekkür ederiz. Teşekkürlerin en büyüğü ise bize ilimleriyle katkı sağlayan ve zihinsel emeklerini cömertçe paylaşan ilim erbabı ile seminerlerimizi özveriyle takip eden, sorularıyla ve beğenileriyle moral gücümüz olan dinleyicilerimize ve okuyucularımızdır.

01.08.2022

Yunuseli/Osmangazi/BURSA  
Cağfer KARADAş

# İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İNSAN

## EVRENİN VE İNSANIN YARATILIŞI

Cağfer KARADAŞ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyet Fakültesi

### Evrenin Yaratılışı

Evrenin başlangıcı konusunda ünlü tarihçi Makdisî'nin belirttiği gibi eskiden beri temelde iki görüş çatışma halinde olmuştur. Bunlardan birincisi başlangıç düşüncesini reddeden sebep-sonuç ilişkisi şeklinde her olgu ve olayın sonsuz olduğunu savunanlardır ki, bunların başında felsefeciler gelmektedir. İkincisi ise âlemin ve içinde yer alan her olgu ve olayın bir başlangıcının bulunduğunu kabul ve itiraf eden din müntesipleridir. İlahî bir dine inananlar hem bu kesim içinde yer almakta hem de bu düşüncüyü kabul etme ve savunmada başat bir rol oynamaktadırlar. Ancak onlar arasında da başlangıcın nasıl ve hangi hiyerarşik önceliklerle gerçekleştiği konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır.<sup>1</sup> Başta kelim âlimleri olmak üzere Müslüman düşünürler, başlangıcın yoktan yaratmayla meydana geldiğini savunanlar içerisinde yer almışlar ve bu görüşlerine dayanak olarak Kur'an naslarını esas kabul edip onlar üzerinden giderek sistematik düşüncelerini oluşturmuşlardır. Bu nedenle öncelikle Kur'an'da ilk yaratmanın nasıl bir düzen içinde gerçekleştiğini görmek bakımından yaratılışla ilgili ayetlerin tamamına bir bütün olarak bakmakta yarar vardır.<sup>2</sup> Nitekim İslam âlimleri ilgili ayetleri göz önünde bulundurarak evrenin yaratılışını şöyle izah etmişlerdir: Allah yeryüzünü iki evrede yarattı, sonra yeryüzünün düzen ve tertibi ile her varlığın ihtiyacını karşılayacak imkân ve şartları iki evrede yarattı ve böylece yeryüzünün yaratılması toplamda dört evrede gerçekleşmiş oldu. Gökyüzünü de ayetlerde geçtiği gibi iki evrede yarattı, sonuçta toplam evre sayısı altıya ulaşmış oldu. Ancak bütün ayetlerde göklerin yaratılışı yeryüzünden önce gerçekleşmiş gibi bir sıralaması söz konusu iken Fussilet Sûresindeki ayette sanki yeryüzünün, gökyüzünden önce yaratılmış olduğu ifade edilmiştir. Buna karşın en-Nâziât Sûresindeki ayette göğün yerden önce yaratıldığı belirtilir.

Tefsirlere bakıldığında naslarda çelişkili gibi görünen bu hususta birbirinden farklı birçok açıklama bulunmaktadır. Kısmen netleşen ve daha tutarlı gelen yorumlar noktasından bakıldığında İbn İshâk, Mâtürîdî, Makdisî, Zemahşerî ve Fahreddîn er-Râzî'nin yorumları öne çıkmaktadır. Ünlü tarihçi Makdisî'nin kendisi gibi itarhi olan İbn İshak'tan naklettiği görüşe göre Yüce Allah yeryüzünden önce gökyüzünü yarattı, ardından da yeryüzüne biçim verdi. O'nun yeryüzüne biçim vermesi gökyüzüne biçim vermesinden önce idi.<sup>3</sup> Kelam düşünürü İmam Mâtürîdî ayetler arasındaki farklı anlaşımaları giderecek şekilde şöyle bir yorum getirir: Allah önce yeryüzünün cevherini yarattı, sonra göğü yarattı ardından da yeryüzünü düzenledi. Ona göre yaratılıştaki bu hiyerarşi, insanın spermden (nutfe/meni) başlayarak aşama aşama evreler şeklinde

<sup>1</sup> Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, Paris 1899, II, 74.

<sup>2</sup> bk. el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Fussilet 41/9-12; Kâf 50/38; en-Nâziât 79/27-33.

<sup>3</sup> Makdisî, *Kitâbü'l-el-bed ve't-târîh*, II, 5.

yaratılması gibidir.<sup>4</sup> Ünlü müfessir Zemahşerî ise, Allah önce yeryüzünün maddesini ham olarak yarattı, ardından gökyüzünü yarattıktan sonra yeryüzünü düzenledi, görüşünü dile getirir.<sup>5</sup>

Yüce Allah evreni yarattıktan sonra, canlı varlığının devamını sağlayacak su ve hava gibi imkânlarla yeryüzünü donattı. Canlı türünden önce melekleri yarattı, ardından cinleri ve en son varlık olarak insanı yarattı. Hayvan ve bitkilerin yaratılması muhtemeldir ki cinler ve insanlardan öncedir. Nitekim Hz. Âdem'i yarattığında yüce Allah orada meyve ve sebze türünden bitkileri yaratmıştı.<sup>6</sup> Bütün bu bilgilerden, evrenin daha başlangıçta belli bir düzen içinde yaratıldığı, bu düzenin işleyişinin kanunları olan adetullahın ilahî takdirce belirlendiği ve konulduğu anlaşılmaktadır.<sup>7</sup>

### İnsanın Yaratılışı

*“Rabbin meleklere, ben yeryüzünde bir halife yaratacağım”<sup>8</sup>, “Ben kuru çamurdan, suret verilmiş balçıktan bir beşer yaratacağım, Onu düzenlediğim ve ona yarattığım ruhu üfleyip canlılık verdiğim zaman hemen ona secdeye kapanın”<sup>9</sup>, “Allah, insanı yaratmaya çamurdan başladı. Sonra onun neslini hakîr bir sudan yarattı. Sonra onu düzenledi ve yarattığı ruh vasıtasıyla canlılık verdi. Akabinde sizin için kulak, göz ve gönüller yarattı.”<sup>10</sup> “Rabbin Âdemoğullarının bellerinden zürriyetlerini aldığında ve onları nefislerine şahit kıldığında ‘Ben sizin rabbiniz değil miyim?’ dedi. Onlar da ‘evet, şahit olduk’ dediler.”<sup>11</sup>*

Yüce Allah insanı ilk yarattığında, ayetlerde geçtiği gibi, önce bedenini düzenledi, sonra ona ruh üfledi. Öyleyse insanın yaratılışı süreci, önce bedeninin ardından ruhun yaratılmasıyla tamamlandı. Kendi türünden üremeyle devamı sağlanan insan neslinin sonraki yaratılışı, benzer şekilde yani ana rahminde önce bedeninin oluşması akabinde bir melek tarafından ruhun üflenmesiyle gerçekleşir. Diğer bir deyişle her ne kadar ilk insan topraktan yaratılmış ise de sonraki nesillerin yaratılması, üreme yoluyla yani erkeğin sperminin, dişinin yumurtasını döleme işlemiyledir. Ayetlerde erkeğin spermi için su ifadesinin kullanılması olayı halkın zihnine yaklaştırmak içindir. Bu ifadenin seçilmiş olması da sadece uzmanlarına değil bütün insanların zihnine tanıdık gelmesi içindir. Nitekim Türkiye’de halk arasında sperm yerine ‘erkeklik suyu’ veya ‘döl suyu’ deyimleri kullanılması bu kaniyi desteklemektedir.<sup>12</sup>

İlk yaratmada özellikle toprağın seçilmesi, balçık ifadesinin kullanılması ve suyun da bu işlemde bulunduğu belirtilmesi, öncelikle yüce Allah’ın kudretinin öne çıkarılması anlamını taşır. Nitekim Hz. İsâ’nın (as) yaratılmasına itiraz edenler; bunu akla, mantığa ve

<sup>4</sup> Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sunne*, IV, 368; V, 378; Kâdî Abdulcebbar, *Tenzîhu’l-Kur’ân ani’l-metâin*, Beyrut ts. eş-Şirketü’s-Şarkıyye, s. 369-370; Fahrreddîn er-Râzî, *Tefsîru’l-Kebîr (Mefâtilu’l-gayb)*, Beyrût ts. Daru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, XVII, 103.

<sup>5</sup> Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Muhammed es-Saîd Muhammed, Kahire ts. el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, IV, 204.

<sup>6</sup> Ebü’l-Leys es-Semerikandî, *Tefsîru’s-Semerikandî*, nşr. Adil Ahmed-Ali Muhammed-Abdumecid, Beyrut 1427, I, 106.

<sup>7</sup> Çağfer Karadaş, *Kelam Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa 2011, s. 47-53; Çağfer Karadaş, *Kaderin Sırrını Anlamak*, Ankara: Otto Yayınları 2018, s. 33-36.

<sup>8</sup> el-Bakara 2/30.

<sup>9</sup> el-Hicr 15/28-29.

<sup>10</sup> es-Secde 32/7-9.

<sup>11</sup> el-A’râf 7/172.

<sup>12</sup> İbn Kayyım el-Cevziyye, *Tenvîru’l-ezhan bi zikri etvân halkı’l-insan*, nşr. Ebu Usame et-Tahavî, yy. ts., s. 15-25; Çağfer Karadaş, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Bursa 2008, s. 62-63.

alışılmış biyolojik üremeye aykırı bulanlara Yüce Allah Hz. Âdem'in (as) yaratılışını örnek gösterir.<sup>13</sup> Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, Kur'an'da anlatılmak istenen Hz. Âdem'in fizik, biyolojik veya psikolojik taraflarının anlatılması ve ilk yaratılışının maddesi hakkında bilgi vermek değil, basit bir topraktan veya idrar yolundan gelmesi sebebiyle insanın basit gördüğü bel suyundan yani spermden ve yumurtadan, insanın nasıl yaratıldığıdır. Öte yandan verilmek istenen esas mesajın bu olması, verilen bilginin içeriğini önemsiz veya geçersiz kılmaz. Verilen bilgiler doğrudur, önemlidir ve hala geçerliliğini korumaktadır.<sup>14</sup>

---

<sup>13</sup> “İsâ'nın durumu gerçekte Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı sonra ona ol dedi o da oluverdi.” Âl-i İmrân 3/59.

<sup>14</sup> Çağfer Karadaş, *Kelam Düşüncesinde Evren ve İnsan*, s. 108-109.



## İSLAM DÜŞÜNCESİNDE İNSANIN DEĞERİ VE HALİFE KILINMASI

Cağfer KARADAŞ

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

İslam düşüncesinde insan, ‘ben’ diye işaret edilen, beş duyu ile kavranabilen ve ruh ile desteklenmiş bulunan bedendir, diye tarif edilir.<sup>1</sup> Nitekim kişi “Ben; yemek yedim, su içtim, hasta oldum, dışarı çıktım, içeri girdim” derken ruhla birlikte bulunan ve duyularla kavranabilen bedenine işaret etmekte veya bedenini kastetmektedir. Ancak burada temel sorun, ruhla desteklenmiş bu bedenin görünen tarafı mı yoksa onun gerisinde bulunan soyut ya da somut başka bir gerçeklik midir? Bazı âlimler bedeni öne çıkarırken bazıları bedenin gerisine dikkat çekmekte ve *insanlık* (الانسانية) diye bir olgu veya olayın varlığından söz etmektedirler. Bu durumda ‘ben’ diyen kişi, bedenini mi, yoksa bedenin gerisindeki insanlığını mı kastetmektedir? Çünkü belli bir şekli ve hacmi bulunan beden, an be an yenilendiğinden/değişime uğradığından zaman içinde farklılık göstermektedir, buna karşılık bedenin gerisindeki şahsiyeti temsil eden *insanlık*, zaman ve mekânâ göre asla değişim kabul etmemekte, ömrün başlangıcından sonuna kadar varlığını “neyse o” şeklinde sürdürmektedir. Öyle görünüyor ki *insanlık* dedikleri ruh ve bedenin birlikteliğinden doğan insanın *şahsiyeti* ve aynı zamanda *hakikatidir*. Bu durumda insanın hakikati, ruh ile desteklenmiş görünen bedeni tarafından temsil edilen ve ömrün başlangıcından sonuna kadar değişmeksizin bâkî kalan değeridir. Nitekim Yüce Allah “Şüphesiz biz, senden önce de vahyettiğimiz insanları peygamber olarak gönderdik; eğer bilmiyorsanız, bilgi sahiplerine sorabilirsiniz. Onları biz sadece yemez içmez bir beden kılmadık, üstelik ölümsüz de değillerdi”<sup>2</sup> mealindeki ayetler müşriklerin peygamberleri *beşer* diye küçümsemelerine cevap mahiyetinde olup insanın tam da *insanlığına* işaret edilmektedir. Burada verilmek istenen mesaj peygamberler yemeyen-içmeyen melek cinsinden varlıklar olmadıkları gibi, görüntüden ibaret cansız bir ceset de değildirler; bilakis onlar ruh-beden bütünlüğü içinde bir insanlık timsali olup ölümsüzlükleri de söz konusu değildir.<sup>3</sup> Çünkü Yüce Yaratıcı, engin kudretiyle *insanlık* denilen bu yapıyı değişimden ve bozulmadan korumakta; her ne kadar ölüm anında, insanı insan yapan bedenin parçaları birbirinden kopup dağılsa bile; canlı, kavrayan, akleden ve anlayan insanî özellikleri kalmaya devam etmektedir. Nitekim ölümden sonraki kabir hayatında bir şekilde ruh-beden irtibatı sağlanarak dünyadaki hallerine ve yaşantılarına göre insanlara ya nimet ya azap şeklinde bir muamele olacaktır. Kıyametin kopması ve yeniden dirilişle birlikte Yüce Allah tıpkı dünya hayatında ilk olarak yarattığı gibi, aslî unsurları birleştirerek insanın bedenini ahiret hayatında tekrar yaratacak ve aynı ruhu iade edecektir. Böylece yeniden dirilişle birlikte ruh-

<sup>1</sup> Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992, s. 198.

<sup>2</sup> el-Enbiyâ 21/7-8.

<sup>3</sup> Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, nşr. Fatıma Yusuf el-Hiyemî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1425/2004, III, 319; Ebü'l-Leys, *Tefsîru's-Semerkandî*, Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye 1427/2006, II, 363; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Muhammed Said Muhammed, Kahire: Daru't-Tevfikîyye, ts., III, 118; Beydavî, *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl*, nşr. Nasurüddin Ebu Said, Beyrut: Daru Sadir 2001, II, 661.

beden bütünlüğü içinde tekrar diriltilecek insanlar, dünya hayatındaki iyi ve kötü (taat ve isyan) amellerine göre ya cennetle ödüllendirilmeye nail olacaklar veya cehennemle cezalandırılmaya maruz kalacaklardır.<sup>4</sup>

### İnsanın Temel Unsurları: Ruh ve Beden

İnsanın yaratılışı önce bedeninin şekil verilmesiyle ardından ruhunun yaratılıp bedenine üflenmesiyle gerçekleşmiştir.<sup>5</sup> Bedenin yapısı görülen biyolojik unsurlardan oluşurken ruhun yapısı hakkında görünmemesi dolayısıyla diğer düşüncelerde olduğu gibi İslam düşüncesinde de birçok farklı tartışmalar meydana gelmiştir.

**İnsan bedeni** görünüş itibarıyla duyulur nesnelerden yaratılmış, diğer canlılara benzeyen biyolojik bir yapıya sahiptir. Ancak şu kesindir ki Yüce Yaratıcı her varlık cinsini kendine özel yarattığı gibi, insan cinsini de kendine özel yaratmıştır. Hz. Peygamber'den nakledilen “Allah insanı kendi özel sureti üzere yarattı”<sup>6</sup> sözü bunu teyit etmektedir. Yani insan herhangi bir canlı türünün evrimleşmesiyle/değişime uğratılmasıyla değil, Yüce Allah'ın bedenini topraktan yarattıktan sonra yarattığı ruh ile destekleyerek/canlılık kazandırarak varlık alanına çıkardığı bir türdür. Beden yönüyle insanoğlu, hareket edebilen canlı grubuna benzemekle birlikte Yüce Allah tarafından ahsen-i takvîm yani en güzel biçimde yaratılmıştır.<sup>7</sup> Ancak bu güzellik beden güzelliği mi, yoksa ahlakî ve ruhî güzellik mi; eskilerin deyimi ile sûret güzelliği mi, sîret güzelliği midir? Her iki görüşün de taraftarları olmakla birlikte ilk dönem âlimleri daha çok dış görünüş güzelliğini tercih etmişler ve hatta insanın edebiyatta güzellik sembolü olarak kullanılan güneşten ve aydan daha güzel olduğunu dile getirmişlerdir. Buna göre Yüce Allah, bütün canlıların aksine insanı, dik durabilen, dik hareket edebilen, yemeğini eliyle ağzına götürerek yiyen, azaları ve görünüşü itibarıyla dengeli ve düzgün, organları vasıtasıyla çeşitli aletler yapmaya ve bunları işlevsel olarak kullanmaya yatkın bir varlık olarak yaratmıştır. Hatta Sâdî-i Şîrâzî, “bütün canlılar ağızlarını yiyeceğe götürürken, insan yiyeceği ağzına götürür” diyerek bu farkı vurgular.<sup>8</sup>

**İnsanın ruhuna gelince** İslam âlimleri ruhun âleme ait bir varlık olduğu noktasında hemfikir olmakla birlikte kimisi onu cisim kimisi ise araz (ilinek) olarak düşünmektedir.<sup>9</sup>

<sup>4</sup> Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 198-199.

<sup>5</sup> bk. el-Hicr 15/28.

<sup>6</sup> Müslim “Birr” 115; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* II, 323; yorumlar için bk. Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhid fî beyânî't-tevhîd*, nşr. Ömür Türkmen, İstanbul: İsam 1428/2017, s. 106-107; Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları 1993, s. 175; Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, nşr. Ammar Talibî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî el-Kelâmîyye, Cezâir: eş-Şirketü'l-Vataniyye, s. 304.

<sup>7</sup> et-Tîn 95/4.

<sup>8</sup> Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, nşr. Abdullah et-Türkî, Kahire 1422/2001, XXIV, s. 510-513; Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, V, 486; İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Veciz*, nşr. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Buyrut 1422/2001, V, 499-500; Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-kebir*, Beyrut: İhyau't-Turasi'l-Arabî, ts., XXXII, 10; Sadî, *Bostan*, trc. Hitmet İlaydın, İstanbul 1985, s. 289-290; geniş bilgi için bk. Çağfer Karadaş, *Kelam Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa: Emin Yayınları 2011, s. 112.

<sup>9</sup> bk. Makdisî, *Kittâbü'l-bed'*, II, 120-129.

Çoğunluk, ruhun cisim olduğu yönünde görüş belirtmişler ve görünmeme yönünü dikkate alarak ona *cism-i latîf* yani *görünmeyen cisim* ismini vermişlerdir.<sup>10</sup>

### İnsanın Değeri

Kelam ilmi ve fıkıh usulü âlimlerinin çoğunluğu *insanı* cins kategorisinde, insanın alt cinsiyetleri olan *erkek* ve *kadın* ise tür kategorisinde kabul ederler. Bu düşüncede birinci ve en geniş kategori insandır, erkek ve kadın tür olarak onun alt cinsiyetlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla İslam âlimleri felsefeciler gibi insan üstünde *canlı* cinsi öngörmemekte ve tasnif sıralamasını insan ile başlatmaktadırlar.<sup>11</sup> Bu görüşün arka planında insanın diğer hayvanlardan bağımsız olarak yaratılmış olması düşüncesinin yattığı açıktır. Çünkü felsefecilerin varlığın meydana gelişini katı bir determinizm prensibi çerçevesinde illet-ma'lûl (zorunlu sebep-sonuç) ilişkisi içinde düşünmeleri, insanı varlık kategorisinde canlı varlıklar içine yerleştirmeye ve bağımsız üst varlık olma ihtimalini göz ardı etmeye götürmüştür. Nitekim Felsefecilerin düşüncesine göre Tanrı'dan önce akılların sudur etmesi ve son akıl olan *Faal Akıl*'dan da cismanî âlemin meydana gelmesi düşüncesi, bu zorunlu sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleşmiştir. Hatta bazı felsefeciler, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde insan dâhil bütün canlıların önce suda meydana geldiği, söz konusu insanın derisinin üzerinde balık pullarına benzer şeylerin olduğu, zamanla bu pulların kuruma sonucu döküldüğü şeklinde bir tekâmül nazariyesini Darwin'den neredeyse bin yıl öncesinde dile getirmişlerdir.<sup>12</sup>

Kelam ilmi ve fıkıh usulü çerçevesinden meseleye baktığımızda, insanın diğer varlıklar içinde nasıl bir değer taşıdığının cevabını Hanefî usûl alimi Debûsî'de (ö. 430/1039) bulmaktayız. Ona göre dünya ve ahiret hayatı melekler, şeytanlar, cinler ve insanlardan oluşan dört varlık cinsi için yaratılmıştır. Bu varlıklar içerisinde insan, eğer hak ve sorumluluklarını gözetir ve doğruluk üzere yaşarsa en üstünüdür. Bu durumda şunu söylemek mümkün olur: Bütün bir âlem aslında insan için yaratılmıştır.<sup>13</sup> Varlıkların yaratılışları birbirinden bağımsız olmakla birlikte, benzerlik ve farklılıkları dikkate alınarak bir gruplandırma yapmak mümkündür. Buna göre insanın, canlı olmak sıfatıyla bitkiler ve hayvanlara, düşünme sıfatıyla meleklerle, iradesini kullanarak eylemde bulunan ve bundan dolayı da doğru ya da yanlış yapabilme özelliğiyle cinlere benzerliği söz konusudur. “*Biz insanlar ve cinleri ancak bize kulluk etsinler diye yarattık*”<sup>14</sup> ayeti bu gerçeği bildirmektedir. Bununla birlikte insan, topraktan yaratılma özelliğiyle ateşten yaratılmış olan cinlerden ayrılır. Öyleyse yaratılış şekli ve maddesi itibariyle her cinsin birbirinden bağımsız oldukları gerçeği söz konusudur. Diğer bir deyişle yaratılmışları insan, cin, melek ve cansız varlıklar şeklinde dört gruba ayırdığımızda,

<sup>10</sup> İbn Sînâ, *el-İlmü'l-ledünnî*, Hasan Asî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lugatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ* içinde, Beyrut 1403/1983, s. 188; Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbü'l-erbaîn fî usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, 1424/2004, s. 257; Kemal b. Ebî Şerîf, *Kitâbü'l-Müsâmera bi şerhi'l-Müsâvera li'bnî Hümmâm*, İstanbul 1400/1979, s. 223.

<sup>11</sup> Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, Kahire ts.'den ofset İstanbul 1986, s. 19; a.mlf. *Şerhu'l-muntahab li usûli'l-mezheb* li Muhammed el-Ahsiketî, nşr. Salim Ögüt, ts. yy., s. 40; Abdulaziz el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, el-Mektebü's-Sanayî' 1307, I, 32; Molla Hüseyin, *Mir'âtü'l-usûl*, İstanbul 1307, s. 46; Molla Ciyûn, *Nûru'l-envâr*, Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfü'l-esrâr* ile birlikte, s. 19-20; Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş-Muhammed Masrî, Beyrut 1412/1992, s. 199; Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtü'l-fünûn*, İstanbul 1404/1984, I, 224.

<sup>12</sup> Makdisî, *Kitâbü'l-Bed'*, Paris 1899, II, 74-80.

<sup>13</sup> Debûsî, *el-Emedü'l-aksâ*, (nşr. M. Abdukadir Atâ), Beyrut 1405/1985, s. 286.

<sup>14</sup> ez-Zâriyât 51/56.

bunlar içinde düşünme özelliğini taşıyanların insan, melek ve cin olduğu aşikârdır. Bu üç grup içinden de insan ve cin, irade ve bu irade doğrultusunda eylem özellikleri bulunduğu Kur'an'da mükellef/sorumlu varlıklar sınıfında yer alırlar. Bu durumda insan ve cin, akılları ve iradeleri bulunduğu düşünenebilen ve tercihte bulunan akabinde de söz konusu düşünce ve tercihlerini eyleme dönüştüren ve sonuçlarından sorumlu tutulan varlıklardır. Melek ve cansız varlıklar ise bu tür özelliklerden yoksun oldukları gibi sorumlu kategorisine girmekten de azadedirler. Bu sorumluluğun ağırlığını Yüce Allah Kur'an'da şöyle dile getirir: “Eğer bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, Allah korkusundan onun boğun eğdiğini ve parça parça olduğunu görürdünüz. Biz insanlara düşünsünler diye bu örnekleri veriyoruz.”<sup>15</sup>

Yeme-içme, giyinme ve barınma şeklindeki üç temel ve zorunlu ihtiyaç bakımından da insan ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Görünen şahit alemde her canlı yeme-içme ve barınma ihtiyacına sahipken insan onlardan farklı olarak yine zorunluluk arz eden giyinme ihtiyacına tabidir. İnsan düşünme yönüyle diğer canlılardan ne kadar ayrılıyorsa giyinme yönüyle de aynı şekilde diğer canlılardan ayrılmaktadır.

Belki insanı en üst noktaya çıkaran özelliği, Allah'ın kelâmını dillendiren varlık olmasıdır. Bunun anlamı, Allah'ın kelâm sıfatının kendisinde tezahür etmesi ve o sıfatın mazharı olmasıdır. Diğer bir ifadeyle insan kelâm-ı ilâhî ile mecazen sıfatlanmaktadır.<sup>16</sup> İnsanın sorumluluğu büyük olmakla birlikte bu sorumluluğu kaldırabilecek ve taşıyabilecek bir güç ve kuvvette yaratılmıştır. Zaten yukarıda geçen ayette, insanın tahammül bakımından, dağdan daha kuvvetli ve sağlam olduğu gerçeği dile getirilir. Nitekim “ahsen-i takvîm” ifadesinin bir yorumunun da “en muhkem biçimde yaratılmış varlık”<sup>17</sup> şeklinde olması, bu yargıyı desteklemektedir.

İnsan düşünebilen ve iradesiyle bu düşüncesini hayata geçirebilen bir varlıktır, ancak bu eylemini yerine getirebilmesi için bazı donanımlara sahip olması gerekir. Bu donanımı Yüce Allah ilk yarattığında insana kazandırmıştır. “Allah Âdem'e isimlerin tümünü öğretti”<sup>18</sup> Burada sözü edilen sadece ilk insan Hz. Âdem değil, onun şahsında bütün insanlardır. Yani Hz. Âdem demek aslında insan cinsi demektir. Zaten ilk kadın olan Hz. Havvâ da aynı cinsten yaratılmıştır.<sup>19</sup> Nitekim biz Türkçe'de bile Âdem'den bozma *adam* kelimesini hem kadın hem erkeği ifade edecek şekilde kullanmaktayız. Bu demektir ki, her bir insana yaratılış esnasında Hz. Âdem'e yapıldığı şekilde bir muamele yapılmaktadır. Nitekim Hz. Muhammed'e (sav) “Seni yaratan rabbinin adıyla oku”<sup>20</sup> buyrulduktan sonra “Oku! O sana kalemle yazmayı öğretti”<sup>21</sup> buyruğu da buna işaret etmektedir.

Fahreddin er-Râzî, “Biz insanı, imtihan etmek için, karışık bir nutfeden (sperm veya dölllenmiş yumurtadan) yarattık. Ardısıra onu işiten ve gören kıldık.”<sup>22</sup> âyetlerinde insana işitme ve görme duyularının akıldan önce verildiğine işaret edildiğini ileri sürer. Buna göre Yüce Allah

<sup>15</sup> el-Haşr 59/21.

<sup>16</sup> Çağfer Karadaş, *Muhyiddin İbn Arabî ve Düşünce Dünyası*, Ankara: Otto Yayınları 2018, s. 175-176.

<sup>17</sup> Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, V, 486.

<sup>18</sup> el-Bakara 2/31.

<sup>19</sup> en-Nisâ 4/1.

<sup>20</sup> el-Alak 96/1.

<sup>21</sup> el-Alak 96/4.

<sup>22</sup> el-insân 76/2.

önce insanda duyuları yarattı, ardından iyi ile kötüyü ayırt edecek aklı yarattı; zira akıl, duyulardan gelen verilere dayanarak hüküm ortaya koyduğundan, işlevini yerine getirebilmesi için duyulara ihtiyacı vardır. Burada sadece görme ve işitme duyularının zikredilmesi, arkasında aklın da bulunduğunu gösterir. Bu demektir ki Yüce Allah, daha başlangıçta insana duyular, duygular ve akıl gibi melekeler/imkânlar vererek, beden ve ruh bütünlüğü kazandırdığı bir varlık olarak onu yaratmış ve imtihan etmek üzere dünyaya göndermiştir.<sup>23</sup> Bu düşünceler çerçevesinde her ne kadar insan, evren içinde bir varlık olarak değerlendirilse de Allah'ın ona özel muamelesi asla göz ardı edilemez.

Buna karşın eski felsefeciler, insanı ayüstü alem yani ruhlar alemiyle irtibatlı kılmak suretiyle sanki onu yarı tanrı konumuna yükseltmişlerdir. Günümüz felsefecileri ise bazen güçlü insan tanımı ile eski felsefecilerin yolundan giderek adeta bir “tanrı insan” yaratma çabasına girişmişler, bunun tam tersi düşünce ise “doğal insan” adı altında onu evren içinde herhangi bir varlık düzeyine düşürme hevesidir. Bütün bunlara karşı İslam düşüncesinde insan, Allah'ın yarattığı bir kul olmak özelliğiyle evrenin bir parçası olmakla birlikte ahsen-i takvîm muamelesine layık kılınmış, akıllı ve iradeli yaratılmak suretiyle de özel bir konum kazandırılmış varlıktır. Bu konumunun getirisi kadar götürüsü de bulunmaktadır. Çünkü “insan yaratılmış ve başıboş bırakılmış değildir”.<sup>24</sup> Her verilen imkânın doğurduğu bir sorumluluk ve ödenmesi gereken bir bedeli vardır. Verilen imkânların sorumluluğunu taşıyan ve yerine getiren insan “yaratılmışların en hayırlısı” övgüsüyle ilahî takdiri kazanacakken, bunları tanımayan veya aldırmayan insan “yaratılmışların en şerlisi” tanımlamasıyla ilahî adalete muhatap olacaktır.<sup>25</sup>

### İnsanın Halife Kılınması

İlk insan Hz. Âdem el-Bakara Suresi 30. ayetinde *halife* olarak nitelenirken el-Hicr Suresi 28. ayetinde *beşer* olarak nitelenmiş, el-En'âm 165. ayetinde ise bütün insanları içine alacak şekilde *halife* nitelemesi kullanılmıştır. Ayetler üzerinde birkaç farklı yorum/vecih ihtimali bulunmakla birlikte *halife'nin* “birbiri peşine gelen ardıl” anlamı bir ortak payda oluşturmakta ve bu anlam üzerinde bir ittifak görüntüsü ortaya çıkmaktadır. *Halife* kavramına yönelik farklı yorumları genel itibarıyla üç başlık altında toplamak mümkündür.

**Birinci yoruma** göre hem Bakara 30. ayetinde hem de el-En'âm 165. ayetinde geçen *halife* nitelemesi, insan cinsini ifade etmekte olup bütün insanları içine alacak genişlikte bir anlama sahiptir. Çünkü insanlar topluca değil, peş peşe gelen nesiller şeklinde yaratılmışlardır. Zaten *halife* kelimesi de ardılığı yani bir şeyin bir başka şeyin peşine gelmesini, birbirini takip etmesini ifade etmektedir. Hz. Âdem ve Hz. Havva ilk insanlar olmakla birlikte çocukları ve torunları şeklinde peş peşe gelen ardıl nesilleri söz konusudur. Bu yönüyle hem kendisi hem eşi Hz. Havva *halife* kavramı içine girmektedir. Zaten Hz. Âdem'in Hicr 15/28. ayette Yüce Allah tarafından aynı zamanda *beşer* diye nitelenmesi de *halife* kavramının aslında insan cinsini ifade ettiğini göstermektedir. Öyleyse Hz. Âdem *halife* niteliği taşıyan *beşer* cinsinin ilkidir.

<sup>23</sup> Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîru'l- Kebîr*, XXX, 237; XXXII, 10-11, geniş bilgi için bk. Çağfer Karadaş, *Kaderin Sırrını Anlamak*, Ankara: Otto Yayınları 2018, s. 53-55.

<sup>24</sup> el-Kıyâme 75/36.

<sup>25</sup> el-Beyyine 98/6-7.

**İkinci yorumuna** göre el-En'âm 165. âyetinde *halife* olarak nitelenenler aslında Hz. Peygamber'in ashabıdır, zaten ifadenin *halifeler* (خَلَائِفَ) şeklinde çoğul gelmesi de bu yorumu güçlendirmektedir. Çünkü onlar kendilerinden önceki ümmetlerden sonra gelmiş ve bu yönüyle onların ardılları olmuşlardır. Böylece öncekilerin dinlerinin hükmü kaldırılmış son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) eliyle gelen İslam'ın hükmü kıyamete kadar geçerli kılınmıştır. Ayrıca bu ayette sahabeye kendilerine yüklenen sıfatının gereğini yapma ve görevlerinin bilincinde olmalarını hatırlatan bir ikaz söz konusudur. Çünkü dünyada verilen her imkân aynı zamanda bir imtihandır. Hz. Peygamber'in sohbetinde bulunmak ve ilk ağızdan O'ndan istifade eden konumu kazanmış olmak sahabeye bazı sorumlulukları da yüklemiştir. Dolayısıyla onlar için daha zorlu bir imtihan söz konusu olmuştur. Bu imtihanda başarılı olmak ancak Allah'ın ipine sarılmakla ve Hz. Peygamber'in talimatlarına uymakla mümkün olur ki, onlara ayette tam da bu gerçek hatırlatılmaktadır. Aslında bu yorum her ne kadar sahabe gibi özel bir nesli ifade etse de insan cinsinin peş peşe gelen nesillerden oluştuğu anlamını güçlendirmektedir.

**Üçüncü yoruma** göre ise ayetteki *halifeden* maksat, insanın Allah'ın halifesi kılınmasıdır. Bunun anlamı Allah'ın yarattığı imkânlar ve oluşturduğu şartlar çerçevesinde, koyduğu hükümlerin ve bildirdiği dininin gereğini yerine getirmeleri için onlara tasarruf yetkisi vermesidir. Nitekim birçok ayette ifade edildiği şekilde yeryüzünde ve gökyüzünde bulunan her şeyin insanın istifadesine sunulduğu açıkça ifade edilmiştir.<sup>26</sup> İstifadesine sunulması demek, insanın gücü yettiğinde ve şartlar elverdiğince ulaşabildiği şeyleri kullanması ve onlardan yararlanmasıdır. Ancak insan, bu kullanımın Allah'ın izni ve *imkân vermesiyle* gerçekleştiğinin ve istifadesine sunulan şeylerin de bir *emanet* olduğunun bilincinde olması gerekir. Öte yandan tanınan her imkân ve oluşturulmuş bulunan her şartın bir *sınama* olduğu da asla unutulmamalıdır. Çünkü insan, Yüce Allah gibi mutlak tasarruf sahibi değildir. Bu yüzden de insana ancak mecazî anlamda tasarruf sahibi denilebilir. Her ne kadar gücünün yettiği ve şartların elverdiği kadar bir tasarruf yetkisine sahip ise de insanın tabiata konulan kanunları ifade eden *adetullah* ve bireye ve topluma yönelik ilahî muamele yasalarının adı olan *sünnetullah* gereği dünya hayatında sınırının ve sorumluluğunun olduğu, ahiret hayatında da bir hesabının olacağı kesindir. Zaten el-En'âm 165. âyette halife nitelemesinin ardından Yüce Allah'ın hem “hızlı hesap görücülüğünün” hem de “bağışlayıcılığının” zikredilmesi bundan dolayıdır. Yani insan, “başiboş yaratıldığını”<sup>27</sup> düşünmemelidir.

Ayrıca ayette geçen *imtihan* kavramının nasıl anlaşılması gerektiği de önemlidir. İmtihan iki maksatla yapılır. Birincisinde bir kişinin gücünü, bilgisini ve görgüsünü görmek ve bilmek; ikicisinde ise bizzat kişinin kendisinin görmesini sağlamak, yaptığının sonucunu göstermek ve hesaba çekmek amacı vardır. Birinci anlamda imtihan Allah için söz konusu olamaz, çünkü Yüce Allah gizli ve açık her şeyi bilendir, O'nun bu şekilde imtihan ettiğini düşünmek muhaldir. Öyleyse Yüce Allah'ın kullarını *imtihani*, onların yaptıklarının sonucunu kendilerine göstermek ve hesaba çekmektir. Eğer iyi şeyler yaparlarsa sonuçta Allah'ın rahmeti ve bağışlamasına erişirler, ama kötü şeyler yaparlarsa Allah'ın hesaba çekmesine ve adaletine maruz kalırlar. Yüce Allah, insanlara akıl ve irade verdiği için onların

<sup>26</sup> bk. el-Bakara 2/29; İbrahim 14/32-34.

<sup>27</sup> el-Kiyâme 75/36.

aldıkları cezanın adil olduğunu bizzat akıllarıyla kavramalarını sağlamak için yazıcı meleklerin yazdıklarıyla ve fiilleri gerçekleştiren el ve ayak gibi organlarını konuşturmak suretiyle hesaplarını görür. İnsanın bu şekilde yargılaması, Rabbinin her şeyi bildiğine ve adil bir şekilde muamelede bulunduğuna bizzat kişinin kendisinin tanık olması ve ikna olması içindir.<sup>28</sup>

---

<sup>28</sup> Matürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, I, 33, II, 202; Ebü'l-Leys, *Tefsîru's-Semerkandî*, I, 529; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 94; Farheddin er-Razî, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, XIV, 86-93; Beydavî, *Envarü't-tenzîl ve esrarü't-te'vîl*, I, 331; Safedî, *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, nşr. Bahattin Dartma, İstanbul 2019, II, 168-169; Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Tersîrü'n-Neseî*, İstanbul 1984, II, 43; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Neşriyat, III, 20116-20117.



## İNSANLIĞIN ÖNDERLERİ PEYGAMBERLER

Cağfer KARADAŞ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

### İnsanlık Tarihi ve Peygamberler

İslam inancına göre evrenin tarihi, Yüce Allah'ın onu belli evrelerle yoktan yaratmasıyla ve bunun sonucunda olgu ve olayların varlık sahnesine çıkmasıyla başlar. Zaman, eşyaya göre ortaya çıkan göreceli yani izafi bir varlık olduğundan, ilk yaratma sonucu şeylerin oluşmasıyla birlikte tarih başlamıştır; dolayısıyla zamanın yani tarihlendirmenin ilk başlangıcı, evrenin yaratılmasıdır. İnsanlık tarihi ise Hz. Âdem'in topraktan yaratılması ve aynı cinsten eşi Havvâ'nın yaratılmasıyla başlamıştır. Buna göre insanlık tarihinin başlangıcı Hz. Âdem'in yaratılıp varlık sahnesinde yerini almasıyla'dır. İlk insan Hz. Âdem aynı zamanda peygamber olduğuna göre, insanlık tarihi, aslında peygamberler tarihidir.

İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem (as) ile başlayan insanlık tarihi, onun peşi sıra gelen diğer peygamberlerle devam etmiştir. Peygamberler, Allah'ın hikmeti, adaleti, rahmeti ve bereketinin gereği olarak insanlığa hidayet rehberleri ve dünya hayatında yol kılavuzları olarak gönderilmişlerdir. Çünkü Allah, cinleri ve insanları kendisine kulluk etsinler veya kulluk vazifelerini yerine getirsinler diye yaratmış; onları baskı altına almamış, üstelik onlara verdiği akıl ve irade nimetini özgürce kullanma imkânı sağlamıştır. Yüce Allah akıl ve iradenin yanında insanı göz ve kulak gibi dış duyular; sezgi ve feraset gibi iç duygularla donatmıştır. Bu nimet ve imkânların yanı sıra peygamber göndererek ve kitaplar indirerek insanı dışarıdan ayrıca desteklemiştir. *“Allah insana kötülükleri ve kötülüklerden korunma yollarını ilham etti ve öğretti”<sup>1</sup> “Biz insana yolu gösteririz, dilerse şükreden dilerse inkâr edenlerden olur”<sup>2</sup>.*

Bilinmelidir ki, peygamberler birer tarihi gerçek şahsiyetlerdir ve anlatılan peygamber kıssaları da tamamıyla bu gerçeğin vakıya uygun hikâyesidir. Nitekim Yüce Allah *“Yemin olsun ki, Kur'an'da geçen peygamber kıssalarında akıl sahipleri için nice ibretler vardır. Kur'an, uydurulmuş bir söz değildir; fakat o, kendinden önceki peygamberleri ve ilahî kitapları tasdik eden, her şey hakkında yeterli açıklama yapan, iman eden topluluklar için hidayet ve rahmet vesilesidir.”<sup>3</sup>* âyetinde bunu açıkça bildirmiştir.

Peygamberlerin sayısına gelince, tamamının bize bildirilmediği Kur'an'da açıkça dile getirilmektedir.<sup>4</sup> Zaten peygamberlerden bize bildirilenlere baktığımızda tamamının neden bildirilmediğini bir ölçüde anlayabiliriz. Genellikle peygamberlerden bize bildirilenler, Hz. Peygamber (sav) zamanında ve günümüzde sözlü ve yazılı olarak insanlık hafızasında yer edinmiş, bir şekilde bilinen ve tanınan peygamberlerdir. Yüce Allah Kur'an'da zikredilen peygamberler üzerinden mesaj vermeyi dilediğinden, bilinenler üzerinden bu mesajı vermeyi yeterli görmüş olsa gerektir. Kur'an'da zikredilen

<sup>1</sup> eş-Şems 91/8.

<sup>2</sup> el-İnsân 76/3.

<sup>3</sup> Yusuf 12/111.

<sup>4</sup> en-Nisâ 4/164; el-Mü'min 40/78.

peygamberlerin çoğunun Yahudilere gönderilen elçiler olmasının gerekçesi de milletler içerisinde tarihi en iyi bilenen kavmin onlar olması dolayısıyladır.

Demek ki Yüce Allah bize kolaylık sağlamış, seçtiği bazı peygamberlerin ibret ve öğüt alınacak yönlerini bildirmiş, tevhid mücadelesine dair hayat hikâyelerinden bize örneklik teşkil edecek tecrübelerini aktarmıştır. Zaten Kur'an'da zikredilen peygamberlerin sayılarını, nerede ve ne zaman yaşadıklarını bilmek gibi bir yükümlülüğümüz bulunmamaktadır. Nitekim ilahî kitaplar dışında bunları tespit edecek bir imkân da bulunmamaktadır. Öyleyse ilahî kitapların verdiği bilgilerle yetinmek, kıssaları o çerçevede anlamaya çalışmak en sağlıklı olanıdır.

### **Peygamberlerin Görevleri**

Kur'an'daki kıssalar dikkatli bir şekilde incelendiğinde peygamberler, en çok tevhid üzerinde durmuşlar ve sırasıyla zorbalık, zulüm, bozgunculuk ve ahlaksızlık hususlarında kavimlerini uyarılmışlar; onları sürekli doğru yola, hak ve hakikate çağırmışlardır. Aslında o günden bugüne insanda değişen bir şey yoktur. Bugünün insanının da temel sorunu, irade-kudret dengesini kuramaması, bir diğer değişle hayal ile hakikat arasını ayırt edememesidir. Bu yüzden insanoğlu ya haddi aşarak hayalperest bir hayat yaşamaya çalışmakta ya da Allah'ın kendisine verdiği kudreti gereğince kullanmayıp tembel ve ezik bir yaşantıya mahkûm olmaktadır.

Peygamberler vasıtasıyla öğrendiğimiz tevhid inancının baştan beri insana vermeye çalıştığı şey, orta yolun tutulması ve gözetilmesi, eskilerin tabiriyle iktisatlı ve itidalli bir toplum hayatının benimsenmesidir. Bu aslında Kur'an'da geçen sırat-ı müstakim üzere yaşamaktır. Başka bir ifadeyle tevhid inancı, insanın dengesini korumasının ve aşırılıklardan uzak tutmasının yanında ona hem dünyada hem de ahirette huzurlu ve vakarlı bir hayat teklif etmekte ve bunu yerine getirmesi karşılığında da dünya ve ahiret kurtuluşunu garanti etmektedir.

Ayrıca peygamberlerin kıssalarda insanların yaşantılarını kolaylaştıracak, onlara kalıcı kültürel ortam oluşturacak ve medeni bir hayat tarzı benimsetecek tecrübe örnekleri bulunmaktadır. Nitekim her peygamberin farklı bir meslekle gelmiş olması bunun çarpıcı göstergesidir. İmam Matürîdî bu noktaya dikkat çeker ve peygamberlerin medeni bir ortama geldiklerini veya geldikleri ortamı medeni bir yapıya kavuşturduklarını dile getirir. Nitekim Kur'an'da peygamberlerin gönderildiği yerler *karye* olarak isimlendirilir. *Karye*; çöl ortamı, vaha, bozkır veya taşra anlamına gelen *badiyenin* zıttı bir anlamı ihtiva etmektedir. Matürîdî *karye* kelimesinin yerleşikliği ve medeniliği bünyesinde barındıran yerleşim yerleri olduğunun altını çizer. Çünkü bu özelliklere sahip olan yerler hem her türden insanı barındırır hem de bilgi ve görgü yüksekliğini gerektirir, ayrıca taşralı insanların burayla olan irtibatı dolayısıyla oralarla iletişime geçilmesinde kolaylık sağlar. Nitekim ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem dışındaki peygamberlerin *karye* denilen medeni ve yerleşik beldelere gönderilmesinin altında yatan hikmet de bu olsa gerektir. Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın ilk anda mükemmel bir bahçeye/cennete konulması da aslında insanın bu medeni durumuna işaret etmektedir. Hz. Muhammed Mustafa'nın (sav) bir şehir olan Mekke'den yine şehir

hükümünde olan Yesrib'e hicrete izin verilmesi ve orasının da tam bir medeniyet merkezi konumuna getirilerek isminin Medine olması da bu gerçeğe uygun düşmektedir.<sup>5</sup>

### **Peygamberler ve Tarihin Dönüm Noktaları**

Anlayıştan anlayışa, tarihçiden tarihçiye değişmeler olsa da genellikle tarihin dönüm noktaları ya savaşlar ya afetler sonucu büyük göçler veya büyük buluşlara göre tespit ve tayin edilir. Bunlar içerisinde savaşlar her zaman başat belirleyici rol oynamıştır. İskender'in büyük istilası, Roman'ın yayılmacı anlayışı, Atilla'nın Avrupa üzerinde estirdiği rüzgâr, Cengiz'in her şeyi yok ederek hızla yayılması, Birinci ve İkinci Dünya Harpleri; Hitlerin, Stalin'in ve Mussolini'nin acımasızlığı, Amerika'nın atom bombasıyla iki şehri yok etmesi bunlara örnek gösterilebilir. Bu savaşlar aynı zamanda kıtlığı ve salgın hastalıkları tetikledikleri, güven ortamını yok ettikleri, toplumsal ve psikolojik yıkıma ve alt üst olma haline yol açtıkları için büyük nüfus dalgalanmalarına ve kitlesel göçlere neden olmuşlardır.

Peygamberler tarihine bakıldığında onların da tarihte ciddi dönüm noktaları oluşturdukları, Kudüs ve Mekke gibi kurdukları ve bulundukları mekânların hala insanlığın mihver noktaları olduğu bir gerçektir. Ancak peygamberler hep hakkın ve haklının yanında yer almışlar, zalimlere ve haksızlara karşı açık mücadele vermişlerdir. Ne gizli faaliyeti yürütmüşler ne de büyük kıyımlara yol açacak silahlı mücadeleye girişmişlerdir. Özellikle zalimlere karşı yürütülen mücadelede Hz. İbrahim'in Nemrut'a, Hz. Musa'nın Firavuna, Hz. Nuh'un ve Hz. Lut'un şehir magandalarına karşı yürüttüğü mücadele kayda değerdir. Diğer peygamberler ise daha çok haksızlıklara, hukuksuzluklara ve alt sınıfa yönelik zulümlere karşı mücadele etmişlerdir. İncelendiğinde bu mücadelelerinde yeraltı/gizli bir faaliyet yürütmedikleri gibi hemen örgütlü bir silahlı eyleme de geçmemişlerdir. İşin insani ve tabii mecrada çözülmesi için var güçleriyle çalışmışlar ve muhataplarını iknaya uğraşmışlardır. Ama muhatapları yıkma ve yok etme peşinde oldukları ve kendilerinden başka otorite ve hak sahibi tanımadıkları için ilahi gazaba uğramışlar ve helak olmuşlardır. Mısır'ın yükselişi Hz. Yusuf dönemi firavununun akılcıca davranarak ilahi bilgiye kulak vermesiyle gerçekleşirken, düşüşü Hz. Musa dönemi firavununun İsailoğullarına zulümlerinin peşi sıra gelmiştir.

Hız. Talut, Hız. Davud ve Hız. Süleyman etrafında kenetlenen Yahudiler, onlar döneminde yükseliş, adalet ve hakkın yanında olma dönemlerini yaşarken Hız. Zekeriya, Hız. Yahya ve Hız. İsa'ya yaptıkları suikastlar ve zulümlerle ilahi gazaba uğramışlar ve bir daha rahat ve huzur yüzü görmemişlerdir. Günümüzde kurdukları İsrail devletiyle adeta Hitlerin kendilerine uyguladığı zulmü Filistinlilere uygulayarak hem kendilerinin hem de dünyanın huzur iklimine zarar vermeye devam etmektedirler. Nitekim tarihte Hız. İbrahim'i ateşe atmak, Nemut ve yandaşlarına yaramadığı gibi; Hız. Lut'u, inananları ve ailesini yok etme veya sürgüne gönderme çabası Sodom ve Gomore cinsel sapkınlarına pahalıya mal olmuştur. Zaten onlar bu eğilimleriyle insanlığın doğal üremesine zarar verdiklerini dahi anlayamamışlar ve adeta insanın kökünü kazıyacak bir sapkınlık içinde olduklarını görememişlerdir. Bu örneklerden anlaşıldığı gibi peygamberler tarihi insanlık

<sup>5</sup> Matürîdî, *Te'vîlât Ehli's-Sunne*, II, 610; Adem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Ensar Neşriyat 2016, s. 72-82.

tarihi içinde iyinin hatırlatılması ve kötünün sonucunun nelere mal olacağının gösterilmesi tecrübelerinin toplamıdır.

### **Sonuç**

İnsanlık tarihi ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem ile başladığından peygamberlerin tarih üzerinde etkisinin büyük olması da kaçınılmazdır. İnsanları yaratan Yüce Allah gönderdiği peygamberler ve indirdiği ilahî kitaplarla her daim onlara yol göstermiş, haktan ve doğrudan sapmamaları hususunda ihtarda bulunmuştur. Ancak insan kendisine tanınan özgürlük dünyasında hak ve doğrunun yanında almakla birlikte kimi zaman hatta çoğu zaman hak çizgiden sapmış; davranışlarıyla yaptıklarıyla tarihte büyük dönüm noktaları oluşturan bir başat figür olmayı başarmıştır. Bu başarılar onu iyinin en yükseğine çıkardığı gibi kötünün de en dibine indirmiş, kazanmanın ve kaybetmenin tecrübesini bizzat kendi şahsında yaşamış ve mensubu olduğu insanlık tarihinde kimi zaman iyi kimi zaman kötü izler bırakmıştır. Peygamberler, bu iyi ve kötü mücadelesinin sahnelendiği dünya ortamında bir yönüyle insanlara hak, iyi ve güzel hedefi göstermişler, diğer yönüyle onları kötü ve yanlıştan döndürme noktasında ikaz etmişlerdir. Peygamberler halkasının son hedef göstericisi ve ikaz edicisi ise rahmet elçisi Hz. Muhammed Mustafa'dır (sav). Bundan sonraki tarih O'nun hedeflerine yönelen, davasına gönül veren ve kelimesini yüceltenlerle; yanlış ve sapkın yolda yürüyenler, hakikati doğru yolun dışında arayanlar, zulüm ve haksızlığı meslek edinenlerle olacaktır ve zaten olmaktadır.

## HZ. PEYGAMBER VE İNSAN OLARAK ÖRNEKLİĞİ

Adem APAK  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Peygamberler ilahi tebliğin insanlara ulaştırılması için Allah tarafından seçilmiş müstesna şahsiyetlerdir. Bu sebeple kendilerine diğer insanlarda bulunmayan mucizeler, ismet (günahtan korunma) sıfatı gibi beşer üstü hususiyetler bahşedilmiştir. Bununla birlikte peygamberlerin birer beşer oldukları hususuna da dikkat çekilmiştir. Nitekim kelime-i şehâdetin muhtevası bu hakikate işaret eder. Kur'ân'da da ifadesini bulduğu üzere insanlara gönderilecek bir elçinin yine insan nitelikleri haiz olmasının lüzumu vardır.<sup>1</sup>

İnsanlar için, kendileri gibi doğan, büyüyen, yiyip-içen, uyuyan, hasta olan, aile kurup çocuk sahibi olan, hayatın her türlü sıkıntılarıyla karşılaşp bunlara göğüs geren, tabiatıyla acılar çeken, yoksulluğu da bolluğu da yaşayan, hastalanan ve nihayet ölen beşer bir peygamber örnek olabilir. Zira insanlar ancak böyle bir beşerle hayatlarını özdeşleştirebilir, örnek alabilir ve onun gibi yaşamayı hedefleyebilirler.

Kendilerine verilen olağanüstü hâller, şüphesiz seçilen peygamberlerin Allah indinde ne kadar değerli ve isteklerinin ne kadar geçerli olduğunu gösterir; ama ortalama insanlar için onlarda asıl dikkate alınması gereken yönleri onların birer insan olarak Allah'ın emirlerini gerçekleştiren söz ve uygulamaları, hâl ve tavırları, davranış ve ahlâklarıdır. Buradan, günümüz insanına Hz. Peygamber'in (sav) insanî yönünü belirginleştirir bir şekilde takdim edilmesinin, başka bir ifadeyle Allah Rasûlü'nün (sav) peygamberlik sıfatının öne çıkarılmasıyla birlikte, bir beşer olarak tanıtılmasının gereği ortaya çıkar. Hâlbuki İslâm tarihi kaynaklarının önemli bir kısmında Hz. Peygamber'in (sav) hayatının olağanüstü boyutta aktarıldığı, bütünüyle mucize merkezli bir peygamber takdimimin yapıldığı gerek siyer kitaplarında gerekse edebiyat eserlerinde Hz. Peygamber'in (sav) aşırı abartma ve yüceltmelerle kuşatıldığı görülür. Örnek vermek gerekirse, onun doğumundan itibaren hayatıyla ilgili olağanüstü hadiseler pek çok kitapta yer bulmuştur. Bilhassa doğumu esnasında meydana geldiği rivayet edilen olaylar, çocukluğu sırasında yaşadığı bildirilen olağanüstü hadiseler zaman zaman efsane boyutunda kaynaklarda teferruatlı bir şekilde yer almıştır. Bu bilgilerin pek çoğu esas itibarıyla daha sonraki dönemlerde başka inanç mensuplarıyla yaşanan etkilenme ve dinî rekabet sebebiyle ihdas edilmiş malumat kabilinden olup neredeyse Kur'ân-ı Kerim'in bize takdim ettiği Hz. Peygamber'i (sav) gölgede bırakır mahiyet arz eder. O kadar ki zamanla Müslümanlardan bir kısmı, onun beşer özelliklerini göz ardı ederek Hristiyanların Hz. İsa'yı, Yahûdîlerin de Hz. Üzeyr'i yüceltmedeki aşırılıklarını andıran anlayışlara yönelmişlerdir. Hâlbuki: *"Yahûdîler, Üzeyir Allah'ın oğludur, dediler; Hristiyanlar Mesih Allah'ın oğludur, dediler. Bu daha önce inkâr edenlerin sözlerine benzeterek ağızlarında geveledikleri sözdür. Allah onları yok etsin! Nasıl da uyduruyorlar."*<sup>2</sup> âyetinde onların anlayışlarının yanlışlığı açıkça vurgulanmış, Müslümanlar da aynı hataya düşmemeleri konusunda da uyarılmıştır.

<sup>1</sup> el-İsrâ, 95; En'âm, 6/9.

<sup>2</sup> et-Tevbe, 9/30.

Hayatın her yönünde olduğu gibi inanç konusunda insanların birbirlerinden etkilendikleri gerçeğinin farkında olan Allah Rasûlü (sav) de benzer uyarıyı tekrarlama ihtiyacı duymuş ve “Sizden öncekilerin yollarını karış karış, adım adım izleyeceksiniz.” buyurmuş, “Yahûdî ve Hristiyanları da mı ey Allah’ın Rasûlü?” diye sorulduğunda da “Başka kimler” cevabını vermiştir.<sup>3</sup> Hz. Peygamber (sav) yine bu bahiste “Hristiyanların Meryem oğlu İsa’yı abartarak övdükleri gibi beni övmeyin, ben ancak Allah’ın bir kuluyum, bana Allah’ın kulu ve Rasûlü deyiniz.” ifadeleriyle ashabını kendisinin beşer hususiyetini ihmal etmemeleri hususunda defaatle ikaz etmiştir.<sup>4</sup> Ölüm döşeğinde iken de “Peygamberlerinin kabirlerini mescid edinen Yahûdî ve Nasârâ’ya Allah lanet etsin!” sözleriyle ashabını kendisinden sonra aynı yanlış davranışa düşmeme konusunda son kez uyarmıştır.<sup>5</sup> Ne var ki gerek Kur’ân-ı Kerîm, gerekse Allah Rasûlü’nün (sav) açık ikazlarına rağmen Müslümanlar, muhtemelen farklı din mensuplarıyla girdikleri tartışmalarda dinlerini kendilerince savunma ve muhataplarını -onlardan sıkça duydukları- olağanüstü hadiselerle ikna gayreti neticesinde Hz. Peygamber (sav) ile ilgili olarak onun beşer olma hususiyetini ihmal eder mahiyette aşırı övgü ve yüceltme yolunu terk etmemişlerdir. Oysa benzer hatalı tutumlara karşı, Kur’ân’da Hz. Peygamber’in (sav) beşerî yönüne defaatle dikkat çekilmiştir:

*“Muhammed ancak bir peygamberdir. Ondan önce de peygamberler geçmiştir. Ölümler veya öldürülürse geriye mi döneceksiniz? Geriye dönen, kendisi için dönmüş olur, bu tavır Allah’a hiçbir zarar vermez. Allah şükredenlerin mükâfatını verecektir”<sup>6</sup>; “De ki, namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm, âlemlerin Rabbi olan Allah içindir.”<sup>7</sup>; “Şüphesiz sen de öleceksin, onlar da ölecekler. Ey insanlar, sonra siz, kıyamet günü Rabbinizin huzurunda duruşmaya çıkarılacaksınız”<sup>8</sup>.*

İslâmî tebliğin başlangıç dönemlerinde Mekke müşrikleri de kendilerine gönderilen elçinin bir beşer olmasını anlayamamışlar; onun aslında beşer üstü adeta bir melek şeklinde olması yahut melekler eşliğinde gelmesi gerektiğini söylemişlerdir. Müşriklerin bu görüşleri Furkân Suresi 7-8. âyetlerinde zikredilir: *“Şöyle dediler: Bu nasıl peygamber ki, yemek yer, sokaklarda gezer. Ona, beraberinde bulunup uyarak bir melek indirilseydi ya. Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya faydalanabileceği bir bahçesi olsaydı.”* Onların bu görüşüne yine ilahi Kitap’ta *“Zaten, kendilerine hidayet rehberi geldiğinde, insanların (buna) inanmalarını sırf, “Allah, peygamber olarak bir beşeri mi gönderdi?” demeleri engellemiştir. Şunu söyle: Eğer yeryüzünde yerleşmiş gezip dolaşan melekler olsaydı, elbette onlara gökten, peygamber olarak bir melek gönderirdik”<sup>9</sup>; “Eğer peygamberi bir melek kılsaydık muhakkak ki onu insan sûretine sokar onları yine düşmekte oldukları kuşkuya düşürürdük”<sup>10</sup> âyetleriyle cevap verilmiştir.*

Unutulmamalıdır ki, Hz. Muhammed’i (sav) beşer üstü konuma çıkararak rol-model alınmasını zorlaştıran, hatta imkânsızlaştıran anlatımlar ve abartmalar, yüceltmek veya saygı göstermek bir tarafa, işlevi ve örnek alınması bakımından onu devre dışı bırakmaktan başka bir sonuç getirmez. Aksine bu tür anlayışlar Hz. Peygamber’i (sav)

<sup>3</sup> Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 50, “İ’tisâm”, 14, 16; Müslim, “İlim”, 6.

<sup>4</sup> Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 48.

<sup>5</sup> Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 50.

<sup>6</sup> Buhârî, “Ehâdisü’l-Enbiyâ”, 48.

<sup>7</sup> el-En’âm, 6/162.

<sup>8</sup> ez-Zümer, 39/30-31.

<sup>9</sup> el-İsrâ, 17/94-95.

<sup>10</sup> el-En’âm, 6/9.

yol göstericiliği ve evrenselliği anlamında onun misyonunu bütünüyle ortadan kaldırmaya sebebiyet verebilir. Çünkü insanlar için örnek alınamayan bir peygamberin varlığı ile yokluğu arasında bir fark yoktur. Hâlbuki Hz. Peygamber (sav) kıyamete kadar sadece müminler için değil, bütün insanlar için rahmet kaynağı, hidayet rehberi ve örnek alınacak ahlâk sahibi olarak gönderilmiştir.<sup>11</sup> Allah'ın çağrısını insanlığa aktarmakla görevli olan Allah Rasûlü (sav) beşer özelliklerini haiz bir insan olması hasebiyle kendisi bir eştir, bir babadır, bir komşudur, bir komutandır, bir liderdir; özetle ortalama bir insanının hayatın pek çok safhasında kendisiyle paralellik kurabileceği özellikleri taşıyan bir beşerdir. Dolayısıyla insanlığın, bilhassa da Müslümanların, ancak insanî özellikleri şahsında barındıran bir peygamberi beşer olarak örnek almaları ve onun gibi davranmaları pekâlâ mümkün, hatta gereklidir. Onun insan olarak ortalama insanlara örnek olmasının en açık örneklerini aile hayatında görmek mümkündür. Zira Allah Rasûlü (sav) her şeyden önce bir aile reisi. Kendisinden evlilik ve aile kurumuna teşvik edici pek çok rivayet aktarılmıştır: “Dört şey Peygamber’in sünnetindendir: Haya, güzel koku sürünmek, misvak kullanmak ve evlenmek.” “Kimin evlenme külfetine gücü yeterse, evlensin. Zira (evlenme), gözü haramdan son derece meneder. İffeti de o nispette muhafaza eyler.”<sup>12</sup>

Hz. Peygamber (sav)’e göre erkeğin hanımı üzerindeki en önemli görevi onun nafakasını temindir. “Erkeğin, hanımına harcadığı her şey sadakadır.” “Erkek hanımına su bile içirse onun ecir vardır.” “Kıyamet günü kişinin mizanına konacak ilk şey, ailesinin nafakası için harcadıklarıdır.”<sup>13</sup> Allah Rasûlü’ne (sav) göre erkeklerin en hayırlıları eşlerini memnun etmeye çalışan, onları razı edenlerdir: “En hayırlınız, ehline karşı hayırlı olandır. Ehline karşı en hayırlınız benim” buyurur. Yine Allah Rasûlü (sav) eşleri Allah’ın (c.c.) kocalarına emanet ettiğini bildirmiştir.<sup>14</sup> Bu sebeple Allah Rasûlü (sav) ashabına kadınlarıyla ilgili çok hassasiyet göstermelerini istemiş, onlara “Kadınlarınızı nasıl köle - veya hayvan- döver gibi dövüyor, sonra da akşam olunca utanmadan, onlarla beraber oluyorsunuz?” buyurmuştur. Ashabdan bazılarının kadınların şımarıp fesadı artırdıklarını söyledikten sonra onların dövme izni istemelerine ise şu cevabı vermiştir: “*Bilin ki, kadını ancak şerlileriniz döver.*”<sup>15</sup>

Aile reisi olan Hz. Peygamber (sav), aynı zamanda bir babadır da. Evliliğin asıl hedefi ve meyvesi olan çocuklara karşı derin bir sevgi ve şefkat besleyen Allah Rasûlü (sav) seviyelerine inmek suretiyle onların problemleriyle yakinen ilgilenmiştir. Onun çocukları kucağına alıp sevdiği ile ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Nitekim bir defasında torunu Hasan’ı severken yanında bulunan kabile reislerinden Akra’ b. Hâbis onu görür ve “Siz çocukları öper misiniz? Benim on çocuğum var, hiçbirini öpmedim” der. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (sav) muhatabına “Merhamet etmeye merhamet olunmaz” buyurur. Yine “Siz çocukları öper misiniz? Biz öpmeyiz” diyen bir kişiye “Allah senin kalbinden merhameti alıp çıkardıysa ben ne yapabilirim” buyurmuştur.<sup>16</sup> Hz.

<sup>11</sup> el-Ahzâb, 33/21.

<sup>12</sup> Buhârî, “Nikâh”, 15; Nesaî, “Nikâh”, 13.

<sup>13</sup> Buhârî, “Nefekât”, 14; Müslim, “Zekât”, 47.

<sup>14</sup> Tirmizî, “Radâ”, 11; İbn Mâce, “Nikâh”, 50; Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 16.

<sup>15</sup> Buhârî, “Tefsîr”, 91; Müslim, “Cennet”, 49; Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 43, İbn Mâce, “Nikâh” 51.

<sup>16</sup> Buhârî, “Edeb” 18.

Peygamber'in (sav) çocuklarına sınırsız şefkat ve sevgisinin bir başka tezahürü, onların vefatları sırasında kendisinde görülen üzüntü halidir. Nitekim son çocuğu İbrahim'in vefatı üzerine gözyaşı dökerken dilinden şu sözcükler dökülmüştür: "Göz ağlar, kalp üzüdür, fakat biz Allah'ın rızasına uymayan söz sarf etmeyiz. Vallahi ey İbrahim, ölümün sebebiyle hepimiz üzgünüz".<sup>17</sup>

Allah Rasûlü (sav) terbiyesinde olan çocuklara karşı davranışlarını sevgi ve müsamaha üzerine bina etmiştir. Kendisi çocukların vaki hatalarını tashihte de azar, tenkit, tahkir, surat ekşitme gibi yollara başvurmamıştır. Enes b. Mâlik'ten bu konuda yapılan muhtelif rivayetleri şöyle birleştirmek mümkün: "Hazarda ve seferde on yıl Rasûlüllah'a (sav) hizmet ettim. Yaptığım işler, her seferinde onun istediği şekilde gerçekleşmedi. Buna rağmen bana bir kerecik olsun ne vurdu ne kötü söyledi, ne azarladı ne surat yaptı ne de ayıpladı. Bir kere olsun "of" dahi demedi. Yaptıklarımın hoşuna gitmeyen için "Ne fena yaptın" demedi. Yaptığım bir şey için: "Bunu niye böyle yaptın?", yapmadığım bir emri için de: "Onu niye yapmadın!" diye hesaba çekmedi. Hanımlarından biri "Keşke şöyle yapsaydın!" diye müdâhale edecek olsa: "Bırakın çocuğu, o Allah'ın murad ettiği şeyi yapmıştır" derdi.<sup>18</sup>

Örnek bir baba olan Hz. Peygamber (sav) aynı zamanda bir dede örnekliğini de göstermiştir. Onun torunlarını evde bazen sırtına, bazen göğsünün üzerine alıp eğlendirdiği rivayet edilir. Hatta zaman zaman camide namaz kıldırıyorken bile çocuklar onun omzunda veya sırtında olurlardı. Nitekim Hz. Zeyneb'den kız torunu Ümâme bu çocuklardan biridir. Hz. Peygamber (sav) onu namazda omuzuna alır, rükûa gittiğinde yere bırakır, kalktığında tekrar omuzuna alırdı.<sup>19</sup> Bir defasında Hz. Peygamber (sav) secdeyken sırtına Hz. Hasan veya Hz. Hüseyin binince, ininceye kadar secdeyi uzatmıştı.<sup>20</sup>

Rivayete göre Rasûlüllah (sav) mescidde insanlara hitap ederken torunları Hasan (ra) ve Hüseyin (ra) gömlekleri içinde düşe kalka yürüyerek yanlarına geldiler. Rasûl-i Ekrem (sav) minberden indi, onları kaldırdı, ardından da şöyle buyurdu: "Allahu Teâlâ malınız ve evlâtlarınız birer fitnedir" diyerek hakikati buyurmuştur: Şu iki çocuğun düşe kalka yürüyüşlerine baktım ve vaazımı kesip onları yukarı almaktan kendimi alıkoymadım".<sup>21</sup>

Yukarıda verilen örnekler esas olarak Allah Rasûlü'nün (sav) doğrudan beşer özelliklerine işaret etmektedir. Burada ayrıca hatırlatmak gerekir ki, Hz. Peygamber'in (sav) günümüz insanına tanıtılmasında, başka bir ifadeyle, zamanımızda Allah Rasûlü'nün (sav) anlaşılmasında onun insanî/beşerî yönünün ön plana çıkarılması demek, ilahî misyonunun, onun risâlet yönünün ikinci derecede değerlendirilmesi anlamına gelmez. Müslümanlar için Hz. Muhammed (sav), kendisine vahiy gelen, gerçekleştirdiği dönüşümün stratejisini ve içeriğini ilahî vahyin belirlediği, başarısının temelinde de vahyin bulunduğu son peygamberdir. Bunun en açık işareti olan Kur'ân-ı Kerîm de onun en büyük mucizesidir. Hz. Muhammed'in (sav) genel hayatından bahsedilirken veya hayatının bir bölümünden bir hâdise yazılır veya anlatılırken mutlaka onun nitelikleri ve

<sup>17</sup> Buhârî, "Cenâiz" 32.

<sup>18</sup> Müslim, "Fedâil", 51.

<sup>19</sup> Buhârî, "Salât" 106; Müslim, "Mesâcid" 41.

<sup>20</sup> Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 494; Nesâî, "Tatbik", 82.

<sup>21</sup> İbn Mâce, "Libâs" 20; Tirmizî, "Menâkıb" 30; Ebû Dâvûd, "Salât" 17; Nesâî, "Cuma", 30.

davranışında vahye, vahyin rolüne işaret edilmelidir. Burada açıklanmaya çalışılan husus, günümüz Müslümanlarına ve bütün insanlığa Hz. Muhammed'in (sav) takdiminde peygamberlik ile insanî yönden hangisinin önemli ve öncelikli olduğu meselesi değil, konunun sunumunda meselenin pratik ve güncel boyutudur.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, asrımız idrakinin Hz. Peygamber'i (sav) anlaması konusunda takip edilmesi gereken en önemli adımlardan biri onun insanî-beşerî yönünün öne çıkarılarak takdim edilmesidir. Zira tebliğ vazifesiyle görevli olmalarıyla birlikte peygamberler birer insandırlar. Ayrıca insanlara, Hz. Muhammed'in (sav) Allah'ın yanındaki makamının yüceliği veya diğer peygamber arasındaki derecesinin büyüklüğünden çok, insan peygamber kimliği gerekmektedir. Çünkü onlar için kendileri gibi doğan, büyüyen, yiyip-içen, uyuyan, hasta olan, evlenip çocuk sahibi olan, yöneten, sıkıntılarla karşılaşan, acılar çeken, yoksulluğu da bolluğu da yaşayan, hastalanan ve nihayet ölen bir peygamber örnek olabilir. İnsan olarak biz ancak böyle bir beşerle kendimizi özdeşleştirebilir, bizimle benzer niteliklere sahip bir insanı kendimize örnek alabilir ve onun gibi yaşamayı hedefleyebiliriz. Buna mukabil sıradan insan olarak bizlerin peygamberlerin olağanüstü hallerini ve gösterdikleri mucizeleri örnek alıp yaşamamız ve uygulamamız imkânsızdır. Verilen olağanüstü haller, seçilen peygamberlerin Allah indinde ne kadar değerli ve isteklerinin ne kadar geçerli olduğunu gösterir; ama bizler için asıl dikkate alınması gereken yönleri, onların birer insan olarak Allah'ın emirlerini gerçekleştiren söz ve uygulamaları, hal ve tavırları, davranış ve ahlâklarıdır.<sup>22</sup>

<sup>22</sup> Bu konuda geniş bilgi bk. Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Peygamber'in Peygamberliği*, İstanbul 2002. Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006; Bir Siyer Âlimi Olarak Muhammed Hamidullah, *Hayatı Kişiliği ve Düşünceleri ile Muhammed Hamidullah*, İstanbul 2005. Arpaguş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001. Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sahibi'-Şerîa*, I-VII, Beyrut 1985. Bulut, Halil İbrahim, *Nübüvvetin İsbatı Açısından Hissî Mucizeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001. Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'in Risâleti Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım", *Diyanet İlmî Dergi - Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayısı*-, Ankara 2003. Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, (çev. Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1991. İslâmoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, İstanbul 2008. Karadağ, Çağfer, "İsbat-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Peygamber'in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy. 1, İstanbul 2003. Sarıçam, İbrahim, "Hz. Muhammed'in Hayatının Güncel Sunumu Üzerine Bazı Düşünceler", *İSTEM*, yıl. 4, sy. 7, Konya 2006. Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed'i Doğru Anlamak* I-II, Konya 2005. Siddikî, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, trc. Süleyman Kalkan, İstanbul 1990.



## SAHÂBE KİMLİĞİ VE GENEL ÖZELLİKLERİ

Adem APAK  
Prof.Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Arapçada “bir kişiyle birlikte bulunmak, onunla dost ve arkadaş olmak” anlamındaki sohbet kelimesinden türeyen sahâbe tabiri, sâhib kelimesinin çoğuludur. İslâmî literatürde Sahâbe ile birlikte ashâb kavramı da sıkça kullanılmakta olup, kelimenin müfredi ise sahâbîdir. Gerek sahâbî gerekse sahâbe ve ashâb kelimeleri İslâmiyet’le birlikte, Allah Rasûlü’nü (s.a.v) görüp ona inanan kimseler için yaygın olarak kullanılan bir tabir olmuştur.

İslâm âlimleri tarafından sahâbînin çeşitli tanımları yapılmıştır. Bu terimi ilk tarif edenlerden Saîd b. Müseyyeb’in, “Hz. Peygamber ile bir veya iki sene arkadaşlık yapan yahut onunla bir veya iki gazveye katılan kimse sahâbî sayılır” dediği rivayet edilmiştir.<sup>1</sup> Ancak bu tanım yetersiz görülmüş, Rasûl-i Ekrem (s.a.v) ile görüşüp müslüman olduğu halde uzun zaman yanında kalmayan, dolayısıyla kendisiyle birlikte savaşa katılmayan binlerce sahâbîyi kapsam dışı bıraktığı için benimsenmemiştir. Sahâbî kabul edilmek için buluşa ermiş olmayı şart koşan Vâkîdî’nin tarifi ise Rasûlullah’ı (s.a.v) buluş çağından önce gören ve ondan rivayette bulunan iki torunu Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin ile Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Zübeyr gibi genç sahâbîleri tarifi dışında bıraktığı<sup>2</sup>, Hz. Peygamber’i (s.a.v) görmek yanında ondan bir veya iki hadis rivayet etme şartı da, hadis rivayet etmeyen binlerce sahâbîyi içine almadığı için muteber görülmemiştir. Ali b. Medînî, Ahmed b. Hanbel ve Buhârî tarafından yapılan ve iman edip çok kısa bir süre de olsa Rasûl-i Ekrem’i görenlerin sahâbî sayıldığını vurgulayan tanımlar ise, görmeyi şart olarak ileri sürmekle âmâları dışarıda bıraktığı, buna karşılık İslâm üzere ölme şartını zikretmeyerek Rasûlullah (s.a.v) ile görüştüktan sonra irtidad edenleri de içine aldığı gerekçeleriyle yeterli bulunmamıştır.

Usûl-i fıkıh âlimlerinin sahâbe tariflerinde, Hz. Peygamber’le (s.a.v) altı ay veya daha fazla birlikte bulunmak, ilim öğrenmek maksadıyla yanına çokça gidip gelmek ve kendisinden hadis rivayet etmiş olmak gibi şartlar aranmaktadır. Hadis âlimlerinin sahâbe tarifi ise daha şümullüdür. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî, sahâbîyi “Hz. Peygamber’e mümin olarak erişen ve müslüman olarak ölen kimse” şeklinde tarif eder.<sup>3</sup> Daha sonra cumhurun görüşü olarak kabul edilen bu tarif ışığında, muhaddislerin sahâbe anlayışı şu şekilde açıklanabilir: Sahâbî olmak için Rasûl-i Ekrem’i (s.a.v) uyanık iken bir an bile görmek yeterlidir. Kendisiyle uzun zaman beraber olmak, yolculuk etmek veya gazaya gitmek ya da kendisinden hadis rivayet etmek sahâbî sayılmak için şart değildir. Buna göre Abdullah b. Ümmü Mektûm gibi âmâ olması sebebiyle Allah Rasûlü’nü (s.a.v) göremeyen ancak onunla sohbet imkânı bulanlarla, Mekke’nin fethi ve Veda Haccı’nda olduğu gibi onunla doğrudan sohbet etme imkânı bulamayan, fakat Rasûlullah’ın (s.a.v)

<sup>1</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kâfiye*, s. 68-69.

<sup>2</sup> Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kâfiye*, s. 69.

<sup>3</sup> İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 6.

kendilerini gördüğü kimseler de sahâbîdir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v) ile görüşüp sohbet eden bir sahâbînin müslüman olarak ölmesi şart kabul edilmiştir. Ancak Müslüman olmadan önce Hz. Peygamber'i (s.a.v) görmekle beraber, onun vefatından sonra İslâmiyet'i kabul eden kimselerle, Rasûlüllah'ın (s.a.v) huzurunda müslüman olduktan sonra irtidad eden, nihayet bu hal üzere ölen kimseler kesinlikle sahâbî kabul edilmez. Sahâbî sayılmak için bulûğ çağına erişmek şart olmayıp, sadece temyiz kudretine sahip bulunmak yeterlidir.

Kur'ân-ı Kerîm'in "insanlık için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmet" diye tanıttığı<sup>4</sup> sahâbîler, İslâm ümmeti içinde en faziletli nesil kabul edilir; onlar bu değeri taşıdıkları güçlü iman ile sergiledikleri örnek davranışları sayesinde elde etmişlerdir. Hakikaten onlar, İslâm'a girdikleri andan itibaren güçlü bir imanla birlikte, kabul ettikleri yeni dinin gereklerini tam bir teslimiyetle yerine getirmişlerdir. Sahâbe'nin mühim bir kısmı ömrünü Allah Rasûlü'nün (s.a.v) yanında tamamlamış, onunla savaflara katılmış, dinin yayılması için büyük gayret göstermiştir. Bu dönemde Ashâb içinde İslâm karşıtları tarafından tehdit ve işkencelere muhatap olan hatta hayatını kaybeden, dinleri uğruna yurtlarını, mallarını, eş ve çocuklarını terk edip başka beldelere hicret etmek zorunda kalanlar olmuş; ancak onlar inançlarından, Allah'a ve elçisine bağlılıklarından hiçbir surette ayrılmamışlardır. Mezkûr hususiyetleri sebebiyledir ki, Cenâb-ı Hak, Kur'ân'da Ashâbı övmüş, onların Allah ve Rasûlü'ne (s.a.v) iman edip tam teslimiyet gösterdiklerini, bu sebeple büyük ecir kazandıkları<sup>5</sup>, Allah'ın kendilerinden, kendilerinin de Allah'tan razı olduğu ve ebedî kalacakları cennetin onlar için hazırlandığı bildirmiştir.<sup>6</sup> Ayrıca onların Allah'a ve Rasûlü'üne (s.a.v) yardım eden sâdik müminler oldukları<sup>7</sup>, gerçek müminler sıfatıyla bağışlanacakları ve âhirette cömertçe rızıklandırılacakları<sup>8</sup> da haber verilmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) de ashâbından bahsederken, onları "insanlık tarihinin en hayırlı nesli" olarak nitelemiştir.<sup>9</sup>

Hadis âlimleri sahâbî olmadıkları halde böyle bir iddiada bulunanları belirlemek ve sahâbîliğin suistimal edilmesini önlemek için sahâbeyi tanıma konusu üzerinde hassasiyetle durmuşlar, bu hususta belirledikleri yollardan herhangi biriyle sahâbî olduğu anlaşılanları sahâbeden kabul etmişlerdir.

1. Tevatür yolu: Hulefâ-i Râşidîn ile Aşere-i mübeşşerenin sahâbî olduğu bu yolla bilinmektedir. 2. Şöhret yolu: Tevatür derecesine ulaşmamakla birlikte Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer ve Ebû Saîd el-Hudrî bu yolla tanınan sahâbîlerdendir. 3. Şehâdet yolu: Bir sahâbî veya güvenilir bir Tâbiînin bir kimsenin sahâbîliği hakkında şahitlik etmesidir. Bu şekilde tanınan sahâbîlere örnek Humeme ed-Devsî'dir. Humeme, Hz. Ömer devrinde İsfâhan fethedilirken vefat etmiş, vefatı sırasında orada bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî onun şehid olarak öleceğine dair Hz. Peygamber'den (s.a.v) duyduğu bir hadisi nakletmiş, böylece kendisinin sahâbî olduğu ortaya çıkmıştır. 4. İkrar yolu: Adaletiyle tanınan bir kimsenin sahâbî olduğunu ikrar etmesi ve o şahsın en geç Hicretin 110 (M.728) yılında vefat etmiş olmasıdır. Zira (H.11/M.632) yılında vefat eden Rasûl-i Ekrem (s.a.v),

<sup>4</sup> Âl-i İmrân 3/110.

<sup>5</sup> Âl-i İmrân 3/172, 173.

<sup>6</sup> et-Tevbe 9/100.

<sup>7</sup> el-Haşr, 59/8.

<sup>8</sup> el-Enfâl 8/74.

<sup>9</sup> Buhârî, "Fezâ'ilü Asâbi'n-Nebî", 1; Müslim, "Fezâ'ilü's-Sahâbe", 211, 212.

vefatından kısa bir süre önce Ashâb hakkında “Yüz yıl sonra bugün hayatta olanlardan hiç kimse sağ kalmayacak” demiştir.<sup>10</sup> Dolayısıyla bu tarihten sonra sahâbî olduğunu iddia eden Serbatak el-Hindî, Ca’fer b. Nestûr ve Reten b. Nasr gibi kişilerin iddiaları kabul görmemiştir.

İslâmiyet’in başlangıç dönemlerinden itibaren hadis âlimleri Sahâbîleri bütün olarak farklı bir nesil olarak değerlendirmekle birlikte, onlar kendi aralarında fazilet yönünden aynı derecede görülmemişlerdir. Zira sahâbenin bir kısmı İslâmiyet’in ilk günlerinde iman etmiş ve hayatını Rasûlullah (s.a.v) ile geçirmiş, buna karşılık önemli bir bölümü ise onunla çok daha az görüşme imkânı bulmuştur. Aralarında inancı uğruna işkence gören, İslâm Peygamberi (s.a.v) ile savaşımlara katılan, din yolunda malını harcayan, yurdunu terk etmek zorunda kalan, hatta şehid edilenler de mevcuttur. Bütün bu hususları göz önüne alan hadis âlimleri, Sahâbeyi kendi aralarında tabakalara ayırmışlardır. Genellikle İslâm’a giriş önceliği esas alınmak suretiyle oluşturulan bu ayırmalar arasında Hâkim en-Nîsâbü’rî’nin on ikili tasnifi daha çok kabul görmüştür: 1. Mekke’de erken dönemde müslüman olanlar. 2. Dârünnedve mensupları. 3. Habeşistan’a hicret edenler. 4. Birinci Akabe Biati’na katılanlar. 5. İkinci Akabe Biati’na katılanlar. 6. Mekke’den Medine’ye hicret eden ilk Muhâcirler. 7. Bedir Gazvesi’ne katılanlar. 8. Bedir Gazvesi ile Hudeybiye Antlaşması arasında hicret edenler. 9. Bey’atürriğvân’a katılanlar. 10. Hudeybiye Antlaşması ile Mekke’nin fethi arasında hicret edenler. 11. Mekke’nin fethi günü müslüman olanlar. 12. Mekke’nin fethi ve Veda haccı sırasında Hz. Peygamber’i (s.a.v) gören çocuklar.<sup>11</sup>

Sahâbe arasında fıkhîta derinleşip müctehid seviyesine ulaşan, fetva vermekle tanınan pek çok şahıs bulunmaktadır. Bunlar, sahip oldukları bilgiler ve fetvalarının sayısı bakımından aynı seviyede olmadıkları gibi, Hz. Peygamber’in (s.a.v) yanında bulunma sürelerine, ilme önem verme durumlarına ve dinî kavrayış yeteneklerine göre farklılık gösterirler. İbn Hazm, fetva verdikleri bilinen ve fetvaları kaynaklarda yer alan erkek ve kadın Sahâbe sayısını 162 olarak tespit etmiş, bunlardan 142’sinin erkek, yirmisinin kadın olduğunu belirtmiştir. Bunlar arasında Hz. Ömer, Abdullah b. Mes’ûd, Hz. Ali, Zeyd b. Sabit, Hz. Âişe, Abdullah b. Abbâs ve Abdullah b. Ömer en çok fetva veren yedi sahâbî kabul edilir.<sup>12</sup>

Bütün sahâbîler Hz. Peygamber’den (s.a.v) hadis rivayet etmemiş, rivayet edenler de farklı sayıda hadis nakletmişlerdir. Bu durum, sahâbînin hafızasının kuvvetli veya zayıf olması, Allah Rasûlü’nün (s.a.v) yanında az veya çok kalması, ilim yerine cihada önem vermesi, kendini idarî işlere ve ibadete hasretmesi, hata etme endişesiyle hadis rivayetinden kaçınması ve ömrünün kısa olması gibi sebeplerle açıklanabilir. Rivayet ettikleri hadis sayısına göre sahâbîler “müksirûn” ve “mukillûn” şeklinde temelde ikiye ayrılır. Buna göre 1000’den çok hadis rivayet edenlere müksirûn denilmiştir. Yedi kişi olan müksirûndan Ebû Hüreyre, mükerrerleriyle birlikte 5374, Abdullah b. Ömer 2630, Enes b. Mâlik 2286, Hz. Âişe 2210, Abdullah b. Abbâs 1660, Câbir b. Abdullah 1540, Ebû Saîd el-Hudrî 1170 hadis rivayet etmiştir.<sup>13</sup>

<sup>10</sup> Müslim, “Fezâilü’l-Sahâbe”, 217.

<sup>11</sup> Hâkim, en-Nîsâbü’rî, *Ma’rifetü Ulûmî’l-Hadîs*, s. 22-23.

<sup>12</sup> İbn Hazm, *Ashabü’l-Fityâ*, s. 323.

<sup>13</sup> Ekrem Ziya Ömerî, *Bâkî b. Mahled el-Kurtubî ve Mukaddimetü Mîsnedih*, s. 23-24.

Sahâbenin sayısı hakkında da kaynaklarda kesin bilgi bulunmamaktadır. İmam Şâfiî, Hz. Peygamber'i (s.a.v) gören ve ondan rivayette bulunan Sahâbe'nin 60.000 civarında olduğunu, Ebû Zür'a er-Râzî, Rasûl-i Ekrem'le (s.a.v) birlikte Tebük Gazvesi'ne 70.000, Veda Haccı'na 114.000 kişinin katıldığını, Ebû Mûsâ el-Medînî ise Hz. Peygamber (s.a.v) vefat ettiğinde onu gören ve kendisinden hadis rivayet eden Sahâbe sayısının 100.000'den çok olduğunu belirtmektedir. Bu konuda daha gerçekçi bilgilere ulaşabilmek için sahâbîlerin biyografilerine dair yazılan kaynaklardaki rakamları esas almak gerekir. Bu alanda telif edilmiş eserlerin en kapsamlısı İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-İsâbe*'si olup, bir sayıma göre eserde 12.304 isim yer almaktadır. Ancak kitapta geçen mükerrerler ve yanlışlıkla sahâbî olarak zikredilenler çıkarıldığı takdirde adı bilinen Sahâbe sayısı 10.000'i aşmaz.<sup>14</sup>

---

<sup>14</sup> Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.

## İSLAM'DA İLİM VE İLMÎ HAYAT

Süleyman ULUDAĞ

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

### Giriş

İslam'da ilim ve ilmî hayat deyince iki şey anlaşılır: Birincisi Kur'an-ı Kerîm'de ve hadis-i şeriflerdeki ilim ve ilmî hayat, diğer bir deyimle Hz. Peygamber ve sahabesi zamanında Hicaz'daki ilim ve ilmî hayat. Bu dönemde ilim ve ilmî hayat denilince müminler ne anarlardı? Bu sorunun cevabı önemlidir.

İkincisi ise Hz. Peygamber, ilk dört halifesi ve sahabesi zamanı da dahil olmak üzere on dört asırlık bir zamanda İslam ülkelerindeki ilim ve ilmî hayat. İlk dönemle, ondan sonraki ikinci dönem ilim ve ilmî hayat anlayışı aynı mıdır, yoksa farklı mıdır? Diğer bir deyimle ilim, fikir ve ilmî hayatta bir değişim ve gelişim süreci yaşanmış mıdır yoksa yaşanmamış mıdır? Eğer böyle bir süreç yaşanmış ise -ki yaşanmıştır- ilk dönem ilim anlayışıyla ikinci dönem ilim anlayışı arasındaki fark nedir?

Bu mesele üzerinde düşünürken naklî-aklî, dinî-dünyevî ilimler ayrımına daima dikkat etmek gerekir. Zira dinî ve fer'î ilimler itibarıyla birinci dönemdeki ilim ve fikir hayatı ile ikinci dönemdeki ilim ve fikir hayatı arasında ortak noktalar olduğu gibi farklı noktalar da vardır ve çoktur. Bu farklılığın sebebi bu dönemde dinî ilimlerle dünyevî ilimler arasındaki etkileşim ve ilmin gelişme sürecidir.

### Asr-ı Saadette İlim ve İlmî Hayat

İlk dönemdeki ilim anlayışını doğru olarak anlamak için İslam'dan önce cahiliye dönemindeki Hicaz Araplarının ilim ve fikir anlayışına, hatta din ve inanç anlayışına kısaca bakmak lazım.

Bu dönemde Mekke ve Medine'deki Araplar yerleşik hayat yaşıyorlardı. Mekke'dekiler daha ziyade ticaretle, Medine'dekiler ise ziraatla geçimlerini sağlıyorlardı. Çöllerde ve çadırlarda yaşayan Araplar ise bedevi idiler, develere bakarak ve avcılıkla geçimlerini temin ediyorlardı. Genel olarak Araplar ümmî idiler, okuma yazma bilmezlerdi, okulları yoktu, yazıları da yazı malzemeleri de ilkeldi. İçlerinde tek tük okuma yazma bilen vardı. Okur yazar olmamak Araplarda kusur da sayılmazdı. Hz. Muhammed (sav) işte böyle bir kavme peygamber olarak gönderilmişti ve kendisi de ümmiydi, okur yazar değildi. Kur'an'da şöyle buyrulur: "Allah onlara içlerinden ümmî bir resul gönderdi."<sup>1</sup>

İslam'dan önceki döneme cahiliye denmesi o dönemdeki Arapların cahil (bilgisiz), inançlarının bâtıl, işlerinin düzensiz ve rastgele olmalarındandır.<sup>2</sup> Cahiliye Arapları cehaletleri sebebiyle inanılmaması lazım gelen şeylere inanıyor, yapılmaması icap eden işleri yapıyorlardı, hayatları düzensizdi. Bu dönemdeki putperest Arapların yerilmelerinin sebebi okur yazar olmamaları değil, inançlarındaki bozukluk, işlerindeki haksızlıklardandı.

<sup>1</sup> Ankebût, 29/48. Cuma, 62/2. A'râf, 7/157-158. Bakara, 2/78. Ali İmran, 3/20. Şura, 42/42.

<sup>2</sup> Râgıb, Müfredât, 102.

### Kur'an'da ve Sünnette Övülen İlim

İlim Allah Teala'nın sıfatıdır, bu niteliği sebebiyle ilim övülen şerefli bir şeydir. Allah Teala Kur'an'da bilgi sahiplerini överken bilgisizleri yüzünden hak ve hakikatten uzaklaşan, batıla saplanan ve yolunu şaşıran bedbahtları yermektedir. Nitekim şöyle buyrulur: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”<sup>3</sup> “Allah iman edenlerin ve kendilerine ilim verilenlerin derecelerini yükseltir.”<sup>4</sup> Kur'an'da ve sahih hadislerde bahsedilen ve övülen ilim; iman, ibadet, itaat ve ahlakın ayrılmaz bir parçası ve niteliği olan ilimdir. “Allah'tan, ancak Allah'ı bilen alim kulları korkar”<sup>5</sup> buyrulurken kalbinde Allah korkusu bulunan ulemaya vurgu yapılmaktadır. Eğer bir kimsede Allah korkusu yoksa sahip olduğu ilmin ona hiçbir faydası yoktur. İlimi şerefli ve değerli kılan iman, ibadet, taat ve ahlaktır. Ayette “Biz insanlara misaller getiriyoruz; bunu, ancak âlimler aklederek”<sup>6</sup> buyrulur. Demek ki, verilen misallerden ders çıkaranlar ancak âlimlerdir.

Kur'an-ı Hakîm, Furkân-ı Mübîn baştan sona kadar ilmi, ulemayı ve fikir ehlini övmekte, müminleri bilgilenmeye teşvik etmekte, diğer taraftan cehaleti ve cahilleri yermekte ve müminlere cehaletten ve cahillerden uzak kalma konusunda uyarılarda bulunmaktadır.<sup>7</sup>

### İlmin Kaynağı ve Değeri

Kur'an'daki İlim Anlayışı konusunda ilim kelimesi ve bundan üretilen isim, sıfat ve fiiller gibi ilmin türevleri çok önemlidir. Ama İslam'daki ilim anlayışını daha derin ve daha ihâtalı olarak anlamak için Kur'an'da ve hadislerde geçen şu kelimelere de bakmak lazım:

**Hikmet:** Hikmet amelle birlikte bulunan ilimdir. Hikmet hakka uygun sözdür. Hikmet helal ve haramlar hakkındaki bilgidir. Hikmet nesneleri ve olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte bilmektir.<sup>8</sup> Kendisine hikmet verilen bir kimseye pek çok hayır da verilmiştir.<sup>9</sup> Allah Teala hakîmdir yani hikmet sahibidir. O'nun keliması ve fiilleri hakîmânedir. Allah Resulü de hakîmdir, müminlere hikmeti öğretmiştir.<sup>10</sup> Ümmet içinde pek çok ehl-i hikmet (hakîm) mevcuttur.

**Fikir ve Tefekkür:** fikir düşünce, tefekkür ise düşünmek demektir. “Allah ayetlerini açıklıyor, umulur ki tefekkür edersiniz.”<sup>11</sup>

**Fıkıh:** Anlamak ve kavramak, fehm etmek anlamına gelir. “Onların kalpleri vardır ama anlamazlar.”<sup>12</sup> Münafıklık anlamaya manidir. Allah, bir kimse için hayır murad ederse onu dine fakih kılar. Fakîh fıkıh sahibi, onu bilen ve uygulayan kişidir. Hasan Basri: “Fakih,

<sup>3</sup> Zümer, 39/9.

<sup>4</sup> Mücadele, 58/11.

<sup>5</sup> Fâtır, 35/28.

<sup>6</sup> Ankebut, 29/13.

<sup>7</sup> A'raf, 7/199: Bakara, 2/67.

<sup>8</sup> Cür'ani, 81.

<sup>9</sup> Bakara, 2/269. Tehanevi, Keşşaf-ı Istılahatı'l-Funûn 1/38,41,405.

<sup>10</sup> Bakara, 2/231.

<sup>11</sup> Bakara, 2/266. Al-i İmran, 3/191. Yunus, 10/24. Haşır, 59/21. Rum, 30/8.

<sup>12</sup> Münafikun, 63/3,7. Tevbe, 9/122

dünyaya karşı zahid, ahirete hevesli, din hususunda basiretli olan kimsedir”<sup>13</sup> demiştir. Kalp fikhî kalp ilmidir.

**İtibâr:** Eşyadan ve olaylardan ders çıkarmak ve ibret almaktır.<sup>14</sup> Âlemde, tabiat ve toplumlardaki olaylara bakıp bunlardan bilgi çıkarmak ilimdir. Kur'an'daki kıssalar böyledir.<sup>15</sup>

**İfhâm:** Anlama, anlatma, fehmetme. “Biz Süleyman'a ifhâm (anlattık ve kavratık) ettik.”<sup>16</sup> Allah Teala dilediği kuluna bazı şeyleri anlatır. O'nun bu anlatımı da ilahî bir ilimdir.

**Nazar:** Bakmak ve bakış anlamına gelir. Âleme ve tabiata bakıp ve buradaki varlıkları, aralarındaki düzeni ve ahengi gözlemleyerek bilgi edinmek ve ibret almak Kur'an'da ısrarla tavsiye edilir.<sup>17</sup> Bu yolla hasıl olan bilgilere nazarî ilim denir, ama aslında bu ilmin kaynağı da kalptir.

Kur'an'da ve hadislerde marifet ve irfan kelimeleri geçmez ama türevleri geçer.<sup>18</sup> Bütün bunlara bakıldığında İslâm'da ilme ne kadar çok önem verildiği görülür.

Bilgi edinme yolları (esbâb-ı ilim) üçtür: a) Beş duyu organı, b) akıl, c) vahiy (haber-i resûl). Duyu organlarının ve aklın bilgi kaynağı olduğu müslüman ve müslüman olmayan herkes tarafından kabul edilmektedir. Epistemoloji denilen ilim felsefesi bu konuyla ilgilenmektedir. Vahiy yoluyla edinilen ilim ise dinidir ve bu ilim müminlere mahsustur. Diğer din mensuplarının da kendilerine özgü bir din ilmi anlayışları (teolojileri) mevcuttur.

Vahiy ve haber-i Resûl dediğimiz ilim doğrudan veya Cebrail aracılığıyla<sup>19</sup> Muhammed'e (sav) gelen haberlerin, bilgilerin ve hükümlerin toplamıdır. Buna Kur'an denir ve mushaflarda yazılı, hafızalarda ezber olarak mevcuttur. Buna göre bu bilgiler kazanılan bilgiler değil, Allah Teala tarafından indirilen ve verilen bilgilerdir. Bu bilginin kaynağı her şeyi tam olarak bilen Allah Tealadır. Bu sebeple bu ilimler ilahidir, kutsidir, semavidir, doğrudur, kesindir. Bunda şek ve şüphe yoktur. Vahiy Hz. Peygamber'in kalbine geldiğinden<sup>20</sup> bu ilim kalp kaynaklı bir ilimdir. Allah Teala Resulüne ilham, basiret ve rüya yoluyla da bilgi verir. Buna vahyi gayr-i metluv denir. “Peygamber boş konuşmaz.”<sup>21</sup> Kur'an'da rasûl ve mürsel olarak geçen peygamberler elçilerdir. Aynen bir elçi ve bir postacı gibi Allah Teala'dan aldıkları vahyi, yani bilgileri, haberleri ve hükümleri harfiyen ümmetlerine aktarırlar. Tebliğ görevini tam olarak yerine getirirler.<sup>22</sup>

Tebliğ peygamberlerin bir sıfatı ve aslî bir vazifesi olduğu gibi fetânet (fatîn), zeki ve akıllı olmaları onların temel vasıflarındandır. Bu sıfatın yanında ayrıca gözlemlerine ve tecrübelerine dayanarak ayetlerle ilgili açıklamalar ve yorumlar yaparlar. Buna “tebyîn” denilir. Ayrıca gerektiğinde başkalarıyla da istişare eder, onların fikir, deneyim ve

<sup>13</sup> Serrac, Luma, 5. 36,194.

<sup>14</sup> Haşr 59/2. Yusuf 12/111.

<sup>15</sup> Haşr 59/2. Nur 24/44. Yusuf 12/111.

<sup>16</sup> Enbiya 21/79.

<sup>17</sup> Kâf 50/6. Gâşiye 88/17.

<sup>18</sup> Müminun 23/69. En'am 6/20.

<sup>19</sup> Bkz. Şura 42/51.

<sup>20</sup> Bakara 2/97. Şuara 26/194.

<sup>21</sup> Bkz. Necm 53/1-10.

<sup>22</sup> Al-i İmran 3/187.

kanaatlerinden de yararlanırlar. Bu yönüyle müşavere sünnettir, istişare bilginin kaynaklarından bir kaynaktır. Hz. Peygamber hicret esnasında Abdullah b. Ureybit ismindeki bir gayr-i müslimin yol tecrübesinden yararlanmıştı. Fakat bu tür bilgiler dünya işleriyle ilgili bilgilerdir. İman ve ibadetle ilgili bilgilerin tek kaynağı da Allah'ın kitabı ve Allah Resulünün sünneti ve beyanlarıdır (hadisler). Din bir akıl ve ilim meselesi olmaktan çok bir iman ve itikad meselesidir, bu hususta akıl ve ilim imana ve dine tabidir.

Fatîn (Fetanet sahabi/zeki) peygamberlerin sıfatıdır. Peygamberler zeki, hakîm ve fikir ehli insanlardır. Akıl ve tecrübelerine dayanarak istişarelerde bulunurlar.<sup>23</sup> Onların da kendilerine özgü içtihatları ve kanaatleri vardır. Hz. Peygamberin sözleri, işleri, halleri ve beyanları da dinî ilmin kaynağıdır. O, hem Allah'tan aldığı vahyi insanlara tebliğ eder hem de tebyîn (beyan) eder.<sup>24</sup>

İslâmî anlamda ilim Allah ve Resulünün verdiği bilgileri öğrenmek ve bu bilgilere göre amel etmekten ibarettir. Allah'ın kitabında ve Resulünün sözlerinde övülen, fazilet ve şerefinden bahsedilen ilim budur. Bu ilimlerin kaynağı ne insan aklıdır ne de duyulardır. Unutmamak gerekir ki Kur'an'da ve sünnette iman, ibadet, taat, ahiretle ve ahlakla ilgili bilgiler verildiği gibi dünya işleriyle ilgili bilgiler de verilmektedir.

Kaynağı kitap ve sünnet olan ilimlerin değeri yüksektir. Bu ilimlerde kesinlik vardır. Buna îkan ve yakîn denilir. Bu ilimler de şek, şüphe, tereddüt, zan ve ihtimal de yoktur.<sup>25</sup> İkan ve yakîn yüzde yüz iman, ayrıca imana ve ilme eşlik eden, bu ikisiyle birlikte bulunan amel, ibadet ve taatlar imanın parçasıdır. Kur'an ve hadis dilinde amelden soyutlanan yani amelsiz bilgiye ilim denmez. Makbul ve muteber olan ilim amelle olan ilimdir.

İlk sureden son sureye kadar Kur'an Allah Teala'nın kelimidir ve bu husus kesindir, verdiği haberler de böyledir, ancak Ali İmran suresinin 7. Ayetinde ifade edildiği gibi Kur'an'daki ayetlerin bir kısmı muhkem, diğer bir kısmı müteşabihdir ve müteşabih ayetler, muhkem ayetler çerçevesinde yoruma açıktır.

Kur'an ve hadis dilinde ilim; Yüce Allah, isimleri, fiilleri ve sıfatları, ayrıca gayb alemleri, melekler, kitaplar, nebiler, ahiret hakkındaki bilgilerdir. Bu anlamdaki ilim ibadetleri, taatleri, emirleri, yasakları ve ahlakı da kapsar, amel ve taat ilmin ayrılmaz bir parçasıdır.

Hz. Peygamber zamanında Allah'a ve Resulüne samimi surette bağlı olan, bildikleriyle ihlaslı bir şekilde amel eden ama ümmî olan, okuma yazma bilmeyen müminler vardı, bunlar içinde çölde, çadırlarda yaşayan bedeviler de mevcuttu. İkan derecesindeki iman ve ihlaslı kullukları dikkate alınarak bunlara âlim deniliyordu. Onlar âlim olma vasfını ve şerefini hak ediyorlardı. Kur'an'da Allah'ın evliyası denilen zevatta bunlardı. Bu durum dinî ve İslâmî ilmin niteliğidir.

Diğer taraftan Araplar arasında umur görmüş, tecrübeli kişiler, şairler ve hatipler de vardı. Bundan içlerinde okuma yazma bilenler de vardı ama bunlar İslâm'a karşı idiler. Kâfir ve putperest idiler. İşte Kur'an ve hadis dilinde bunlara âlim değil, cahil deniliyor. Çünkü hak ve hakikat üzere değillerdi, batıl üzerindeydiler. Kur'an, en büyük zulüm şirktir diyor.<sup>26</sup> Bunlar cahil idiler zira hakkı bilmiyorlar, zalim idiler çünkü haksızlık

<sup>23</sup> Şura 42/38. Al-i İmran 3/159.

<sup>24</sup> Nahl 16/44,64.

<sup>25</sup> Bakara 2/2,4. Maide, 5/50. Secde 32/24. Casiye 45/4.

<sup>26</sup> Lokman 31/13.

yapıyorlardı. Kur'an'da bilgisi olup da ameli olmayanlar köpeğe benzetilir.<sup>27</sup> Bel'am b. Bâgûrâ bunlardandı, bilgisi çok ama ameli yoktu. Başka bir ayette bilgisi olup ameli olmayanlar sırtında kitaplar taşıyan eşeklere benzetilir.<sup>28</sup>

### **Dinî İlimlerin Doğuşu**

Dinî ilimler veya İslamî ilimler denilen tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve tasavvufun ana meseleleri ve temel konuları Kur'an ve hadislerde mevcuttur. Fakat bunlarla ilgili ayetler ve hükümler Kur'an'daki surelere serpiştirilmiş bir haldedir. Hadislerdeki meseleler ise ilk dönem hafızalardaydı ve henüz yazılı değildi. Kur'an ve hadislerdeki bu tür bilgi, hüküm ve haberlere, bunlarla amel edilmesi kaydı ve şartıyla "İslâmî ilimler" deniyordu. Sahabe zamanında söz konusu ilimlerle ilgili elde mevcut bir kitap yoktu, ama ilimler vardı. Yazılı olan sadece Kur'an-ı Kerîm'di.

Yeteri kadar yazı malzemesi bulunmadığından, Hz. Peygamber, Kur'an'la karıştırılmasını önlemek için hadislerin yazılmasını yasaklamıştı.<sup>29</sup> Hz. Osman zamanında Kur'an'ın nüshaları çoğaltılmış ve belli başlı şehirlere gönderildiğinden artık hadislerin Kur'an'la karıştırılmaları bahis konusu değildi ve hadis yazma yasağı son buldu. Müslümanların hakimiyeti altındaki topraklar genişlediğinden yazılı metinlere ve belgelere olan ihtiyaç arttı.

İlk defa Muhammed b. Müslim ez-Zührî (ö. 124/742) derlediği hadisleri resmen yazdı ve kitap haline getirdi. Ebu Hanife (ö. 150/767) aynı şeyi fıkıh sahasında yaptı. Tefsir, kelâm (akaid) ve tasavvuf sahasındaki çalışmalar kitaplar halinde ortaya çıktı. Daha evvel varolan bilgilerin kitap haline gelmesine "tedvin" denildi. Tedvinin özelliği yazılı olmayan bilgilerin belli bir tertip dahilinde yazıya geçirilmesi ve kitaplaştırılmasıdır. Buna tasnif ve telif dendiği gibi tesis etme ve kurma *vaz'* da denilir. *Vaz'î ilimler* (ulûm-i mevzua/oluşturulan ilimler) âlimler tarafından oluşturulan ve kurulan ilimlerdir. Her ilmin bir kurucusu (vâzi') vardır.

İslâm kültüründe *ilkler* (evâil) adı verilen bir kavram vardır. İslam medeniyetindeki ilklerden bahseder. Hicri birinci asrın ikinci yarısında başlayan İslam ilimleri ile ilgili kitapların sayıları hızlı bir şekilde arttı. Bu suretle sahabe dönemindeki bilgiler kayıt altına alınmış oldu. İslamî ilimler, bahsedilen tarzda tedvin edildi, yazılı hale getirildi, kitaplaştı ve böylece ilimler doğmuş oldu, aynı zamanda belli bir tertibe konuldu. Bunlar yapılırken mütefekkir, âlim, hâkim ve fakihler yeri geldikçe kendi fikir ve kanaatlerini (rey-ictihad) yazdıkları kitaplara koydular. Böylece tefsir, hadis, fıkıh, kelâm (akaid) ve tasavvuf (ahlak) ile ilgili ilimler (malumât, bilgiler) hem şekil hem de içerik yönünden sahabe zamanındaki ilimlerden farklı bir hale geldi. Buna "İslâmî ilimlerin doğuşu" diyoruz. Doğan bu ilimlere, içeriklerini ve amaçlarını göz önünde bulundurarak isim koymak gerekti. Kur'an'ın yorumu ve okunuşuyla ilgili olan kitaplara kıraat ve tefsir, Hz. Peygamberin söz, fiil ve halleriyle ilgili olan kitaplara hadis (talebü'l-hadis, sünnet), akaidle ilgili olan kitaplara kelâm (usul-i din), hukukla ilgili olan kitaplara fıkıh, zühhd ve takva ile ilgili olan kitaplara tasavvuf (ahlak, terbiye) adları verildi. Sonraki dönemlerde sahabe zamanındaki ilim anlayışı unutuldu, yerini kitaplaşan ve yazıya geçen tertipli ilim

<sup>27</sup> A'raf 7/175.

<sup>28</sup> Cuma 62/5.

<sup>29</sup> Müslim, Zühhd, 72.

anlayışına bıraktı. İslâmî ilimler (ulûm-i İslâmiye) denilince kitaplardaki bilgiler akla gelir oldu. Medreselerde ve mekteplerde de sözü edilen kitaplar okutuldu. Böylece İslâmî ilimler sudûrdan sutûra (kalplerden satırlara), hafızadan kitaplara geçmiş oldu. Fakat dini açıdan aslolan sudûrdaki ilimlerdir.

Ebu hanife fıkıhı “Kişinin lehinde ve aleyhinde olan hususları bilmesidir” diye tarif etmiş (معرفة النفس ما لها وما عليها), yani müminin haklarını ve vazifelerini bilmesi fıkıh ilmidir, demiştir. Bu tarife göre tasavvuf, kelâm ve hukuk fıkıh ilminin kapsamına girer. Kelâm ve akaid fıkıh-ı ekberdir, tasavvuf fıkıh-ı kalptir (Fıkıh-ı vicdani, ahlak). Fıkıh-ı amelî ise İslam hukukudur. İlk dönemde fıkıh genel olarak zühd ve takva anlamına geliyordu. Takva sahibi ve zâhid olmayan kişiye fıkıh bilse dahi fakîh denmiyordu.

Müslüman müellifler ve musannifler İslam ilimleri ve bunlara bağlı ilim dalları hakkında pek çok kitap, şerh, ta'lik, haşiye ve hâmiş türünden eserler yazdılar, zengin bir literatür vücuda getirdiler, bunları daha sonraki nesillere miras olarak bıraktılar (radiyallahu anhhum).

### Aklî ve Dünýevî İlimler

Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer döneminde Irak, İran, Horasan, Suriye ve Mısır gibi kadîm medeniyetlerin beşiği olan topraklar Müslümanlar tarafından fethedildi. Buralarda yaşayan eski medeniyetlerin varisleri yavaş yavaş müslüman olmaya başladılar ve müslüman olurken de çok eski tarihlere dayanan kendi kültürlerini, ilim, fen ve teknolojilerini, sanat anlayışlarını beraberinde getirdiler. Emeviler döneminde, Arap Müslümanlar, dış kaynaklardan gelen aklî, tecrübî, dünýevî ilimler, fenler ve sanatlarla tanışmaya başladılar. Müslüman toplumlara daha evvelki dış kaynaklardan gelen ilimlere ulum-i dahile, ulum-i evâil ve ulum-i aklıye gibi isimler verildi ve bunlar tarih boyunca oluşmuş olup tüm insanlığın ortak mirası ve kazanımları sayıldı. Bunların bir kısmında önceki peygamberlerin de katkıları vardı.<sup>30</sup>

Selef dediğimiz ilk Müslümanlar başlangıçta aklî ve tecrübî ilimleri, özellikle metafiziği yadırgadılar, hatta reddettiler. Daha sonra *mâ ba'de't-tabîa* denilen *metafizik* dışındaki ilim dallarına olan muhalefetlerini yumuşattılar. Dış kaynaklardan İslam muhitine giren aklî ilimlerin çoğu Antik Çağ Yunan Felsefesinden ve Helenistik felsefeden geliyordu. Halife Me'mûn zamanında aklî ilimleri ithal etme bir devlet işi olarak ele alındı ve tercüme işine hız verildi.

Genel kabule göre aklî ilimler şöyle sınıflandırılır; 1-Mantık, 2-Metafizik, 3-Fizik (Tabiat), 4-Geometri, 5-Aritmetik (hesap), 6-Astronomi, 7-Musiki. Bu yedi ilimden her birine bağlı pek çok ilim dalları vardır. Özellikle bütün doğa ilimleri tabiatın ve fiziğin çeşitli şekilleridir.

Felsefeye hikmet, filozofa hakîm denilir. Filozof muhibb-i hikmettir, yani hikmeti sevendir. Yukarıdaki yedi ilim nazârî hikmettir. Amelî hikmet üçtür; 1-Siyaset-i medîne (Politika, devlet yönetimi), 2-Ahlak (etik), 3-Aile (ilm-i tedbir-i menzil yani aile yapısı ve yönetimi).

Eski medeniyetlerde tarih ve coğrafya da önemlidir. Gerek kaynağı Allah'ın kitabı olan beş ilim gerekse önceki medeniyetlerden alınan ve müslüman ilim ve fikir adamları tarafından geliştirilen aklî ilimler için İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'ine, Farabi'nin *İhsâu'l-*

<sup>30</sup> Gazâlî, İhya, 1/23, 38.

*Ulûm'una*, Harizmî'nin *Miftâhu'l-Ulûm'una*, Taşköprîzâde'nin *Mevzuâtü'l-Ulûm'una*, Kâtip Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn'una* ve Fuat Sezgin'in *GAS'ına* bakılabilir.

Burada şu soruyu sormak lazım: İslam'da övülen, fazilet ve faydalarından bahsedilen ilim Kur'an ve sahih hadislerde zikredilen; insanı cehennemden koruyan, cennetin kapısını açan ve Hak Teala'nın rızasını kazandıran ilimdir. Peki tefsir, kıraat, hadis, (talibü'l-ilm) fıkıh, kelâm, tasavvuf ve ahlak ilimleri de acaba bu kapsama girer mi? Bir şahsa cehennemin kapılarını kapatması, cennetin kapılarını açması için onun bu ilimleri bilmesi yetmez, söz konusu ilimlere kuvvetli bir iman, ihlaslı bir ibadet ve güzel ahlakın da eşlik etmesi şarttır. Farz edelim ki bir kimse oruçla ilgili fıkıhın bütün meselelerini tam anlamıyla biliyor ama orucu mazeretsiz tutmuyor. Oruçla ilgili fikhî hususları incelikleriyle ve doğru olarak bilmesinin ona hiçbir faydası olmaz. Burada fıkıh ilmi araç, fiilen oruç tutmak amaçtır. Amaca ulaştırmayan, ilim sahibine vebaldir, yüküttür. Cehennemin kapılarını kilitleyen, cennetin kapılarını açan zühd, takva, ihsan ve ihlastır.

Peki aklî ve tecrübî ilimler Kur'an'da ve hadiste övülen ilim kısmına girer mi? Bu ilimlerin diğer bir adı dünya ilimleridir. Dünyanın övülen tarafı da yerilen tarafı da var. Çiftçilik, hayvan bakıcılığı, ticaret ve sanatlar rızık için insanların meşru ve mübah yollarıdır. Aklî ve tecrübî ilimlerin dini hükmü de böyledir. Bu ilimleri öğrenen ve geçimlerini bunlardan sağlayan müminler takva sahibi zahid ve sâlih müminler olurlarsa bu ilimlerin dinî hükümleri aynen tefsir, hadis, fıkıh, akaid ve tasavvuf gibidir.

Aklî ve müsbet ilimler ayrıca ümmetin güvenliği ve sağlığı açısından da çok lüzumludur. Bu sebeple bu ilimlerin her kısmında ve her şubesinde yeteri kadar uzman, akademisyen ve teknisyen yetiştirmek ümmet üzerine farz-ı kifayedir.

Öğrenilmesi her mümine farz olan ilimler (bilgiler) amelin ayrılmaz parçası olan ilimlerdir. İslâm'da ilim-amel ilişkisi parmak-tırnak ilişkisine benzer. Tırnağı olmayan parmak ne kadar işe yararsa ameli (takvası, taati ve ihlası) olmayan ilim de ancak o kadar işe yarar. Gazzâlî, *Eyyühe'l-Veled* isimli eserinde der ki: Bir kimse hasta olsa ve hastalığının ne olduğunu ve ilacı da bilse ama bu ilacı usulüne göre kullanmasa tıp ile ilgili bilgisinin ona hiçbir faydası olmaz. Uygulanmayan dini bilgiler de aynen böyledir.

Bugün ilimler rasyonel (aklî) ilimler, pozitif (müsbet) ilimler, doğa (fizik, tabiat) ilimleri, normatif ilimler (mantık gibi), beşerî ilimler (sosyal ilimler; sosyoloji, antropoloji, psikoloji, tarih) gibi kısımlara ayrılmaktadır. Diğer bir sınıflandırma ise mineraloji (ilm-i meâdin), botanik (ilm-i nebâtât), zooloji (ilm-i hayavanât). Bunlardan her birinin birçok dalı var.

İlmî ve fikrî hayat, buna bağlı olarak teknoloji geliştikçe yeni yeni ilimler, fenler, disiplinler ve sanatlar ortaya çıkmaktadır. Bir hastaneye girdiğiniz zaman tıp ilminin ve hekimliğin birçok şubeleri ve bölümlerini görmemiz mümkündür. Müslümanlar Hipokrat'ın ve Calinus'un tıbbını aldılar, onu geliştirdiler, yeni ilaçlar keşfettiler, yeni tedavi usulleri buldular. Ebu Bekir Râzî ve İbn Sina gibi hekimler yetiştirdiler.

İslâm'da ilim ve ilmî hayat tabiri hem asr-ı saadetteki ilim anlayışını, hem kaynağı kitap ve sünnet olan tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf ve bunların alt dallarını hem de eski medeniyet mensuplarından alınan ve Müslümanlar tarafından geliştirilen aklî, tecrübî ve müsbet ilimlerin hepsini kapsar.

**Son bir hatırlatma olarak** duyuları ve aklı olan her kişinin zihninde pek çok bilgi vardır. Bunlar, aralarındaki bağlantı bulunmayan tek tek bilgiler ve malumdur. Bu tür

sıradan bilgilere malumat veya bilgi adı verilir. Arapçadaki ilmin ve marifetin bu anlamda kullanıldığı çoktur ve sıktır.

Bir de ilmî bilgi veya bilimsel bilgi vardır. Tecrübî ve müsbet (pozitif) ilimlerdeki bilgi bilimsel bilgidir, tabiat kanunlarıyla ilgili tümel bilgidir, tikel bilgi değildir. Bilimsel bilgi objektiftir, yansızdır, ön yargısızdır, kesinlik derecesi yüzde yüze yakındır.

İslâm'ın ilk dönemlerinde ve kitapların yazıldığı ikinci dönemdeki ilim, imana dayalı bir ilimdir, kesindir ve kesinliğini imandan alır ya da iman gibidir.<sup>31</sup>

Bilimsel bilgi kesinliğini akıldan, deneyden ve gözleminden alır, seyrekte olsa değişebilir. Nice bilgiler vardır ki eskiden kesin ilim olarak kabul edilirdi. Sonradan öyle olmadığı anlaşıldı. İnanca dayalı ilim ise asla değişmez.

“İnsanların çoğu ancak zanna tabi olur, zan ise hak karşısında bir anlam ifade etmez.”<sup>32</sup> Bilgi (malumat/knowledge) ile bilimsel bilgiyi (müsbet ilmi/science), bilgi sahibi ile bilim adamını ayırt etmek ve aradaki farka dikkat etmek lazımdır.

---

<sup>31</sup> Bakara 2/2.

<sup>32</sup> Yunus 10/36.

# BURSA İNSANI

## BURSA'YI YAZMAK VE İNSANINI ANLAMAK

Bilal KEMİKLİ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

### Giriş

Söze, Bursa'da Zaman'dan birkaç mısra ile başlamak isterim.

*"Bursa'da eski bir cami avlusu,  
Küçük şadırvanda şakırdayan su.  
Orhan zamanından kalma bir duvar...  
Onunla bir yasta ihtiyar çınar  
Eliyor dört yana sakin bir günü.  
Bir rüyadan arta kalmanın hüznü  
İçinde gülüyor bana derinden.  
Yüzlerce çeşmenin serinliğinden  
Ovanın yeşili göğün mavisi  
Ve mimarilerin en ilahisi."*

Son yıllarda artan şehir çalışmaları, *urbanism* denilen bir alanı doğurdu. Şehir hayatı, şehirlik, şehir kültürü gibi konular dikkat çekiyor. Urbanism geniş bir alanı içeriyor; bir yanıyla şehir felsefi açıdan ele alındığı gibi, yani bir şehir felsefesi yapıldığı gibi, öte yanıyla tarihi yapılarıyla sanat tarihinin, sosyal ve gündelik hayat itibarıyla tarihin, şehrin yetiştirdiği değerli ilim ve sanat adamları üzerindeki çalışmalarla biyografinin, sözlü ve maddi kültürü –deyimleri, fıkraları, atasözleri, destanları, efsaneleri, mitleri, musikisi, giyim kuşam, yemek, adet ve örfü- kültürü halkiyatın (folklorun) ve hatta dilbilimin konusu olabilir.

Keza mimari yaklaşım, şehir planlaması, belediyecilik, yönetim, üretim ve tüketim gibi açılardan da konuya bakmak iktiza eder.

Şehir, çeşitlilik demektir... Farklı insanlar, farklı diller, farklı dinler, farklı meslekler, farklı okullar ve farklı anlayışların cem olduğu yer. Farklılıkların zenginlik, benzerliklerin birliktelik sembolü olduğu mekân.

Bu bakımdan şehri yazmak, farklı pencerelerden şehre bakmak demektir. Belik ki de şehri yazmaktan önce, şehri ve insanını okumak icabeder... Okumadan yazılmaz çünkü.

### Şehri Okumak

Şehir, okumasını bilen için derinlikli bir kitaptır.

Kitap okurken, Schopenhauer'den esinlenerek söyleyeyim, bir başka kimse bizim için düşünür... Bu yazardır. Biz sadece onun zihin sürecini takip ederiz. Okurken zihnin bir başkasının oyun alanı oluyor. Okumak budur...

Şehri okumak, bizzat düşünceye dokunmaktır. Orada düşünme, okuma ve hareket bir aradadır. Şehir senin oyun alanın, sen orada oynuyorsun.

Şehirde öylesine dolaşmak değildir, şehri okumak. Bilinçli bir oyuncu olacaksın... O vakit sokaklar sana konuşur.

Bendenizin “Bursa şiir şehirdir” sözü buradan neşet eder... Ben, meseleye şiir açısından bakıyorum ve şehri yazılmış bir şiir gibi okuyorum. Büyük Şairin yazdığı şiir... Sen başka bir pencereden bak, mimariden bak, estetikten bak yahut mezar taşlarından bak.

Şehri okursanız, şehirle söyleşirseniz şehir size sırlarını fışkırır. Birden bir düşünce gelir, sanki sevdiğimiz birisi teşrif etmiş gibi... O düşünceyle yatar kalkarsınız ve bir de bakarsınız, o düşünce bir kitaba dönüşmüş.

### Şehri dinlemek

Şehrin bilgeleri vardır; onları dinlemek lazım. Bazı şeyler kitaplarda bulunmaz. Hikâyeyi metinden değil, bizzat kahramanından dinlemeli.

Bazıları ser verir sır vermez. Onlar çantacıdır.

Çantacı... Doğu kültürü, sözlü kültürdür. Yazıdan çok söz var. Bazı kimseler, malumat sahibidir, bilir ve bu bildiklerini paylaşır. Bazıları ise, bildiklerini saklar. O bilgi, onlarla mezara gider. Bunlara, çantacı denir. Çantacı, eserler çantada ama kimseyle paylaşmadığı için unutulup gider. Bu bilgi cimriligidir...

Şehri dinlemek, bir de türküsünü dinlemek ve şarkısına tanık olmaktır.

### Şehirle dost olmak

Bir de tabi şehirle dost olmak var. Ne demek? Ülfet peyda etmek, dertleşmek. İşte orada bir eski yapı, yıkılmak üzere; onu görüp bir dertleş... Belki bir el atarsın, bir fırsat olur, ona hayat verirsın.

Bu konuda 1800’lü yıllarda yaşamış bir şehir dostu var: Yedekcizâde Ali Efendi. Yunus Emre Türbesini onarıyor, Bursevî türbesine ve daha nice türbeye el atıyor ve yıkılmaktan kurtarıyor.

Bazıları seyircidir, dert yakınır durur; ama bazıları da dosttur... Kalkar yapar. Safiyyüddin Beyi burada, çağımızın Yedekcizâdesi olarak anmak isterim.

Fakir bunlara hayrandır. Lamii Çelebi türbesi, nakkaş Ali Mescidi böyle bir aşkla vücut buldu...

Bursalı Âşık Yunus türbesi perişan idi. Şükürler olsun, artık türbe, güzel bir çevre düzenlemesiyle ziyaretçilere açıldı.

Ama şehre dost olurken, binlerce düşman kazanırsınız bazen.

Topçu merhumun benim için adeta hayat düsturu olan bir sözü var: “Âdem ol, isterse hasım olsun bütün âlem sana.”

Düşman kazanma niyetinde değiliz; ama bir münevver olarak sosyal sorumluluğumuzun farkında olmalıyız... Riyakârca tavırla özgün düşünce oluşturulamaz. Ama şunu biliyorum: “Mutlu olmak, kendi kendine yeterli olmaktır.” (Aristo)

Evet, belki kar olup şehrin sokaklarına yağmak lazım...

*“Kar olmuş yağıyorum*

*Kimse farkında değil*

*Dağlara, ovalara, şehirlere” (Cahit Sıtkı)*

Şehir bir güzeldir... Bakılacak, seyredilecek, okunacak, dost olunacak ve dinlenilecek güzel. Bunu yaparsan, şehir kendini açar. Şehir kendini açtıkça, esasen sen kendini okursun ve kendini yazarsın. Hani Eşrefoğlu Hazretleri diyor ya:

“Kendi halim söyleyem, gayrı hikâyet itmezem” (Eşrefoğlu)

### Şehri yazmak

Demek ki şehir hemen öyle yazılmaz... Sicillerden hareketle yazdığın şehir, tarihte kalan şehirdir. Sen anı yazacaksan, biraz daha çabalaman gerekecek. Verilerini öyle toplayacaksın.

Şimdi moda oldu, herkes şehir yazısı yazıyor. Hayır, biraz demlen.

“Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayım der

Dün mektebe vardı bugün üstâd olayım der”

Biraz demlen... Şehirle yoldaş ol, haldaş ol.

Neden şehri yazmalıyız? Ben kendi açımdan söyleyeyim; Bursa'yı bir gelin gibi düşünmüşümdür... Onunla halleşmek istedim, o yüzden yazmak istedim. Neden? Çünkü gelin sırlarını hemencecik açmaz. Ona yüzgörümlüğü vermeniz lazım ki, örtüleri kaldırsın da yüzünü gösterebilir. Bursa gelinine yüz görümlüğü sadedinde, o projeleri hayata geçirdim. Lakin bana gösterdiği yüz sadece şiir tarafı oldu... Şiir şehir böylece kaldı.

Şehri yazmak, toprağından, taşından, ağaçlarından, bahçesinden, çeşmelerinden, sebillerinden, evlerinden, sokağından, denizinden, ırmağından, dağından, çınarlarından, tekkelerinden, medreselerinden, mekteplerinden, mezarlıklarından ve kitabelerinden vs. söz etmektir...

### Bursa'yı yazmak

Bursa, bana biraz Şeki (Şehriyar'ın şehri), biraz Üsküp (Yahya Kemal'in şehri), biraz Maraş (Erdem bayazıt'ın şehri) ve biraz Tire (İbn-i Melek'in şehri) gibidir...

Bursa'yı yazmak, şehrengizleri, seyahatnameleri, hatıraları, biyografi kitaplarını, vefeyatnameleri, şehir yazılarını ve şiirleri hatırlamak anlamına gelir... Bunları teker teker burada zikretmek mümkün değil. Ama şunu söyleyebiliriz: Bursa çokça yazılmış... Hemen her dönemde yazılmış.

Mesela Lamî'yi burada anmak lazım... Kanuni'nin Bursayı ziyareti dolayısıyla şehrengizini yazıyor. Bu eser iki defa Almancaya çevrilip yayımlandı, Hammar tercümesi 1837'de yayınlandı. Bu eser Hüdavendigar Matbasında 1288 (1871)'de yayımlanıyor... Hammer'in neşrinden 34 yıl sonra... Daha da vahim olanı şudur: Günümüzde üzerinde akademik çalışmalar olsa da böyle dikkat çekecek nitelikte onu geçtiğimiz yılda ancak yayımlayabildik. Mustafa İsen ve merhum Hamit Bilen Burmaoğlu imzasıyla BB Kültür AŞ tarafından yayımlandı...

Daha başka şehrengizler de var; İshak Çelebi ve Belig gibi şairler tarafından yazılan şehrengizler, ilgili arkadaşlar Metin Akkuş'un Bursa Şehrengizleri konulu çalışmalarını takip edebilirler.

Lâmi Çelebi, adeta modern bir gezi rehberi gibi eserini düşünmüş... Bir yanda tarihi ve kültürel bilgiler, öte yanda mimari... Şehrin suları vs. Ama orada Uludağ'ın gölgesini görürsünüz.

Şimdi şehirler neden dağların eteğine kurulur? Geçtiğimiz günlerde bu soru etrafında Süleyman Uludağ hocamızla sohbet ediyoruz, konumuz bu: Dağ ve şehir... Şunları söyledi hocam: Evet, dağların eteğine kurulması güvenlik içindir; ama sadece o da değil? Su ihtiyacı, yakacak ihtiyacı, küçükbaş hayvancılık ve en önemlisi de havası için dedi...

Bursa'yı diğer şehirlerden farklı kılan bir tür var: Miyahiyeler... Bursa sularını esas alan ve anlatan metinler. Bursa'nın kaplıcaları, içme suları, çeşmeler, bunlar için kurulan vakıflar, hayır sahipleri vs. Sudan yola çıkılarak ortaya çıkan bir edebiyat. Hasib Efendi, Miyahiye yazmış: “Şehr-i Bursa'da olan suları ta'dâd edeyim” diye söze başlamış ve bütün o su kültürünü şiir diliyle kayda almıştır.

Şimdi biz, bu Miyahiye'yi okuyup, en azından Bursa'nın kayıplarını yazabiliriz... Nerede o sular? O çeşmeler? Bize feryad etmek düşünüyor: Kayıp Bursa!

Mesela Bursa sürgünler şehridir... Esasen sürgün demeyeyim de “devletlülerin menfa yeri.” Bir de Safranbolu böyledir... Sultanlar gözden düşen eski gözdelelerini buralara sürmüş. Bu sürgünlerin gayretiyle imar gelişmiş.

Bu konuda Ali İhsan Karataş'ın *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri* (Bursa, 2009) isimli kitabı önemli bir boşluğu doldurdu.

Birkaç sürgün zikredeyim: Ahmet Paşa, Karaçelibezade Abdülaziz Efendi ve Süleyman Nazif...

Bunlardan Süleyman Nazif, malum Abdülhamit döneminin sürgünlerinden. Sultan'ın aleyhine yazdığı yazılar sebebiyle, önce Paris'e kaçıyor... Sonra ülkeye dönünce de mektupçu olarak Bursa'ya gönderiliyor. Mektupçu, vilayet yazı işleri müdürüdür. Bu kelime bugün İzmir'de bir semt adı olmuş Mektupçu Konağı dolayısıyla.

Sonra malum, İstanbul'un işgalinden sonraki dönemde, İngilizler Süleyman Nazif Malta'ya sürüyor. Malta'da Bursa'nın işgali haberi üzerine Çal Çoban Çal'ı yazıyor.

Esasen Çal Çoban Çal'ın hikâyesiyle bizi çok eskiye götürüyor... Çok eskidir. Şöyle ki:

“Yıldırım Bayezid Han'ın en sevdiği oğlu Ertuğrul, Sivas'ta vali olarak bulunuyordu.

Timur Han bütün İran'ı ele geçirip bir kasırga gibi Doğu Anadolu'ya girdi. Osmanlı Devleti'nin o zamanki en uzak noktası Sivas idi.

Timur, hızla Sivas'ı kuşattı ve teslim olmasını istedi. Fakat şehrin kumandanı olan Ertuğrul bunu reddedince şiddetli bir kuşatma başladı. İçeriden elde ettiği adamları, şehrin kapılarını gizlice Timur askerine açınca, Sivas Timur'un eline geçti. Ertuğrul ise bir avuç askeriyile çarpışa çarpışa şehit oldu.

Bu haber Yıldırım'a ulaşınca acılar içinde kaldı. Bir yandan Ertuğrul gibi bir oğul, diğer yandan Sivas gibi bir kalenin kaybı onu çok sarstı. Bu yüzden efkâr dağıtmak için ara sıra Uludağ sırtlarına doğru gezintiye çıkıyordu.

Yine bir gün yanında veziri olduğu halde dağ eteklerine çıkmıştı. Biraz sonra, koyunlarını otlağa salmış, sırtını bir ağaca yaslamış bir çobanın, kavalıyla içli havalar çaldığını duydular ve oraya yöneldiler. Bir müddet gözyaşları içinde onu dinledikten sonra Yıldırım Bayezid Han:

“Çal çoban çal... Keyif de senin, rahat da senin. Kaybettiğin neyin var ki. Sivas gibi kalen mi gitti, Ertuğrul gibi oğlun mu öldü? Çal çoban çal...”

Şimdi de Bursa düşmüştür... Eski Bursa mektupçusu Süleyman Nazif bunu yeniden yazıyor.

Şehrin trajik tarihi, kendini yazdırıyor. Mehmet Akif'in Bursa'nın düşman işgaline düşmesinin ardından yazdığı Bülbül Şiirini de burada hatırlayalım.

...

“Eşin var, âşiyânın var, bahârın var, ki beklerdin;

Kıyâmetler koparmak neydi, ey bülbül nedir derdin?

*O zümürd tahta kondun, bir semâvî saltanat kurdun;  
Cihânın yurdu hep çiğnense, çiğnenmez senin yurdun.”*

...  
“Ne zillettir ki: Nâkûs inlesin beyni'nde Osman'ın;  
Ezan sussun, fezâlardan silinsin yâdı Mevlâ'nın!”

...  
“Çökük bir kubbe kalsın ma'bedinden Yıldırım Hân'ın;  
Şenâ'atleri çiğnensin muazzam kabri Orhan'ın!  
Ne haybettir ki: Vahdet-gâhı dînin devriliş, taş taş,  
Sürünsün şimdi milyonlarca me'vâsız kalan dindaş!”

### **Taht-ı kadîm**

Bursa, eskilerin ifadesiyle taht-ı kadîmdir. 1855'teki depremde Fuat Paşa, “Osmanlı tarihinin dibacesi zayı oldu...” demiştir.

Bursa Osmanlı'nın kurduğu ve Osmanlı'yı kuran şehir...  
O yüzden Bursa'yı yazmak Osmanlı'yı yazmaktır...

### **Şehir-dağ=Uludağ**

Bu konuya değinmiştik, ama şunu da söylemek icabeder: Dağ gibi insanlar yetişmiş Bursa'da. Emir Sultan, Üftade, Bursevî...

Burada yeri gelmişken bir yazıyı da hatırlatmak isterim... Bunu bana Beşir Ayvazoğlu hatırlattı. Beşir Bey, Sefer Göltekin'in Bursa'da Yaşamak: Şehir Yüzlü Yazılar (Bursa, 2011) adlı kitaba bir takriz yazmış.

Bu takrizde İsmail Hami Danişmend'in 1940'ta yayımlanan “Bursalıların Bursalılığı” adlı yazısına atıfta bulunuyor...

İsmail Hami, Paris'te dolaşırken, Türkçe konuşan yaşlı bir hanım ile onun genç kızıyla karşılaşır. Kız, sürekli olarak “Bursa! Bursa!” demektedir... Yaşlı kadınsa onu teselli etmektedir.

Hikaye şöyle: Bursa'dan ayrılmış bir yıl olmuştur... Kız nostalji (daüssıla/yurt acısı) hastalığına tutulmuştur. Bursa şehir olmaktan çıkmış, dağ gibi bir delikanlıya dönüşmüştür. Kız Bursa adlı bu delikanlıya hasrettir... Hastalığı budur.

İsmail Hami diyor ki: “Paris'te Bursa'yı dağ gibi bir delikanlı olarak teşhis eden hasta kız, eminim ki, o muhayyel gencin ihtişamını Uludağ'ın azametinden alır....”

Evet, Bursa dağ gibi bir delikanlıdır o kızın nazarında... Benim için ise nazlı, vakur ve asil bir gelin. Ona yüz görümlüğü sadedinde birkaç hediye vermek istedim.

### **Öyleyse**

Şehir, yazmak niyetiyle yola çıkan için iyi bir laboratuvarıdır. Şehrin kahveleri, hırpani işçiler, çarşıda telaşlı giden bir çocuk, gezinen âşıklar, okunan ezanlar, türbeler, hanlar... hasılı şehrin insanları ve eserleri. Sait Faik kalkıp gelse, nice hikâyeler yazar.

Söze Tanpınar'la başlamıştık, onunla bitirelim:

“Orhan zamanından kalma bir duvar

Onunla aynı yaşta ihtiyar çınar”

Haydin, çıkıp evvela Baba Sultan'a gidelim, orada Çınarların Efendisi Geyikli Baba'dan el alıp, yedi çınar fidanıyla şehre yeniden gelelim.

Gelelim de... Ama onları şimdi nereye dikelim? Kim görsün? Kime görünsün?  
Kesin olan bir şey varsa, şehir insanla kaim, insan da şehirle...

## OSMANLI'YI KURAN LİDER OSMAN GÂZİ

Osman ÇETİN

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

Osmanlı Kayı boyunun bu topraklara ne zaman geldiği konusunda kaynaklarda farklı rivayetler yer almaktadır. Tarihî geleneğe göre hükümdar çıkaran beş Oğuz boyundan biri olan Kayılardan olan Ertuğrul Gâzi'nin ataları, Anadolu'nun fethi sırasında Sultan Tuğrul Bey ve Alparslan'ın komutanlarının emri altında önce Ahlat bölgesine gelerek fetih hareketlerine katıldılar. Daha sonra Ahlat emirlerine bağlanıp onlarla birlikte Gürcülere ve Trabzon Rum İmparatorluğu'na karşı savaştılar. Ahlat'ın, XIII. yüzyıl başlarında Eyyübîlerin eline geçmesi ve ardından Moğolların Ahlat bölgesini istilâsı üzerine Mardin'e gelerek kendileri gibi Kayı boyundan olan Artukoğullarına bağlandılar.

Osmanlı Kayı boyunun, 1220 sonrası Cengiz'in Horasan'a gelmesi ve bölge halkının kalabalık gruplar hâlinde batıya çekilmesi sırasında diğer Oğuz boylarıyla Anadolu'ya göç ettikleri de bir görüş olarak ileri sürülmektedir. Bu durumda Kayıların, Celâleddin Harezşah'ın askerleriyle birlikte Ermenistan'a geldikleri, burada da güvende olmadıklarını anlayınca oradan ayrılıp Doğu Anadolu'ya ve Ahlat taraflarına göçtükleri düşünülebilir. Moğol işgali ve sonrasında Türkistan ve Horasan bölgesinde yaşananlar dikkate alınırsa göçün bu işgal yıllarında yaşanmış olabileceğini düşünmek de mümkündür.

### Ertuğrul Bey

Osman Gâzi'nin dedesi ve babası hakkındaki bilgiler ilk Osmanlı kroniklerinde yer alır. XV. yüzyıl ve sonrasında yazılan bu kroniklerde Osman Gâzi'nin babasının Oğuzların Kayı boyundan Ertuğrul Gâzi olduğu belirtilmektedir. Ancak dedesinin adı bazı kaynaklarda Süleyman Şah, bir kısmında da Gündüz Alp olarak verilmiştir.

Âşıkpaşazâde, Neşrî ve Oruç Bey gibi tarihçiler Süleyman Şah'ı Osman Gâzi'nin dedesi olarak kaydetmişlerdir. Ancak ilk Osmanlı tarihçilerinden Ahmedî, Enverî ve Karamanî Mehmed Paşa Osman Gâzi'nin dedesinin Gündüz Alp olduğunu yazarlar. Ele geçirilen Osman Bey'e ait bir sikkede “*Osman b. Ertuğrul b. Gündüz Alp / Gündüz Alp oğlu Ertuğrul oğlu Osman*” yazısının bulunması bu ikinci tercihi kesinleştirmiş gibidir. Sikkede “TYI” şeklindeki Kayı damgasının da yer alması Osmanlıların Kayılardan olduklarını açıkça göstermektedir. Geleneksel anlatımlarda Gündüz Alp'in yerini Süleyman Şah'ın alması Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan ve 1086 yılında Halep yakınlarında, Tutuş'la yaptığı savaşta vefat eden Süleyman Şah'la karıştırılmış olmasından kaynaklanmış olabilir.

Yine aynı rivayetlere göre Gündüz Alp'in eşi, yani Ertuğrul Bey'in annesi Hayme Ana'dır. Hayme Ana'nın mezarı Domaniç'in Çarşamba köyünde olup II. Abdülhamid'in emriyle 1892'de üzerine türbe yapılmıştır.

Gündüz Alp'in dört oğlu olmuştı: Sungur Tekin, Gündoğdu, Ertuğrul ve Dündar. Babalarının ölümünden sonra Anadolu'da kalıp kalmama konusunda kardeşler arasında bir ihtilaf yaşanmış ve Sungur Tekin ile Gündoğdu, Horasan'a veya Ahlat'a geri dönmüş,

diğer iki kardeş Anadolu'da kalmıştı. Bu sırada Ertuğrul Bey, Kayıların başına geçti ve kardeşi Dünder'la birlikte Erzurum'dan hareketle aşiretini Sivas yakınlarına kadar getirdi. Rivayete göre aşiret 400 çadır halkından, yani kadınlı-erkekli en çok 4.000 kişiden oluşuyordu.

Tarihî rivayetler burada Ertuğrul ve aşiretinin bir savaşa katıldıklarını anlatır. Savaşın taraflarından biri Selçuklu Sultanı I. Alâaddin Keykubad'dır. Ertuğrul ve adamlarının savaşta Keykubad'ın safında yer alması; Sultan'ın ona hil'at giydirmesi, yakınlarına ve adamlarına ihsanda bulunması, Kayıları Ankara civarındaki Karacadağ ve çevresine yerleştirmesi (1230) ve sonunda kendilerine Söğüt'ü kışlak, Domaniç'i de yaylak olarak vermesiyle sonuçlanmıştır.

Alâaddin Keykubad, 1231 yılında, Eskişehir (Sultanöyüğü/Sultanönü)'e gelmiş ve Ertuğrul Bey'in aşiret kuvvetleriyle birlikte Karacahisar'ı kuşatmıştı. Moğolların Anadolu'ya girdikleri haberini alan Sultan Karacahisar kuşatmasını Ertuğrul'a bırakarak ordusuyla Sivas'a hareket edince Ertuğrul kuşatmayı sürdürdü ve 1232'de Karacahisar'ı ele geçirdi.

Ertuğrul'un, I. Alâaddin Keykubad'ı sultan ve koruyucusu olarak tanıması Ankara - Eskişehir uc bölgesi beyi olarak bölgenin sorumluluğunu üstlenmesine ve Bizans sınırındaki Söğüt'ü yurtluk, Domaniç'i yaylak edinmesine imkân verdi. Bu gelişmelerden sonra Kayılar Söğüt ve çevresindeki köylere yerleşmeye başladılar.

Kayılar, Söğüt'ten Domaniç'e gitmek için Bilecik Tekfuru'nun topraklarından geçmek zorundaydılar. Bu da yerine göre Rumlarla iyi geçinmeyi gerekli kılıyordu. Zaten başlangıçtan beri uc beylerinin fetih politikasına iki prensip yön vermişti: *Gaza ve istimâlet*. Ertuğrul Gâzi bütün bunları düşünerek Söğüt'e yerleştikten sonra Bizans sınırlarında bulunan diğer uc beyleriyle birlikte mücadeleyi sürdürdüğü gibi komşu Rum beyleriyle (tekfurlar) dostluk kurmaya da çalıştı. Özellikle Bilecik ve Lefke/Osmaneli tekfurları Ertuğrul Bey ile gayet iyi geçiniyorlardı.

Ertuğrul Bey, yarım yüzyıldan fazla bir süre boyunun başında kaldıktan sonra, kahramanlıklarla dolu hayatına Söğüt'te veda etti. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte pek çok tarihçi 1281 yılında vefat ettiğini kabul eder. Türbesi de Söğüt'tedir.

### Osman Gâzi

Ertuğrul Gâzi'nin üç oğlu olmuştu; Osman, Gündüz ve Saru Yatı/Savcı Bey. Osman kardeşlerin en küçüğüydü. Nasıl Ertuğrul Bey'in doğum tarihi kesin olarak bilinmiyorsa çocuklarının doğum tarihleri de kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Osmanlı tarihçilerinin verdikleri bilgilerden yola çıkarak bazı tahminlerde bulunmak mümkün olmaktadır. Tarihçilerin çoğuna göre Osman Bey hicrî 656/ milâdî 1258'de Söğüt'te doğdu. Osman Bey'in lâkabı "*Fahreddin*" idi. Bazı kaynaklarda ondan, "*Kara Osman Bey*" veya "*Osman Şah Bey*" şeklinde de söz edilir.

Ertuğrul Bey vefat edince Osman Bey Kayı aşiretinin başına geçti. Amcası Dünder Bey, yapılan toplantıda kendi aşireti halkının yeğenini tercih ettiğini anlayınca beylik iddiasından vazgeçmiş ve yeğeninin aşiret beyliğini kabul etmişti. Kayıların Osman Bey'i tercih etmelerinin sebebi onu, amcasına göre daha isabeti kararlar verebilen, kabiliyetli, cesur ve atak bir lider olarak görmeleriydi. Şeyh Edebalı'nın kızı ile evlenmiş olması ise ona ayrı bir avantaj sağlıyordu, çünkü alplerle beraber ahiler de Osman'ı desteklemeye başlamışlardı.

### İlk savaşları

Osman Bey, Kayıların başına geçtikten sonra babasının yolunu izledi. Çevresindeki Türk beyleri ve Rum tekfurlarıyla iyi geçinmeye çalıştı. Her fırsatta Selçuklu sultanlarına bağlılığını bildirerek onlarla olan ilişkilerini sıcak tutmaya gayret etti. Bu politikasının yararını da gördü. Ne var ki Osman Bey yönetimindeki Kayıların gittikçe güçlenmeleri Rum tekfurlarının huzurunu kaçırmıştı. Bu durum ister istemez çatışmalara sebep oldu. İlk çatışma İnegöl tekfurunun *Ermenibeli*'nde Kayıları pusuya düşürmesiyle yaşandı ve bu çatışmada Osman Gâzi'nin kardeşi Saru Yatı'nın oğlu Bay Hoca şehit oldu. Osmanlı rivayetine göre Ermenibeli çatışmasından sonra Osman Bey, Şeyh Edebalı eliyle gaza kılıcını kuşandı ve bölge tekfurlarına karşı mücadele başlattı. Önce İnegöl yakınlarındaki *Kulacahisar*'ı ele geçirdi (1285). Ardından Karacahisar ve İnegöl tekfurlarına karşı savaşarak *İkizce* yakınlarında onları yendi (1286). Ancak kardeşi *Saru Yatı* burada şehit oldu.

### Karacahisar'ın fethi

Osman Gâzi, 1285 - 1291 döneminde Anadolu'da Moğollara karşı başlatılan isyanları fırsat bilerek *Karacahisar*'ı kuşattı ve şehri ele geçirdi (1288). Fetihden sonra yeğeni Akdemir'i hediyelerle birlikte Konya'ya, Selçuklu sultanına gönderdi ve fethi müjdeledi. Rivayete göre bu güzel haberi alan sultan çok sevindi. Akdemir'e ihsanlarda bulundu. Osman Gâzi'ye sancak, çadır, atlar ve silâhlar gönderdi. Akdemir, sancağı getirdiği vakit ikinci zamanıydı. Nöbet vuruldu, Osman Gâzi nöbet vurulurken ayağa kalktı ve bu Osmanlılarda bir gelenek hâline geldi. Osman Gâzi, artık batı ucunda bir sancak beyi idi.

Karacahisar'ın fethi Osmanlılar bakımından çok önemliydi. Çünkü Anadolu'dan İznik ve İstanbul'a giden ana yolların kesiştiği bir noktada, stratejik konumu son derece önemli bir yerde bulunuyordu. Osman Bey, Karacahisar fethiyle bütün bölgeye hâkim olmuştu. Bu fetih, onun Eskişehir üzerindeki egemenliğini artırdı. Rivayete göre Osman Bey, Karacahisar'da kendi adına hutbe de okutmuştu.

### Sakarya havzasında yeni fetihler

Osmanlı kaynaklarına göre Osman Gâzi sancak beyi olunca Sakarya nehrinin doğusunda kalan bölgeyi ele geçirmeye karar verdi. Bu düşüncesini önce silah arkadaşı Köse Mihal'e açtı. Birlikte *Mudurnu*, *Göynük* ve *Taraklı Yenicesi*'ni ele geçdiler (1292). Bu akınla Osman Gâzi, Söğüt'ün kuzeyinde kalan topraklarda egemenliğini pekiştirdi, bir uc beyi ve Karacahisar'ın yeni hâkimi olarak bölge halkı ve tekfurlarına otoritesini hatırlattı, bol ganimetle geri döndü ve asıl önemlisi *Mudurnu*'dan İznik'e giden ticaret yolunun kontrolünü eline geçirdi.

### Bilecik, Yarhisar ve İnegöl'ün fethi

1288-1299 döneminde, Batı Anadolu topraklarını Bizans'ın elinden alan bazı Türk beyleri vardı. Osman Gâzi de Selçuklu sınırları içinde kalan ve Selçuklulara yıllık vergi ödeyen tekfurların elindeki toprakları ele geçirmeye başlamıştı. Sonunda bir düşüünü fırsat bilerek *Bilecik*, *Yarhisar* ve *İnegöl*'ü fethetti (1299). Klasik tarihçiler, 1299 yılını *Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi* olarak kabul ettiler.

İyice güçlenen Osman Bey kendisine yeni hedefler belirledi. Doğrudan doğruya Bizans İmparatorluk topraklarına karşı gaza faaliyetine başlattı. İznik ve Bursa en çok önemseydiği iki şehirdi. Yeni gaza ve cihad alanına yaklaşmak için başşehirini Karacahisar'dan Bilecik'e taşıdı. Uc merkezini İznik'e yakın bir yer olan Yenişehir'e kaydırması bundan sonraki hedefini göstermekteydi. Doğrudan Bizans sınırları ötesinde Bitinya topraklarına akına başlayan Osman Gâzi, Yenişehir'den zaman zaman İznik'e kadar iniyordu. 1301'de *Yenişehir* ve *Yund Hisarı*, Bizanslılardan aldı. Yenişehir'i, İznik'i ele geçirmek için düzenlenecek askerî operasyonlar için çok elverişli sayarak başkent yaptı. Ayrıca İznik'i iyice sıkıştırmak ve teslim zorlamak için yakın çevresindeki daha küçük kaleleri almaya başladı. *Koyunhisar* ele geçirildi. Ardından Bilecik'ten ve Yenişehir'den İznik'e giden ana yolların kavşak noktası olan *Köprühisar* fethedildi. Bu durum Rumları telaşlandırdı. Tekfurlar hemen harekete geçtiler ve Bizans imparatorundan yardım istediler. Osman Gâzi imparatorun bu isteğe olumlu cevap verdiğini öğrenince Yenişehir tarafında, dağ yamacında bir havale kulesi yaptırdı, içine Taz (Diraz) Ali komutasında küçük bir askerî kuvvet yerleştirdi ve Rumları karşılamaya gitti. İki ordu Yalova yakınlarında, Hersek dilinde *Bapheus* (*Koyunhisar*) denilen yerde karşılaştı. Osman Gâzi, Bizans askerlerini denize dökerek yeni bir zafer kazandı (1302). *Bapheus* bozgunu Rumlar arasında büyük bir paniğe sebep olmuş, halk kalabalık kitleler halinde İstanbul'a doğru kaçmaya başlamıştı.

Halil İnalçık, bu savaşın, Osman Gâzi'ye hanedan kurucusu bir bey ünü kazandırdığını, kendisinden sonra oğlu Orhan'ın rakipsiz olarak beylik tahtına geçtiğini ve böylece 27 Temmuz 1302 tarihinin, Osmanlı hanedanının, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin kuruluş tarihi olarak kabul edilebileceğini söyler.

Bizanslıların akrabalık bağı kurarak İlhanlılarla yakınlaşmak ve bu yolla Osmanlı ilerlemesini durdurmak istermeleri de fetihlere engel olamadı. Son bir hamle olarak Bursa, Adranos, Bidnos, Kestel ve Kite tekfurları Osman Gâzi aleyhine bir güç oluşturdular ve Yenişehir ovasındaki *Koyunhisar*'da buluştular. Osmanlılarla Rumlar arasında burada başlayan savaşta Türk askerinin baskısına dayanamayan Rumlar Dinboz Boğazı'na çekildiler. Pek çok kişinin hayatını kaybettiği ve kaynaklarda *Dinboz Gazası* (1303) adıyla yer alan savaş Osman Gâzi kazandı. Savaşta kardeşi Gündüz Bey'in oğlu Aydoğdu Bey de şehit oldu ve *Koyunhisar*'daki türbesine defnedildi.

Dinboz zaferi, sonuçları bakımından çok önemli bir olaydır. Osman Gâzi, bu savaşın ardından *Kestel*, *Kite* ve *Ulubat* kalelerini ele geçirdi ve Bursa kuşatıldı. Ulubat'a kadar Bursa ovası ve Uludağ etekleri, Türkmen yerleşmesine açıldı. Muhtemelen Bursa'daki Kızık köyleri o günlerin bir hatırası olarak günümüze kadar geldi.

Dinboz zaferi ve Bursa kuşatmasının başlamasından sonra 1304 - 1305 yıllarında *Lelebici*, *Lefke*, *Mekece*, *Akhisar* ve *Geyve* fethedilerek Sakarya havzasındaki hâkimiyet güçlendirildi. Bunları *Karaçepüş*, *Karategin*, *Absu*, *Akhisar*, *Akyazı*, *Mudurnu* ve *Bolu*'nun fethi izledi. Böylece 1305'te İznik'e gelen bütün yollar Osmanlıların kontrolü altına girmiş oluyordu. Bu son gelişmeler İznik ve Bursa fetihlerini kolaylaştırdı.

### **Bursa'nın fethi**

Osman Gâzi, Kestel, Kite ve Ulubat kalelerini ele geçirdikten sonra Bursa'ya gelmişti. Amacı Bursa tekfurunu cezalandırmak ve şehri ele geçirmektir. Ancak Bursa kalesi, okla,

kılıçla alınacak bir kale değildi. Bunu anlayan Osman Gâzi “Balabancık” ve “Akdemir” kalelerini yaptırarak Bursa'yı kuşatma altına aldı. Uzun bir kuşatmadan sonra fetih zamanının geldiğini anlayan Osman Gâzi, oğlu Orhan'ı şehri kesin olarak fethetmek üzere Bursa'ya gönderdi. Kendisi için kurtuluş yolu kalmadığını anlayan tekfur, bazı şartlarla teslim olabileceğini bildirdi. Tekfur, halkın canına dokunulmamasını, kendisine ve yakınlarına Bursa'dan ayrılmak için izin verilmesini ve herhangi bir zarara uğramadan Gemlik yoluyla İstanbul'a gitmelerinin sağlanmasını istiyordu. Buna karşılık 30.000 flori altın ödeyecekti. Orhan Gâzi bu şartları kabul ederek tekfurun İstanbul'a gitmesini sağladı.

Yıllarca devam eden Bursa kuşatması böylece zaferle sonuçlanmış oldu. Osmanlı askerlerinin önünde artık hiçbir engel kalmamıştı. Tarihçi Neşrî, bu kutlu günde Bursa'ya girişi şöyle anlatıyor: “Tekfur kaleden çıktı. Hemen Müslümanlar tekbir getirip kaleye girdiler. ‘Mûcizât Muhammed’indir’ diye gür gür salâvat getirdiler. Önce kaleye Ahi Hasan çıktı, burç üzerinde sağlam bir şekilde durdu. Ondan sonra diğer Müslümanlar kaleye girdiler.” Böylece 2 Cemaziyelevvel 726 / 6 Nisan 1326 tarihinde gâzilerin Pınarbaşı'na açılan kapıdan Bursa'ya girmeleri ve Ahi Hasan'ın surlara Türk bayrağını dikmesiyle fetih gerçekleşmiş oldu.

### Osman Gâzi'nin vefatı

Osman Gâzi'nin Bursa fethinde bulunmadığı kesin olarak biliniyor. Ancak fetih tarihi olan 6 Nisan 1326'da hayatta olup olmadığı hususu öteden beri tartışma konusu olmuştur.

Osman Gâzi'nin gömülmek istediği yer Bursa'daki “Gümüşlü Kümbet/Kubbe” idi. Gümüşlü Kubbe, Osmanlıların Saint Elie Manastırı'na verdikleri isimdir. Vefat ettiğinde önce geçici olarak Söğüt'teki mezarına gömüldü. Teçhiz ve tekfini Candarlı Kara Halil ve imamı Yahşi Fakih tarafından yapılmıştı. Bursa fethedilince vasiyetine uyularak nâşi Bursa'ya getirildi ve Saint Elie Manastırı'nda yapılan türbesine defnedildi.

Osmanlı tarihleri, Osman Gâzi'nin vefatından sonra mirasının taksimi ve oğlu Orhan Bey'in tahta geçişi meselesi başta olmak üzere, değişik sebeplerle onun çocuklarından söz ederler ve sadece Orhan Bey ile Alâaddin Bey'in adını verirler. Ancak onun Melik, Fatma, Hamid, Orhan, Alâaddin, Çoban, Pazarlu adında yedi çocuğu olduğu bilinmektedir.

### Osman Gâzi'nin kişiliği

Kaynaklarda belirtildiğine göre Osman Gâzi, uzuna yakın orta boylu, kara yağız, yuvarlak çehreli ve belinden aşağısı yukarisından uzun ve ayakta durduğu zaman kolları dizlerine kadar uzanan bir vücut yapısına sahipti. Bu vücut yapısı, ata binmeye çok elverişliydi.

Kaynaklar Osman Gâzi'yi, sâlih, dindar, kahraman, cesur ve merhametli bir kimse olarak tanıtır. Neşrî, onun ahlâkî üstünlüklerini anlatırken, “Osman Gâzi gayet Müslüman, dindar ve salih (iyi ahlâklı) bir kişiydi. Üç günde bir yemek hazırlatıp fakirleri ve salih kişileri toplamak ve onlara ikram etmek, düşkün kişileri giydirip donatmak, dul kadınlara her daim sadaka vermek onun âdetiydi” der.

Osman Gâzi'nin çocukluğu gâziler, alpler, erenler, ahiler arasında geçmiştir. Ayrıca Osman Gâzi, daha babasının sağlığında hem çevresindeki Selçuklu devlet adamları hem yerli Rum tekfurlarıyla dostluk kurmuştu. Bu dostluklar daha sonra da sürdürüldü. Neşrî; “O zaman Sultan Alâaddin'in Eskişehir'de ve İnönü'de nâibleri vardı. Osman Gâzi bunların yanına gidip gelir dostluk ederdi. Ayrıca İnönü Beyi ile birlik ve beraberlik içindeydi” diyerek bu durumu

belirtir. Yaşı ilerledikçe edindiği çevre, katıldığı sohbetler, yakın arkadaş ve dostlarının düşünce ve davranışları, içinde bulunduğu sosyal ve kültürel hayatın ona kazandırdıkları şüphesiz Osman Gâzi'nin kişiliğinin oluşmasına katkı sağladı. Babasının yüksek ideallerini paylaşması ona ayrı bir üstünlük verdi. Osman Gâzi'nin en çok hoşlandığı şey, ilim adamlarının ve gönül ehli şeyh ve dervişlerin sohbetlerine katılmaktı. Gençliğinde sık sık Şeyh Edebalı'nın zaviyesine uğramasının sebebi buydu.

Osman Gâzi, ileri görüşlü bir liderdi. Kendini bilen bir insandı. Kararlı, âdil ve hoşgörülü bir devlet adamı, dindar ve âdil bir hükümdardı. Sade yaşayan cömert bir insan, sözünde duran ve güven veren bir yöneticiydi.

Osman Gâzi ve haleflerinin bu tutumu hem Müslümanlara hem gayr-i müslimlere güven vermiş, huzur içinde yurtlarında yaşamalarını sağlamıştı.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Osmangazi hakkında geniş bilgi için bk. Osman Çetin, *Osman Gazi -Hayatı, Şahsiyeti ve Etkileri-*, Köln: Plural Publications 2017.

## BURSA'DA İLMÎ VE KÜLTÜREL HAYAT: ALİMLER VE GÖNÜL ADAMLARI

Osman ÇETİN

Prof.Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

Türkiye'nin ilim ve kültür hayatı araştırılırken Konya, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya, Erzurum, Niğde, Aksaray, Malatya, Mardin, Edirne, Manisa, İstanbul gibi şehirlerin mutlaka ele alınması gerekir. Bu anlamda yani ilim ve kültür hayatımız bakımından Bursa'nın da çok özel ve ayrıcalıklı bir yere ve öneme sahip olduğu görülür. Bilindiği gibi Bursa, Osmanlı Devleti'nin ilk başkentidir. Devletin temelleri burada atılmış, gerçek anlamda devlet yapılanması burada gerçekleşmiştir. İlk siyasî, idarî ve askerî kurumlar burada ortaya çıkmış, hukukî düzenlemeler burada uygulanmış, ticarî gelişme burada başlamış, ilmî faaliyetler burada yoğunluk kazanmış, ilim müesseseleri burada kurulmuş, sanat faaliyetlerine burası merkez olmuş ve nihayet Osmanlı toplum yapısı bu güzel şehirde şekillenmiştir. Bu bakımdan Bursa'nın Osmanlı tarihinde diğer şehirlere göre önemi büyüktür. Bu öneminden dolayı ünlü Osmanlı Sadrazamı Fuat Paşa, Bursa'yı "*Osmanlı tarihinin dibacesi*" olarak niteler. Bursa, hiç kuşkusuz bütün bu sayılanların etkisiyle kendisine çektiği âlimler, mutasavvıflar, şairler, askerler, devlet adamları, tacirler ve hatta Batı'dan gelen yabancılar dolayısıyla XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'nun en hareketli ilim, kültür, sanat ve ticaret merkezi haline gelmiştir. Doğal olarak bu yükselişte henüz İstanbul'un fethedilmemiş, Edirne'nin de yeteri kadar gelişmemiş olmasının payı vardır.

Fetihler Rumeli'ye taşındıktan sonra Edirne önce askerî ve siyasî, sonra ilmî ve kültürel faaliyetler için mühim bir şehir haline gelmişti. İstanbul ise fetihten sonra her bakımdan Osmanlı Devleti'nin merkezi oldu. Ancak Bursa, Osmanlı sultanları ve halkının gönlünde ayrıcalıklı bir yere sahipti. Fatih'e kadar bütün padişahların, nerede vefat ederlerse etsinler, Bursa'da defnedilmeleri, XVI. yüzyıl sonlarına kadar hala bazı şehzadelerin Bursa'da dedelerinin yanı başına gömülmeleri, hanedanın, bu şehre, "*ata yurdu, baba ocağı*" anlayışı ve duygusuyla bağlı kaldığını gösteriyor. Diğer taraftan hemen bütün Osmanlı asırlarında, devrin ilim ve irfanının, sanat ve edebiyatının hatta siyaset ve bürokrasisinin en mümtaz temsilcilerinden önemli bir kısmı, görevli veya sürgün olarak veyahut emekliliklerini geçirmek için hayatlarının bir dönemini Bursa'da geçirmişlerdir.

Kültür tarihi içinde Bursa'nın yeri ve önemini araştırırken göz önüne alınması gereken hususlardan biri de bu şehrin, Buhara, Semerkant, İran, Mısır, Suriye ve Bağdat gibi merkezlerle kurduğu siyasî, ilmî ve kültürel ilişkileridir. Bu ilişkileri çözmeden, bu konuda yeterli bilgiye sahip olmadan ilim ve kültür dünyası bakımından Bursa'da olup bitenleri anlamak zordur. Mesela, Emir Sultan Buhara'dan hacca giderken Seyyid Usûl, Seyyid Nâsır, Seyyid Nimetullah, Ali Dede, Baba Zâkir gibi mutasavvıflar da onunla birlikte hacca gitmişlerdi. Hac dönüşü Bağdat'a uğrayınca Seyyid Muhammed en-Nattâ'nın misafiri oldu. Anadolu'ya geçip 1394 yılı dolaylarında Bursa'ya gelince bu mutasavvıflar onunla birlikteydiler. Emir Sultan gibi her biri Bursa'nın bir semtine yerleşti. Bunlardan Seyyid Nâsır Pınarbaşı'nda, Ali Dede İncirli Hamamı civarında, Seyyid Usûl Kuruçeşme mahallesinde, Seyyid Nattâ da Ebû İshak Kâzerûnî zaviyesinde irşad faaliyetini

sürdürmüşlerdi<sup>1</sup>. Bursa’da her biri ayrı bir yerde mekân tutmuş olan Abdal Murad, Abdal Mehmed, Abdal Musa, Geyikli Baba gibi isimler daima zihinlerde “*Horasan Erenleri*”ni çağrıştırmakta ve Bursa’nın o uzak diyarlarla ilişkisini hatırlatmaktadır.

Aynı örneği ilim ve ilim adamları bakımından da vermek mümkündür. Moğol istilâsından sonra İslâm dünyasında, özellikle Türkistan, İran ve Anadolu’da ilmî hayatın büyük bir darbe aldığı bilinmektedir. Üstelik bu sarsıntı Timurlular devrine kadar az çok devam etmişti. Ancak Timur, ele geçirdiği şehirlerdeki âlimleri Semerkand’a götürmüş ve onları himayesine almıştı. Bu sebeple Timur ile oğlu Şahruh zamanında ve sonrasında bu bölgede ilmî faaliyetler gelişme gösterdi. Ayrıca XIV. ve XV. yüzyılda Mısır, Suriye, İran ve Türkistan’daki ilmî hayat Anadolu’dan daha üstündü. Bundan dolayı Anadolu’daki ilim adamları mesleklerinde ihtisas yapmak için İran, Türkistan, Mısır ve Suriye’ye gidiyorlardı. Mesela Şeyh Edebâli ve Muhsin-i Kayserî *Şam*’da; Davûd-ı Kayserî, Molla Fenârî, Şeyh Bedreddin ve Germiyanlı Ahmedî *Mısır*’da; Alâaddin Esved, Alâaddin-i Rumî ve Kadızâde-i Rumî *İran* ve *Semerkand*’da ihtisas yapmışlardı. Yalnız bu üstünlük XV. yüzyılın son yarısından itibaren yavaş yavaş azaldı. Çünkü gerek dışarıda ihtisas yaparak gelenler gerek çok farklı sebeplerle Osmanlı şehirlerine göç eden âlimler Anadolu’daki ilmî hayata canlılık kazandırmaya başlamışlardı. Şeyh Muhammed-i Cezerî ile Şeyh Ahmed-i Cezerî, İbn-i Arabşah, astronomi bilgini Abdülvâcîd, Fahreddin-i Acemî, Haydar-ı Herevî, Alâaddin-i Tusî, Seyyid Ali Acemî, matematikçi Fethullah XV. yüzyılın ilk yarısı içinde Anadolu’ya gelenler arasında idiler. Bu bilginler akını XV. yüzyılın son yarısında daha da arttı. Ali Kuşçu, Musannifek Alâaddin, Tebrizli tabip Kemaleddin, tabip Hekimşah-ı Kazvinî, tabip Şirvanlı Şükrullah, tabip ve matematikçi Abdullah, hekim Lârî, astronomi ve matematik bilgin Şirazlı Muzafferüddin Ali, İdris-i Bitlisî bunlar arasında yer alıyorlardı. Ayrıca Safevî Devleti’nin kuruluşundan sonra İran’dan birçok âlim ve sanatkâr Osmanlı şehirlerine göç etti. Görüldüğü gibi Osmanlı devletinin kurulduğu ve gelişmeye başladığı dönemde hem Anadolu’da hem Anadolu dışında büyük bir fikrî ve ilmî hareketlilik yaşanmış ve bu hareketlenme Osmanlı topraklarında özellikle Bursa’da giderek daha güçlü bir hâle gelmişti<sup>2</sup>.

Orhan Gazi, Köse Miha, Turgut Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan’la birlikte Bursa surlarından içeri girdiği zaman tarihler 6 Nisan 1326’yı gösteriyordu. Bu tarihte Bursa, Osman Gazi’nin başlattığı ve yıllarca süren bir kuşatmanın ağır tahribatını yaşıyordu. XIV. yüzyılda, fetihten hemen sonra, siyasi ve askeri bir merkez olan Bursa’da; Edirne’ye geçmenin, oradan da bütün Trakya ve Bulgaristan topraklarını fethedip Sırbistan içlerine girmenin ayrıca Moğol istilası ile dağılan Anadolu birliğini yeniden ihya ve inşa etmenin planları hazırlanıyordu. Önce bir “*uç beyliği*” olarak ortaya çıkan bu siyasi organizasyon, Orhan, I. Murad ve Yıldırım’ın olağanüstü gayretleriyle kısa zamanda bir dünya devleti olma yoluna girmişti. Şüphesiz devlete bu imkânı sağlayan şey, Selçuklulardan devraldıkları ilim ve kültür mirasına da dayanarak oluşturdukları sosyal-kültürel yapı ve bu yapının içine yerleştirilen temel değerlerdi.

### Orhan Gazi Devri

<sup>1</sup> Hüseyin Algül - Nihat Azamat, “*Emir Sultan*”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XI, 146-148.

<sup>2</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, I, 520-521.

Orhan Bey, fetihten sonra Bursa'yı beyliğin merkezi hâline getirdi. Geleneğe uyarak askeri ve mülki erkânı şehre yerleştirdi ve imar faaliyetlerine başladı. Kendisi eski Bizans sarayına yerleşmişti. Bu sarayın yanına *İl-Erioğlu oğlu Ahmet Bey* bir mescit yaptırdı. Kardeşi Alâaddin Bey, yine Hisar içinde adıyla anılan bir cami, hamam ve çeşme inşa ettirdi. Ancak Hisar'ın içi büyük çapta bir gelişmeye uygun değildi. Bu sebeple Orhan Bey, şehri surların dışına taşımaya karar verdi. Surların dışında cami, han, hamam, imaret, medrese, zaviye, misafirhane ve mektep gibi pek çok sosyal ve dini tesisi içinde barındıran bir külliye yaptırdı. Böylece, Bursa'da her biri yeni bir semtin oluşmasına yol açacak olan külliyeler zincirinin ilk halkası oluştu. Aslında fetihler kadar bilgiye ve bilginlere de önem veren Orhan Gazi, uzun süren saltanat yıllarının başlarında İznik'te kurduğu medresenin başına devrin tanınmış âlimi Mevlânâ Davud-i Kayserî'yi geçirmişti.<sup>3</sup>

Anadolu Selçuklu Devleti, Malazgirt zaferinden (1071) Miryokefalon Savaşı'na (1176) kadar Bizans ve Haçlı taarruzlarını bertaraf etmekle uğraşmıştı. Ayrıca Türk beylikleri ve Eyyübîlerle de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu durum sosyal ve ekonomik alanda ilerlemeyi geciktirmiş, Anadolu Selçukluları ancak Bizans'ı dize getirdikten (1176) ve Dânişmendîleri ortadan kaldırdıktan (1178) sonra rahat nefes alabilmiştir. Bu uzun mücadele dönemi siyasi istikrarın sağlanmasını, sosyal ve ekonomik faaliyetlerin, ilmî ve kültürel gelişmenin hızlanmasını geciktirmişti. XII. yüzyıl sonlarından itibaren bütün bu konularda önemli değişiklikler ve gelişmeler yaşandı. Ülkede siyasi istikrar sağlandı, ticaret ve ekonomik faaliyetler arttı, sosyal refah düzeyi yükseldi, yeni fetihlerle Karadeniz ve Akdeniz sahillerine inildi. Ancak Anadolu Selçuklularının en parlak dönemi kabul edilen I. Alâaddin Keykubad'dan sonra devlet adamlarının izledikleri siyaset, devleti ve ülkeyi kargaşaya sürükledi. Özellikle Horasanlı Baba İlyas'ın öncülüğünde çıkan Babâî İsyanı (1240) devleti sarstı. Bu sarsıntı Moğolların Anadolu'yu işgalini kolaylaştırdı. Devlet, Köseadağ Savaşı (1243) yenilgisinden sonra Moğolların tahakkümü altına girdi, bir süre sonra da yıkıldı.

Henüz bu yıkım gerçekleşmeden önce Anadolu'da güçlü bir siyasî, idarî, askerî, iktisadî, ilmî ve kültürel yapı oluşmuştu. Ülke, doğu-batı, kuzey- güney ticaret yollarının kavşak noktasıydı. Bu da Anadolu'da sadece ticaretin ve ekonomik hayatın değil ilim ve kültürün de gelişmesine sebep oluyordu. Bütün Selçuklu şehirleri camiler, medreseler, hastaneler, hanlar, hamamlar, tekkeler, zaviyeler, çeşmeler, köprüler vs. gibi müesseselerle dolmuştu. Müslüman halk inançta Mâtürîdî veya Eş'arîliği, amelde Hanefî veya Şafîî mezhebini benimsemişti. Gayrimüslimler ise Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensuptu. Vakıf kurucuları yaptırdıkları medreselere kendi mezheplerine mensup müderrisler tayin ediyor, ülkeye dışarıdan da pek çok bilgin ve mutasavvıf gelerek medrese ve zaviyelerde hizmet sunuyorlardı.

XIII. yüzyıl Selçuklu Anadolu'sunda tasavvuf yoğun biçimde yaşıyordu. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Sadreddin Konevî ve Hacı Bektâş-ı Velî dönemin büyük sûfileridir. Horasan kökenli tasavvufî cereyanlar Anadolu'ya daha ziyade bu akımların Moğol istilâsından kaçan temsilcileri aracılığıyla girmişti. Necmeddîn-i Kübrâ'nın kurduğu Kübreviye Anadolu'ya onun halifeleri tarafından getirildi.

<sup>3</sup> M. Tayyip Gökbilgin, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında", Necatî Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 261.

Mevlânâ'nın babası Bahâeddin Veled ve halifesi Seyyid Burhâneddin-i Muhakkık-ı Tirmizî ile Mirsâdü'l-İbâd yazarı Necmeddîn-i Dâye bunlar arasında yer alırlar. Bilhassa vahdet-i vücûd hakkındaki görüşleriyle İslâm düşüncesini derinden etkileyen Muhyiddin İbnü'l-Arabî bu dönemde Sadreddin Konevî'nin babası Mecdüddin İshak ile Bağdat'tan Anadolu'ya gelmiş, Malatya ve Konya'da ilim ve irfan meclisleri düzenlemiş, talebe yetiştirmiş, devrin sultanlarına nasihatlerde bulunmuştur. O, Malatya'da bulunduğu sırada Sivas, Kayseri, Erzurum ve Harran gibi şehirleri gezmiştir. Nitekim İbn Arabî, 612/1216 yılının Ramazan ayında Sivas'ta bulunduğu sırada "Sultan Nûr b. er-Reşîd" diyen nitelediği İzzeddîn Keykavus'un Antalya'yı muhasara ettiği haberini almış; rüyasında kale duvarlarının mancınık taşları ile yıkıldığını ve şehrin yöneticisinin de öldüğünü görmüştü. Fetih yirmi gün sonra rüyasında gördüğü şekilde o yılın Ramazan Bayramı'nda gerçekleşmişti.<sup>4</sup> Sadreddin Konevî, Müeyyidüddin Cendî, Saîdüddin el-Fergânî ve Afîfuddin et-Tilimsânî onun çizgisini devam ettiren önemli kişilerdir. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Konya'da müderrislik yaparken Şems-i Tebrizî'nin etkisiyle coşkulu bir tasavvuf anlayışı geliştirdi, yazdığı eserlerle bütün halkı, aydınları ve yöneticileri derinden etkiledi. Bu dönemde Anadolu'da Rifâiye'den Seyyid Ahmed-i Kebîr, Seyyid Ahmed-i Kûçek, Evhadiye'den Evhadüddîn-i Kirmanî, Vefâiye'den Baba İlyas ve Kalenderiye'den Ebû Bekr-i Niksârî gibi önemli isimlere de rastlanır. Ahilik Selçuklu Türkiye'si'nin önemli bir sosyal teşkilâtıdır. Ahiliğin Anadolu'da ortaya çıkışı, Sultan I. İzzeddin Keykâvus'un Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın elçisi Şehâbeddin es-Sühreverdî vasıtasıyla fütûvvet teşkilâtına girdiği döneme rastlar (1214). Ahî Evran unvanıyla anılan Şeyh Nasîrüddin Mahmûd el-Hôyî, I. Alâeddin Keykubad'ın desteğiyle Ahî esnaf teşkilâtını geliştirdi.<sup>5</sup>

İşte bu kültürel miras Selçuklu devletinin çöküşünden sonra Anadolu beyliklerine intikal etti. Özellikle batı Anadolu'daki siyasi bütünleşme Osmanlı beyliği lehine geliştikçe Bursa bu mirastan daha çok yararlandı. Orhan Gazi tarafından İznik medresesinin başına getirilen Davud-i Kayserî böyle bir gelenekten beslenmişti. Onun, bir taraftan medrese hocalığı yaparken diğer taraftan Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin "*Fususul-Hikem*" adındaki tasavvufî eserine şerh yazması dinî ilimlerle tasavvufu bağdaştıran kişiliğini göstermektedir. Davud-i Kayserî'nin açtığı bu çağır, yani medrese ve tekke birlikteliği XV. yüzyıl ortalarına kadar devam etti.

Aslında Orhan Gazi, Bursa'da önce Hisar'da, türbesinin kuzeyinde, Manastır Medresesi'ni (1335), sonra da şimdiki Orhan Camii yanında Orhan Medresesi'ni (1339-1340) yaptırmıştı. Manastır Medresesi'nde Molla Fenârî, Molla Yegân, Kutbeddin Mehmed b. Kadızâde-i Rûmî ve bu üç önemli aileden daha pek çok müderrisin görev yaptıkları düşünülürse Sultan Orhan'ın Bursa'da ilim ve kültür hayatını nasıl sağlam temeller üzerinde yükselttiği daha iyi anlaşılır. Bu arada Molla Fenârî'nin Davud-i Kayserî gibi tasavvufî düşüncüyü de temsil eden bir müderris olduğunu bilmemiz gerekiyor. Yine bu devirde kurulduğunu gördüğümüz Beylerbeyi Lala Şahin Paşa'nın Hisar'daki medresesi ile Ulu Cami civarında Hacı İvaz b. Hacı Bekir b. Arslan adında birinin kurduğu Esiye

<sup>4</sup> Muhyiddin İbn Arabî, *Muhâdaratü'l-Ebrâr*, Beyrut: Daru Sadır ts., II, 420-421; Çağfer Karadaş, Sivas'tan Bir Arif Kişi Geçti: Muhyiddin İbn Arabî, Sultan Şehir Dergisi, Sivas 2007, s. 91.

<sup>5</sup> Sadi S. Kucur, "Selçuklular", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2009, XXXVI, 384-385.

(Musalla) medresesi dönemin önemli ilim ve kültür merkezleri olarak Bursa'da yüzyıllar boyunca hizmet sunmuşlardır.<sup>6</sup>

Bu devrin bir başka yönünü M. Tayyip Gökbilgin şu cümlelerle dile getiriyor: “XIV. yüzyılın birinci yarısında, Bursa'da, ilk kültür hareket ve müesseseleri olmak üzere, bazı mutasavvıflara, baba ve abdallara zaviye ve tekkeler inşa edildiği görülmektedir. Filhakika, Osman Gazi ve Orhan Bey, bütün gaza ve cihadlarında hazır bulunup da duaları ve kendilerine isnad edilen kerametleri ile muzafferiyet ve başarılar üzerinde müessir olan Abdal Kumral, Geyikli Baba, Abdal Murad ve Abdal Musa gibi dervişler için muhtelif zaviyeler inşa ettirmişlerdir. Daha sonra, İslâm diyarının çeşitli yerlerinden ve özellikle Anadolu'nun her tarafından Bursa'ya türlü tarikatlara mensup şeyh ve dervişler gelmiş, bunlar şehrin kuruluş ve bir Türk merkezi halinde inkişafında olduğu kadar, manevî tesanüdünü yaratmakta da âmil olmuşlardır. Başta padişahlar olmak üzere, ümerâ ve ulemânın çoğu tarikat müntesibi olduklarından büyük halk kitlesi de bu tasavvuf cereyanlarına intisap etmiş ve ilk zamanlarda Bursa şehri, Konya ve Kayseri gibi fakihlerin nüfuz ve tesiri altında kalan bir şehir olmaktan ziyade, mutasavvıfların nüfuzu altında bir merkez olmuştu. Bursa'da tasavvuf vadisinde kültür hareketleri inkişaf ederken, çok geçmeden ve buna muvazi olarak bir takım ilim müesseseleri de kurularak faaliyete geçmiştir.”

### I. Murad Devri

Bursa'daki ilmî ve fikrî gelişme I. Murad devrinde de sürdü. Bu dönemde gerek Hisar içinde gerekse Hisar dışında önemli eserler vücuda getirildi. Fakat dönemin asıl önemli imar faaliyetleri şehrin batısında, Çekirge semtinde yaşandı. I. Murad'ın burada inşa ettirdiği “Hüdâvendigâr Külliyesi” ve bu külliye için tesis ettiği çok zengin vakıflar, kısa zamanda Çekirge'yi önemli bir banliyö hâline getirdi. Hüdâvendigâr, yaptırdığı bu camiin üst katını medrese olarak inşa ettirdi. Böylece Bursa büyük bir ilim müessesesine daha kavuştu.

### Yıldırım Bayezid Devri

Yıldırım Bayezid devri, Bursa için, ilim ve kültür eserlerinin zenginliği bakımından daha verimli olmuştur. “Savaş ganimetlerinin hayır işlerine harcanması yolundaki İslâm ve Türk geleneklerine saygı gösteren Yıldırım”<sup>7</sup> Edirne'den başka, Bursa'da da bugün kendi adıyla anılan bir külliye vücuda getirmiş, camiinin yanında medrese, imaret ve darüüşşifa yaptırmıştır. İçinde Molla Gürânî, Seyyid Ali Acemî, Şeyhülislam Abdülkadir Şeyhî Efendi, Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi gibi önemli müderrislerin görev yaptıkları bu medrese ile “İlk Osmanlı Hastanesi” unvanını kazanan dârüüşşifa, bu külliyenin en önemli ilim ve kültür üniteleridir. Yıldırım Bayezid, ayrıca Ulu Camii ve onun batı kapısı karşısına da Vaiziye adıyla bilinen başka bir medrese daha yaptırmıştı.

Bu devrin çok önemli âlimi olan Molla Fenârî (ö. 1431), aynı zamanda adıyla anılan bir medresenin “Molla Fenârî Medresesi”nin kurucusudur. Molla Fenârî, XIV. yüzyıl ortalarında doğmuştu. Babası ünlü mutasavvıf Şeyh Sadreddin Konevî halifelerinden Şeyh Hamza Fenârî idi. Kendisi, önce Alâaddin Esved ve Cemaleddin Aksarâyî'den tahsil görmüş, sonra

<sup>6</sup> Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s. 19-30.

<sup>7</sup> Gökbilgin, agm, s. 261.

<sup>8</sup> Gökbilgin, agm, s. 262.

Mısır'a giderek zamanın ünlü alimlerinden olan Ekmeleddin Babertî'den ilim ve feyz almış, sonra Bursa'ya dönmüştü. Murad Hüdavendigâr devrinde, Manastır medresesinde müderrislik yapmıştır. Öğrencileri arasında oğlu Mehmed Şah Fenârî, Şehabeddin İbn Arabşah, Kadızâde-i Rûmî, Kutbüddinzâde-i İznîkî, Kâfiyeci, Emîr Sultan, Molla Yegân ve İbn Hacer el-Askalânî gibi âlimler bulunmaktadır. Molla Fenârî, Osmanlı Devleti'nde tasavvufa ilgi duyan ilmiye mensuplarının önde gelenlerindendir. Tasavvuf kültürüne olan yakın ilgisi eserlerinde açıkça görülür. Tasavvufî düşüncesinin şekillenmesinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin tesiri vardır ve İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Ekberîyye mektebinin görüşlerini Anadolu'da temsil eden âlimler arasında yer almaktadır. Devrin bu ünlü âlim ve mütefekkirinin, Şeyh Hacı Bayram ve Şeyh Zeyneddin Hâfî ile de münasebeti olduğu bilinmektedir.<sup>9</sup>

Yine bu dönem Bursa'sının önemli ilim ve kültür müesseseleri arasında Ali Paşa Medresesi, Subaşı Eyne Bey Medresesi, Ferhadiye Medresesi ve Molla Yegân Medresesi yer almaktadır. Molla Yegân (ö.1460) Yıldırım Bayezid devri ileri gelenlerinden Kara Eyne Bey'in kurduğu ancak zamanla harap olan medreseyi onartıp hizmete açmış, bir süre burada müderrislik yapmış, zamanla bu öğretim kurumu "*Molla Yegân Medresesi*" adıyla anılır olmuştur. Molla Yegân XX. yüzyıl başlarına kadar faaliyetini sürdüren bu medresenin bahçesine bir mescit yaptırmış ve 2900 kitaptan oluşan kütüphanesini de bu mescide vakfetmişti.<sup>10</sup>

Yıldırım devrinde oluşmaya başlayan Emir Sultan Külliyesi'nin Bursa'nın ilim ve kültür hayatında, manevî havasında ayrı bir yeri olduğunu biliyoruz. Emir Sultan Bursa'ya gelince boş ve çalılıklarla dolu bir arazi olan bu semte yerleşmiş ve zamanla burada tekke, cami, hamam, imaret ve medresenin yapılmasıyla büyük bir külliye meydana gelmiştir. Emir Sultan'ın türbesini de içinde barındıran külliye, onun hayatta olduğu günlerden şu ana kadar yüzyıllar boyunca sıradan Bursalılarla birlikte Emir Sultan bağlılarının, âlimlerin ve ariflerin uğrak yeri olmuştur. Emir Sultan'ın akla getirdiği hususlardan biri de "*Erguvan Bayramı*"dır. Yüzyıllar boyu devam eden bu şenliklerin bu mahalleye ve Bursa'ya ayrı bir canlılık getirdiğinde şüphe yoktur. Sırf Erguvan Şenlikleri'ne katılmak için Bursa'ya gelen şeyh ve dervişlerin, sair zamanlarda da Emir Sultan ziyaretçilerinin ikameti için konakların bile vakfedilmesi bu canlılık hakkında fikir verir mahiyettedir<sup>11</sup>. Külliye'ye dâhil olan medrese'yi XV. yüzyıl sonlarında Cezerî Kasım Paşa yaptırmıştı.

Bu devirlerde tekke ve zaviyeler sosyal ve kültürel hayatın önemli bir parçasıydı. Bursa, XIV. yüzyılda boyunca Anadolu dışında kurulup bu topraklara gelen Kâzerûniye, Kadiriye, Rifaiye, Sadiye, Nakşibendiye, Halvetiye, Zeyniye gibi tarikatların ve bunların kollarının etkisi altında kalmış ve XV.-XVI. yüzyıllar içinde bu tarikatların hemen hepsi kendi tekke ve zaviyelerini kurmuşlardır. Bursa'da tasavvuf vadisinde kültür hareketleri gelişirken, buna paralel olarak bir takım ilim müesseselerinin kurulup gelişmesi de devam

<sup>9</sup> İ. Hakkı Aydın - Tahsin Görgün, "Molla Fenârî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 245-248; Gökbilgin, agm, s.263-264.

<sup>10</sup> Abdülkadir Özcan, "Molla Yegân", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 265-266; Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, Hazırlayanlar: Hüseyin Algül – Osman Çetin – Mefail Hızlı – Mustafa Kara – M. Asım Yediylıdız, Bursa 2009, IV, 241; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, s, 49-52.

<sup>11</sup> Kepecioğlu, age, IV, 79.

ediyordu<sup>12</sup>. Somuncu Baba Şeyh Hamidüddin-i Aksarayî de bu dönem Bursa’sı aydınlatan mürşitler arasında yer alıyordu.

### Çelebi Mehmet Devri

Bilindiği gibi Çelebi Mehmet devri birtakım sıkıntıların yaşandığı bir zaman dilimine rastlar. “*Timur Fitnesi*”nden sonra şehzadeler arasında yaşanan mücadeleler neredeyse devleti yıkılmakla yüz yüze getirmiştir. Ayrıca “*Şeyh Bedreddin İsyanı*” önemli bir dinî ve sosyal hareket olarak aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Çelebi Mehmed her şeye rağmen Bursa’nın medâr-ı iftihar olan Yeşil Külliyesi’ni ve bunun bir parçası olan Sultaniye/Yeşil Medresesi’ni yaptırmaktan geri durmamıştır. Bursa’nın seçkin bir ilim, kültür ve sanat abidesi olan Sultaniye, Edirne medreselerinin inşasına kadar Osmanlı ülkesinin en üst dereceli medresesi kabul ediliyordu. Ünü Orta Asya’ya kadar yayılmıştı. En şöhretli Osmanlı âlimleri burada ders vermişlerdi. Molla Fenârî’nin çocukları Mehmed Şah ve Yusuf Bâlî Efendiler, Mehmed Şah Yegânî, Hocazade Muslihiddin Mustafa, Sinaneddin Yusuf Acemî, Şeyhülislam Zembilli Ali Cemâlî Efendi, Taşköprülü Muslihiddin Mustafa Efendi, Şeyhülislam Sadullah Efendi, Şeyhülislam Ebussuud Efendi, Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi, Karaçelebizâde Hüsameddin Hasan Efendi bunlar arasında yer alırlar. Sultaniye’nin ilk müderrisi Mehmed Şah Fenârî’dir. Mehmed Şah’ın ilk dersinde öğrenciler dışında Bursa’nın önde gelen ilim adamları da hazır bulunmuşlardı. Bu olaydan sonra Sultaniye müderrislerinin halka açık ders vermeleri bir gelenek haline gelmiştir<sup>13</sup>.

Bu devrin bir başka ilim ve irfan müessesesi XX. yüzyıl başlarında hala hizmet veren Bayezid Paşa Medresesi’dir. Her ne kadar Bayezid Paşa asıl külliyesini Amasya’da yaptırdıysa da Bursa’yı da hayır hizmetlerinden mahrum etmemiştir.

XIV. yüzyıl kültür hayatı üzerinde dururken Anadolu beyleri ve Osmanlı hükümdarlarının Türkçeye özel bir önem verdiklerini de hatırlamak gerekir. Beylikler döneminin resmî dili artık Türkçedir. Aynı devirde yaşayan birçok edip ve şair de eserlerini Türkçe kaleme almışlardı. Hatta Türkçe yazmayı millî bir ihtiyaç olarak gören âlimlerimiz bile vardı<sup>14</sup>. Mesela, Kutbeddin İznîkî (ö. 1418), Türk Edebiyatı’nda ilk defa *Mukaddime* adını verdiği Türkçe bir ilm-i hâl yazmıştır. Bu konuda Kutbeddin İznîkî yalnız değildir. Yunus Emre ile başlayan bu süreç Ahmedî, Şeyhî Sinan, Ahmed-i Dâî, Atayî, Cemâlî gibi şair ve ediplerle devam etmiştir. Ahmedî, Germiyan hükümdarları Süleyman Şah’ın himayesinde iken daha sonra Yıldırım’ın oğlu Emir Süleyman’ın hizmetine girmişti. Süleyman Şah’a ithaf için yazdığı “*İskendernâme*” adındaki eserini, sonuna kısa bir Osmanlı tarihi ekleyerek Emir Süleyman’a takdim etti. Aynı dönemin bir başka önemli gelişmesi Süleyman Çelebi’nin Türkçe “*Mevlid*” manzumesidir<sup>15</sup>.

Bursa’dan söz ederken şüphesiz “*Mevlit*” ve müellifi Süleyman Çelebi’yi ayrıca ele almak gerekir. Bazı kaynaklara göre I. Murad devri devlet adamlarından Ahmet Paşa’nın oğlu olan Süleyman Çelebi, Yıldırım Bayezid’in imamı ve Emir Sultan’ın müritlerinden idi. XV. yüzyıl dinî edebiyat çıkışının en kuvvetli, en şöhretli eserlerinden biri Süleyman Çelebi’nin 1409’da Bursa’da tamamladığı “*Vesîletü’n-Necât*” adlı “*Mevlit*” manzûmesidir. Söz konusu eser, yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde

<sup>12</sup> Gökbilgin, agm, s, 261; Ayrıca bkz., Mustafa Kara, *Bursa’da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990.

<sup>13</sup> Aydın – Görgün, agmd., XXX, 245-248; Hızlı, age, s. 81.

<sup>14</sup> Uzunçarşılı, age, I, 525.

<sup>15</sup> Günay Kut, “Ahmedî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, II, 165-167.

özellikle Hz. Peygamber'in doğum günlerinde okunmuş, bestelenmiş, çeşitli dillere çevrilmiş ve nazîreleri yazılmıştır. Ayrıca başta Balkanlar olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerinde bir ibadet anlayışı içinde mübarek gün ve geceler yanında doğum, ölüm, sünnet, evlenme, askere gönderme gibi pek çok vesile ile en çok okunan, dinlenen, dinleyenleri etkileyen, zihinlere ve gönüllere Hz. Muhammed Mustafa sevgisini aşlayan bir eser olarak tarihimizdeki yerini almıştır. “*Vesiletü'n-Necat, Osmanlı medeniyet telakkisinin ve bu telakkiye istinad eden hayat tarzının toplum tarafından benimsenerek yaşandığı zamanlarda ve zeminlerde büyük bir alâkaya mazhar olmuş ve hayatın acı tatlı bütün cilveleri karşısında bazen bir hüznün tesellisi bazen de bir şükriün ifadesi olarak okuna gelmiştir. Mevlid bu anlamdaki etkilerini sadece Bursa veya Türkiye’de değil bütün Osmanlı coğrafyasında hala sürdürmektedir. Süleyman Çelebi’yi ve “bir medeniyet beyannamesi” olan Mevlid’i yok sayarak Bursa kültüründen söz etmek mümkün değildir*”<sup>16</sup>.

Süleyman Çelebi’den söz edince, yapıldığı günden itibaren zamanımıza kadar Bursa’nın dinî ve sosyal hayatının merkezi, adeta “Bursa’nın Kalbi” olan Ulucamii de unutmamak gerekir. Ulucami sıradan bir mabet olmanın ötesinde bir mahiyet arz eder. Kâmil Kepecioğlu, bu güzel mabetten söz ederken şöyle der: “*Cami gayet ferah ve gönül açacak bir şekildedir. Bugün eski Türk yazılarının bir müzesi gibidir... Bundan büyük birçok cami varsa da bunun kadar sade ve şirin bir cami yok gibidir. Bursa tarihiyle uğraşarak hayatını bu uğurda feragatle feda eden Şemseddin Ulusoy, bu cami hakkında uzun yazılar yazmıştır. Ve tekmil Bursalılar da her nedense bu camiyi göz bebekleri gibi muhafaza etmekte müttefik idiler*”<sup>17</sup>.

Bursa’da ilmî faaliyetlerin en yoğun yaşandığı yer Ulucami ve çevresidir. Yıldırım, Ulucami’nin batı kapısı karşısına Vaiziye medresesini yaptırdıktan sonra eşi Hundi Hatun da doğu kapısı karşısına bir medrese yaptırmıştı. Güneyinde Esediye medresesi vardı. Çevresi kısa zamanda daha pek çok mektep ve medrese ile kuşatıldı. Ulucami’nin içi de ilmî faaliyetlere sahne oldu. Günün belli saatlerinde devrin Bursalı âlimleri çeşitli alanlarda halka açık dersler veriyorlardı. Özellikle bilgili ve güzel sesli hafızlar burada eğitici ve öğretici olarak görev yaptılar. Evliya Çelebi’ye bakılırsa Ulucami’nin yanı başında faaliyet gösteren kahvehaneler birer irfan mektepleriydi. Böylece Ulucami ve çevresi her zaman eğitim ve kültür faaliyetlerinin merkezi oldu. Ulucami’de görev yapan hatip ve müezzinlerin, devrin güzel sesli ve musikiden anlayan kişileri arasından seçilmeleri, en güzel hat örneklerinin duvar ve pâyelerinde yazı veya levha olarak yer alması, Ulucami’yi Bursa’nın sanat merkezi haline de getirdi. Bursa’nın en eski çarşıları, han ve bedestenleri Ulucami çevresinde bulunuyordu. Böylece bu bölge sosyal ve iktisadî ilişkilerin en yoğun bir biçimde yaşandığı yer oldu. İslam mabetlerinin çok yönlü işlevleri arasında “*kütüphane*” olarak halka hizmet sunmaları da ayrıca kaydedilmelidir. Bu anlamda Ulucami’nin Bursa camileri arasındaki yeri farklıdır. Her ne kadar aynı işlevi yerine getirmeleri bakımından Orhan Camii ve Umurbey Camii de kayda değer olsalar da Ulucami’nin yeri ayrıdır. Kaynaklar XVI. yüzyıldan itibaren Ulucami’de vakıf kitaplar

<sup>16</sup> A. Necla Pekolcay, “Mevlid”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara 2004, XIX, 485-486; Sadettin Öktem, “Mevlid veya Bir Medeniyet Beyannamesi”, Bir Kutlu Doğum Şaheseri Mevlit ve Süleyman Çelebi (Sempozyum Bildirileri), Ankara 2010, s. 31-32.

<sup>17</sup> Kepecioğlu, age, IV, 186, 190.

bulunduğunu göstermektedir. Özellikle XVII. yüzyıl sonlarında Abdullah Münzevî'nin Ulucami'de kurduğu kütüphane önemlidir<sup>18</sup>.

XV. yüzyıl Bursa ilim ve kültür hayatında iz bırakan kişilerden bir de Ahmed-i Dâî'dir (öl. 1421). Aslen Germiyanlı olmakla birlikte Germiyan oğullarının toprakları Osmanlıların eline geçtikten sonra, Kütahya'da tanıştığı Emir Süleyman'ın yanına gitmiştir. Ulemeden olan, Germiyan'da iken kadılık görevinde bulunan Ahmed-i Dâî, asıl şöhretini şair olarak yapmıştır. Türkçe, Arapça, Farsça birçok şiirleri, Türkçe ve Farsça divanları vardır. “*Cengnâme*” adıyla kaleme aldığı eserini Emir Süleyman'a ithaf etmişti. II. Murat'a hocalık da yapan Ahmedî Dâî'nin edebi eserlerinin yanı sıra, astronomi, astroloji ve tıpla ilgili eserleri vardır. Umur Bey adına birkaç tıp kitabını, Feridüddin-i Attar'ın “*Tezkiretü'l-Evliya*” adlı eserini de Çelebi Mehmet adına Türkçeye çevirmiştir.<sup>19</sup>

## II. Murad Devri

Osmanlı ilim ve kültür hayatı II. Murad devrinde büyük bir ilerleme göstermiştir. Her şeyden önce bu devirde birçok eser Arapça ve Farsçadan Türkçeye çevrilmişti ki bu kültür tarihimiz gelişmesi bakımından son derece önemlidir. Yine bu dönemde Bursa ve Edirne her bakımdan birer câzibe merkezi olmuşlardı. Yukarıda sözü edilen âlim ve sanatkarların Osmanlı şehirlerini tercih etme süreci II. Murad döneminde belirgin bir hal almıştı. Gelenlerin çoğu Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin ve Sa'deddin et-Teftâzânî'nin talebeleri olduğundan bu iki İslam âlimi arasındaki ilmî tartışmalar öğrencileri aracılığıyla Anadolu'ya taşınmıştı. Bursa'da müderrislik, müftülük ve kadılık görevlerini birlikte yürüten Molla Yegân, bilgisi ve kişiliğiyle bu döneme hâkim olmuştur. II. Murad devri âlimlerinden Hatibzâde Tâceddin İbrahim, Ayasuluk Çelebisi Mehmed, Fâtih Sultan Mehmed dönemi âlimlerinden Şekâik müellifi Taşköprizâde'nin cedit Hayreddin Efendi, Hacıhasanzâde Efendi, Efdalzâde Hamîdüddin Efendi, ilk İstanbul kadısı olarak bilinen Hızır Bey onun yetiştirdiği öğrenciler arasında yer alırlar.

Tasavvufî hayatın bütün canlılığıyla toplumda yaşandığı bu devirde Zeyniyye ve Mevleviyye tarikatları yüksek mahfillerde rağbet görmüştür. Zeynüddin Hâfî'nin halifesi olan Abdüllatif-i Kudsi'nin, 1448'de Bursa'ya gelerek Emir Sultan'ın yanı başına, Zeyniler'e, degâhını kurmasından sonra bu tarikat Bursa entelektüelî arasında da itibar gördü. Zeyniyye tarikatı, Sühreverdiyye'nin bir kolu idi. Özellikle Şeyh Vefa döneminde çok etkili oldu. Tâceddin İbrahim Karamânî, Şeyh Vefa/Muslihuddin Mustafa b. Ahmed ve Âşıkpaşazâde, Zeyniyye'ye mensup önemli isimlerdir. Abdüllatif-i Kudsi, “*müteşerri*” (dini kurallara sıkı kıya bağlı) bir mutasavvıftı. Zamanın güçlü âlimlerini kendisine bağlamıştı. Bu özelliğiyle Osmanlı Devleti'nin dinî, fikrî yapısının oluşmasına katkıda bulunan manevî mimarlardan biri oldu. Sevenleri ve bağlıları Zeyniye kültürünün Bursa'da yayılmasına sebep olmuşlardı<sup>20</sup>. Bursa'da “*Zeyniler*”in mezar taşları bile farklı şekilleriyle hala dikkat çekiyor. Aslında Osmanlı sanatının ilk ileri hamleleri de Bursa'da yaşandı. Özellikle mimaride “*Bursa kemeri*”, “*Bursa tipi camileri*”, “*Bursa Dönemi Mimarisi*” gibi “*Bursa*” adını taşıyan yeni formlar ve tanımlamalar ortaya çıktı.

<sup>18</sup> Bedri Mermutlu, “Şehrin Toplumsal Hayatında Bursa Ulucamii'nin Yeri”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, Bursa 2010, s. 46-53.

<sup>19</sup> Günay Kut, “Ahmed-i Dâî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, II, 56-58.

<sup>20</sup> Bkz., Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990, s. 85-113.

II. Murad büyük eserlerini Edirne’de yaptırmış olmakla birlikte Bursa’da, Simavlılar mahallesinde bir külliye yaptırmıştır. Zaviye ve medresenin 14 Temmuz 1430 tarihli vakfiyesi günümüze ulaşmıştır. II. Murad’ın ve oğlu Alâeddin’in türbeleri de buradadır. Zamanla Bursa’nın bu semtinin adı “Muradiye” olmuştur. Bursa’nın önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelen bu külliye, imareti, camisi ve medresesiyle hala halka hizmet sunmaktadır. Medrese uzun yıllardır sağlık hizmetlerinde kullanılmaktadır<sup>21</sup>.

İsa Bey, Hasan Paşa ve Hacı İvaz Paşa medreseleri de bu devrin ilim ve kültür müesseseleridir. Çelebi Mehmed ve II. Murad devrinde “*nâzım-ı umur-ı devlet*” olarak rol oynayan, aslen Tokatlı olan Hacı İvaz Paşa, Bursa subaşılığı sırasında şehri Karamanoğlu’na karşı cesaretle savunduğu için vezirlik payesine yükseltilmişti. Vakfiyesinden anlaşıldığına göre Bursa’da Piriç Hanı karşısında bir mescit ve “*İmâdiye*” adı verilen bir dersane, iki ufak sofa ve 14 hücreli bulunan bir medrese ve yetimlerin tâlimi için bir de mektep yaptırmıştır<sup>22</sup>. Camide beş vakit namaz kılınması, medresede sarf, nahiv, lügat, meânî, beyan okunması ve talebelerin medresede oturmaları onun vakıf şartları arasında yer almaktadır. Mühtedilere yardım amacıyla oluşturduğu “*fon*” da dikkat çekmektedir<sup>23</sup>. Onun bu hayırseverliği yanında sanat adamı tarafı da vardır. Sultan I. Mehmet adına Yeşil Cami ile Türbesi’nin inşasına nezaret etmiştir. Ahfadından birçok kişi Bursa ilim ve kültür hayatında etkili olmuşlardır. Soyu günümüze kadar gelmiştir<sup>24</sup>.

Her ne kadar Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’u fethinden sonra ilim, kültür ve sanat faaliyetlerine İstanbul merkez olmuşsa da Bursa, bir kültür merkezi olarak önemini yitirmemiştir. Mesela Molla Hüsrev Medresesi, Hamza Bey Medresesi, Turşucu Medresesi, Çendik Medresesi, Fenâri Ahmed Paşa Medresesi, Başçı İbrahim Medresesi, Köseler Medresesi, Süleyman Paşa Medresesi ve Lutfullah Çelebi Dârülhadişi Fatih devri ilim müesseseleri arasında yer alır.

Sadece Bursa’ya değil Osmanlı ilim dünyasına kazandırdıklarından dolayı burada Molla Hüsrev (ö. 1480) hakkında birkaç söz söylemek gerekir. Asıl adı Mehmed b. Ferâmuraz b. Hoca Ali olan Molla Hüsrev, Molla Fenârî’nin oğlu Bursa Kadısı Yûsuf Bâlî’den icazet aldı. Sa’deddin Teftâzânî’nin öğrencilerinden Burhâneddin Haydar Herevî, Molla Yegân ve Şeyh Hamza’nın öğrencisi oldu. Hızır Bey’in vefatı üzerine İstanbul kadılığına getirildi. Ayrıca Galata ve Üsküdar kadılıkları ile Ayasofya Medresesi müderrisliği de verildi. Fahreddin-i Acemî’nin vefatından sonra Şeyhülislam oldu. Fatih’in “*Zamanımızın Ebu Hanîfesi*” dediği Molla Hüsrev, vefatına kadar bu görevi sürdürdü.<sup>25</sup>

Molla Hüsrev, Veziriazam Mahmud Paşa ve Ali Kuşçu (ö. 1474) ile birlikte medreselerdeki ders programının hazırlanması çalışmalarına katıldı ve Osmanlı ilmiye teşkilâtının kuruluş ve işleyişinde önemli katkılarda bulundu. Pek çok öğrenci yetiştirdi. Bunların en ünlüsü Şeyhülislam Zembilli Ali Cemâli Efendi’dır (ö. 1525). Molla Hüsrev, Fatih’in huzurunda yapılan ilmî tartışmalarda “*reisu’l-ulema*” sıfatıyla hakemlik yapar, oturumu yönetirdi.

<sup>21</sup> Halil İnalçık, “II. Murad”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2006, XXXI, 171.

<sup>22</sup> Kepecioğlu, Bursa Kültürü, II, 124-126.

<sup>23</sup> Bkz., Osman Çetin, “Hacı İvaz Paşa Vakfiyesi’ndeki ‘Mühtedi Fonu’ Hakkında”, U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 1991, sy. 3, c. 3, s. 167-175.

<sup>24</sup> Gökbilgin, agm, s. 265; Ayrıca bkz., Salih Pay, Bursa İvaz Paşa Külliyesi, Bursa 1996.

<sup>25</sup> Ferhat Koca, “Molla Hüsrev”, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2005, XXX, 252-254.

Kaynaklardaki bilgilere göre Molla Hüsrev, bir toplantıda kendisine ilmî derecesine uygun davranılmadığını düşünerek İstanbul'u terk edip Bursa'ya gelmişti. Bursa'da Zeyniler Camii'nin güneyinde kendi adıyla anılan on hücreli bir medrese yaptırdı. Cenazesi İstanbul'dan Bursa'ya getirilerek kendi medresesinin hazîresine defnedildi. Osmanlı hukuk tarihinin en önemli simalarından olan Molla Hüsrev, değişik alanlarda pek çok eser verdi. İslâm hukukuna ait olan “*Dürrerü'l-hükkâm fî şerhi Gureri'l-ahkâm*” bunların en meşhurlarındandır<sup>26</sup>. Molla Fenârî'nin torunu Yusuf Bâlî'nin oğlu olan Ahmet Paşa'yı da bu arada hatırlamak ve Bursa'nın bu devir ilim ve kültür hayatında etkili olmuş bir kişi olarak kaydetmek gerekir.

Kasım Paşa Medresesi, Paşa Çelebi/Gökdere Medresesi, Sarrafiye Medresesi, Müftü Ahmed Paşa Medresesi, Leysiye Medresesi, Molla Medresesi II. Bayezid dönemi Bursa'sının ilim ve irfan yuvaları arasında yer alır. Bursa kültür tarihi bakımından Bursalı Veliyyüddinzâde Şair Ahmet Paşa önemli bir simadır. Muradiye'de inşa ettirdiği Geyikli/Müftü Ahmed Paşa Medresesi ve yanındaki türbesi hala ayakta. Şair Ahmet Paşa, hayatının büyük bir kısmını Bursa'da Orhan Gazi ve Muradiye mütevelliliklerinde geçirmiş daha sonra Bursa sancağı beyi olmuş ardından paşalığa yükselmiştir.<sup>27</sup>

Kanuni Sultan Süleyman Devri'nde, Kadiri Efendi Medresesi, Hançeriye Medresesi, Cafer Çelebi Medresesi, Molla Efendi Medresesi, Sofu Mehmed Bey Darulhadisi, Muallimzâde Darulhadisi, Emircan Darulkurrâsı, Mahmud Bey Dârlukurrâsı, Zeyrekzade Darulkurrâsı'nın inşa edildiğini görüyoruz. Seyyid Hüseyin Erzincanî Dârlukurrâsı, Pazarbaşı Medresesi, Sinan Paşa Medresesi, Selimzade Medresesi ve Serrac Mustafa Medresesi daha sonra kurulan Bursa medreseleridir.<sup>28</sup>

XV. yüzyılın Bursa bakımından en dikkate değer şahsiyeti asıl adı “Mahmud” olan Lâmiî Çelebi'dir. Dedesi Nakkaş Ali, Yeşil Camii'nin nakışlarını yapmış, babası Osman Efendi de II. Bayezid'in defterdarlığı hizmetinde bulunmuştur. 1532 senesinde 60 yaşını geçtiği halde Bursa'da vefat etmiş ve Nakkaş Ali Camii haziresinde, babası Osman Çelebi'nin kabri yanına gömülmüştür. Lamiî, hem Nakşibendî hem Gülşenî tarikatına intisap etmiştir. Osmanlı edebiyat tarihinde büyük bir yeri olan Lamiî, Nâkşi şeyheri arasında fazileti ve irfanıyla temayüz etmişti. Mevlânâ Câmî'nin “Nefhatü'l-üns” ve “Şevahidü'n-Nübüvve” gibi eserlerini Türkçeye çevirmesi sebebiyle, haklı olarak, “Câmî-i Rûm” diye anılmıştır. Pek çok eseri bulunmakla birlikte Bursa tarihi, kültürü ve folkloru bakımından önemli olan “Şehrengiz-i Bursa” adlı eseri ile içinde yine Bursa'ya ait fıkraların yer aldığı “*Letâifnâme*”si kayda değer. Meşhur “*Pinti Hamid*” fıkrası ilk defa bu kitapta yer almıştır<sup>29</sup>.

Bursa'nın ilim ve kültür hayatına katkıda bulunan, yön veren daha pek çok âlim, edip, şair, mutasavvıf, devlet adamı, tarihçi ve sanatkâr bulunmaktadır. Şeyhülislam Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi hem ilim adamlığı ve tarihçiliği hem Bursa'ya hizmetleri bakımından anılmaya değer bir kişidir. Kepecioğlunun; “*Bursa'nın âb-ı rûy-ı irfândır*” dediği Üftade Mehmed Muhyiddin Efendi, XVI. yüzyıl Bursa'sını inşa ve ihya edenler arasında yer alır. 1489'da Bursa'da Arablar mahallesinde doğan Üftade, 1580 senesinde

<sup>26</sup> Koca, agmd, XXX, 252-254;

<sup>27</sup> Hızlı, age, s, 131-145, 163-169.

<sup>28</sup> Hızlı, age, s, 163-189.

<sup>29</sup> Gökbilgin, agm, s. 68-69; Günay Kut, “Lâmiî Çelebi”, TDV İslam Ansiklopedisi, Ankara 2003, XVII, 96-97.

yine Bursa'da vefat etmiştir. Her ne kadar Celvetiye tarikatının kurucusu olarak Aziz Mahmud Hüdâyî gösterilirse de pîr olarak Hüdâyî'nin şeyhi Üftâde'yi kabul etmenin daha doğru olacağını düşünenler bulunmaktadır. Üftade'nin şeyhi Hızır Dede, Hacı Bayram-ı Velî'nin müridi olduğu için Celvetiye'yi, Bayramiye'nin bir kolu olarak kabul edenler de vardır<sup>30</sup>. XVII. yüzyılda, uzun yıllar Bursa'da yaşayan Niyazi-i Mısırî, bu şehrin irfanına çok şey katmıştır. XVIII. yüzyıl Bursa ufkunu aydınlatanların başında İsmail Hakkı Bursevî yer alır. Onu başkaları izler.

Bir ilim ve kültür merkezi olan Bursa'ya hizmet edenler arasına tarihçileri de katmak gerekir. Osmanlı tarihçilerinin pîrleri arasında yer alan “*Cihannüma*” müellifi Neşrî Mehmet Efendi, “*Ravza-i Evliya*” müellifi Bursalı Baldırzâde Mehmet Selisi Efendi, “*Güldeste-i Riyâz-ı İrfan ve Vefeyat-ı Danişverân-ı Nadiredân*” adlı eserin yazarı Bursa tarihçisi Belîğ İsmail Efendi, “*Gülizâr-ı Sülehâ, Vefeyat-ı Urefâ*”nın sahibi Bursalı Eşrefzade Şeyh Ahmet Ziyaeddin Efendi, “*Gülizâr-ı İrfan*” müellifi Şeyh Fahreddin Efendi bunlar arasında yer almaktadır. Yine başka bir vefeyatnâme sahibi Emirsultan Medresesi müderrislerinden Sahaf Süleyman Halis Efendi'yi, “*Ravzat ül-Müflihin*” ve “*Hülasat ül-Vefeyat-ı Bursa*” yazarı Gazzîzâde Abdüllâtîf Efendi'yi, “*Zübdetü'l-Vekâyi der Belde-i Celîle-i Bursa*” adlı Bursa tarihi yazarı Raşid Mehmed Efendi'yi de bu isimlere ilave etmek gerekir. Bursa ile ilgili pek çok esere imza atan Mısırî zaviyesi şeyhi Mehmed Şemseddin Efendi, “*Mir'at-ı Bursa*” müellifi Hasan Tâib Efendi ve “*Osmanlı Müellifleri*”nin sahibi Bursalı Mehmed Tahir Bey de Bursalı tarihçiler kervanına katılmışlar, bu şehrin ilim ve irfanını besleyen kaynaklar arasında yer almışlardır.

Sonuç olarak Bursa, fetihten itibaren Osmanlı tarihi boyunca ilim ve kültürün, sanat ve edebiyatın, tasavvuf ve irfanın merkezi olmayı başarmıştır. Bu güzel şehir her şeye rağmen Cumhuriyet döneminde de yine bir ilim, sanat, kültür, turizm ve ticaret merkezi olmaya devam etmektedir.

<sup>30</sup> Kara, age, s.16; Kepecioğlu, age, IV, 201.

## BURSA'NIN GÖNÜL SULTANI EMİR SULTAN

Hüseyin ALGÜL

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

### Emir Sultan'ın Doğumu ve Yetiştirilmesi

Seyyid Şemseddin Muhammed b. Ali el-Hüseyinî el-Buhârî-Emir Sultan Hazretleri, on beşinci asır Türkiye'sinin halk muhayyilesine en fazla mâl olmuş çehresidir. Emir Sultan, Osmanlı Sultanlarından Yıldırım Bayezid, I. Mehmed (Çelebi Mehmed) ve II. Murad devirlerinde Bursa'da yaşamış ünlü bir mutasavvıftır.

Seyyid Şemseddin Muhammed-Emir Sultan, yaklaşık 1368'lerde Buhara'da doğdu. Kaynaklar Hz. Hüseyin neslinden geldiğini belirtirler. Bu yüzden kendisine “*el-Hüseyinî, es-Seyyid*” denilmiştir Babası, Buhara'lı ünlü mutasavvıflardan Seyyid Ali'dir. Bu zat, Seyyid olduğu için “*Emîr*”, geçimini karşılamak üzere çömlekçilik yaptığından dolayı “*Külâl*” diye tanınır. Emir Sultan Hazretlerinin, ilk eğitimini babası *Emîr Külâl* ve çevresindeki ilim - irfan sahibi seçkin şahsiyetlerden aldığı, iyi bir tahsil gördüğü, tasavvufi terbiyeyi de küçük yaşlarda edindiği söylenebilir. Dolayısıyla o, çocukluk yıllarını Buharalı mutasavvıfların, erenlerin ve âlimlerin sohbetlerini dinlemek suretiyle geçirmiştir.<sup>1</sup>

Babası Seyyid Ali, Allah ve Resûlü'nü seven, Kur'an'ın gösterdiği yolda yürüyen bir şahsiyetti; Buhara'nın seçkin din adamları, âlimleri ve mutasavvıflarıyla sohbet meclislerini paylaşırdı. Şöhretten, gösteriştan kaçınır, halkın hizmetine koşardı. Kıt kanaat da olsa alın teri - el emeği ile geçinmeğe özen gösterir, çömlekçilik yapardı. Oğlunu Kur'an-ı Kerim ve Sünnet ışığında yetiştiriyordu. Sürekli, ona, “*Hız. Kur'an rehberin olsun! Hadisler sana yol gösterecek, Kur'an'ın buyruğunu yerine getir, Resûl-i Ekrem'in Sünnet'ini ihya et!*” diye öğüt verirdi.

Emir Sultan Hazretleri tahminen 17 - 18 yaşlarında iken babası vefat etti. İhtimal ki o, bir süre baba mesleği olan çömlekçiliği sürdürdü. Daha sonra baba dostlarıyla helâlleşerek aralarında diğer bazı âlim ve mutasavvıfların da bulunduğu bir kabile ile hac ibadetini ifâ için Buhara'dan ayrıldı. Hicaz'a ulaşır hac görevini yaptıktan sonra birkaç yıl Medine'de kaldı. Orada yerleşmeyi düşündüğü günlerde manevî bir işaretle kendisine ömrünün geri kalan kısmını geçireceği hizmet sahasının başka bir diyar olacağı gösterildi. - *Menâkıbnâmelere göre-* feyizli Medine gecelerinden birinde bu genç insana rüyasında *Sevgili Peygamberimizin sünnetini ve nurlu yolunu insanlara takva üzere açıklaması* hatırlatılıyor, hizmet sahası olarak da *yeni bir adres* gösteriliyordu.

### Bursa'ya Yerleşmesi

Emir Sultan Hazretleri, kendisine yapılan manevî telkin üzerine çevresindeki zevatla Anadolu'ya hareket etti. Uzun süren yolculuk esnasında Kudüs'e uğrayıp *Mescid-i Aksâ*'da ve *Câmi-i Ömer*'de namaz kıldılar, civarındaki peygamber ve sâlih zatların kabirlerini ziyaret ettiler. Şam'a uğrayıp ashâb-ı kiramdan orada medfun bulunan Hz. Bilâl-i Habeşî'nin, Muhyiddîn-i Arabî gibi veli kulların ve diğer sâlih zatların kabirlerini ziyaret

<sup>1</sup> Baldırzâde, *Vefeyetnâme*, yp. 5b. 1

ettiler, şehrin camilerinde namaz kıldılar. Bağdat'ta Seyyid Muhammed en-Natta'nın misafiri oldular; Humus'ta Hâlid b. Velîd Hazretlerinin, Halep'te Hz. Zekerîyya'nın, Antakya'da Habîb-i Neccar Hazretlerinin, Konya'da Sadreddin Konevî ve Mevlâna Celâleddîn-i Rumî'nin kabirlerini ziyaret ederek Karaman, Hamid ili, Kütahya güzergâhından yol aldılar, nihayet İnegöl üzerinden Bursa'ya ulaştılar. Kaynaklara göre yol boyunca kafiyeyle kandil şeklinde bir ışık rehberlik etmiş ve Emir Sultan Hazretlerinden çeşitli kerametler görülmüştür.

Emir Sultan Hazretleri Bursa'ya gelince ilkönce Gökdere Vadisi'ndeki bir mağaraya yerleşti; -Evliya Çelebi'nin ifadesiyle- kafiyeyle: “*Ey ihvân-ı bâsefâ! Bizim ömrümüz kandili bu şehirde sönecek, makamımız bu şehir olacak, işâret-i cedd-i müctebâ böyledir*” dedi.<sup>2</sup> Bunun anlamı şöyledir: *Ey kardeşler! Bizim ömrümüzün kandili bu şehirde sönecek, makamımız bu şehir olacak (Allah'ın iradesiyle bu şehirde öleceğiz ve kabrimiz bu şehirde olacak)! Cenâb-ı Hak tarafından seçilmiş olan ceddimizin (Peygamber Efendimizin) işareti böyledir.*”

Orada bir süre gözlerden irak yaşadı. Ancak, ilahî muhabbete erişmiş bir gönül adamı olarak kaldığı yer halk tarafından keşfedilince çok büyük bir ilgi gördü. Bu sıralarda tahminen 22-25 yaşlarında bir genç olan Şemseddin Muhammed, çeşitli mesleklerden çok sayıda insan tarafından ziyaret edildi. İşte bugünkü türbesinin olduğu yere intikali ve bir süre sonra Yıldırım'ın kızı Hundi Hatun'la evlenmesi de bu döneme rastlar. Nikâh, Molla Fenarî tarafından akdolanmıştır. Ayrıca Yıldırım Bayezid seferde olması sebebiyle oluru alınamadığı için doğabilecek bir gerginliğin önlenmesi amacıyla Molla Fenarî tarafından Sultan'a bir de mektup yazılmıştır.

### Yıldırım Han'ın Kızıyla Evlenmesi

Emir Sultan Hazretleri, saraya damat olduktan sonra şehrin manevî imârı için yoğun çalışmalar yaptı; tedris (eğitim - öğretim) ve sohbet halkası oluşturarak hem halkın bilgilenmesine hem de ilmî bir çevrenin gelişmesine yardımcı oldu. Bu cümleden olarak Molla Fenarî (ö.1431), Hacı Bayram Veli (ö. 1430), Somuncu Baba (Hamîdüddin Aksarâyî) (ö.1412) ve şehre zaman zaman misafir gelen ilim ve tasavvuf ehliyle sohbet ve kitap müzakere ederek bir çeşit ilmî toplantıların-seminerlerin örneğini verdi. Emir Sultan'ın gerçekleştirdiği söz konusu faaliyetlerin Bursa'nın ilmî ve sosyo-kültürel hayatına çok olumlu katkıları olduğunda hiç şüphe yoktur.

Diğer yandan Emir Sultan Hazretleri, dervişlere, öğrencilere, kendisini severek sohbetine katılan halka, din ve devlete sadâkat ve bağlılık anlayışını kazandırmayı gaye bildi. Bu anlayışı ile o, her kesimden halk kitlelerinin sevgisine erişirken, devlet büyüklerinin de derin ilgi ve saygısına erişti. Nihayet dualarla Osmanlı Padişahlarına kılıç kuşattı. “*Emir Sultan*” diye tanınmasının asıl sebebi de budur. Bununla beraber her kesim tarafından çok sevilmesi sebebiyle böyle bir unvanla anıldığı da söylenir.

### Ulucamii'nin Yapımı

Kaynaklarda yer alan menkıbevî anlatıma göre Niğbolu Savaşı'ndan (25 Eylül 1396) önce Yıldırım, *şayet düşmana karşı zafer kazanırsa Allah'a şükür niyetiyle yirmi adet cami*

<sup>2</sup> Bk. Baldırzâde, *Ravza-i Evliyâ*, yp. 7 b; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 48; Mecdî Efendi, *Terceme-i Şekâik-i Numâniyye*, s. 76.

yaptıracağına söz vermişti, yani bir çeşit adak adamıştı. Zaferle Bursa'ya döndüğünde söz konusu yirmi adet cami meselesini (adağını) damadı Emir Sultan'a ilettili. Yapılan istişare sonunda Emir Sultan Hazretleri, *yirmi cami yerine yirmi kubbeli büyük bir cami yapılması durumunda verilen sözü (adağın) yerine getirilmiş olacağını* Yıldırım'a söyledi. Bunun üzerine *Cami-i Kebîr (Ulu Cami)*'nin yapılmasına karar verildi.<sup>3</sup> *Ulu Cami*'nin inşaat sahasının belirlenmesinden ibadete açılışına kadar çeşitli aşamalarda Emir Sultan Hazretlerinin görüşüne başvurulduğuna dair *Vefeyât-nâme*'lerde bilgiler vardır. Hatta *Ulu Cami*'nin inşaatı tamamlandıktan sonra *bir Cuma günü açılışında ilk görev yapacak İmam-Hatib'in Somuncu Baba olarak belirlenmesinde de* Emir Sultan'ın önemli rol oynadığı bilinmektedir.

Emir Sultan Hazretleri, yumuşak huylu, mütevazı bir kişiliğe sahipti; bir şekilde kendisine ulaşanlarla son derece samimiyetle, şefkatle, merhametle ilgilenirdi. Bu bağlamda o, kültürümüzde hallâlmüşkilât (problemlere çözüm üreten, dertlere çare arayan) diye anılan babacan şahsiyet tarzının kendi döneminde canlı bir örneğiydi; derdi olana kapısı her zaman açıktı, "*Hoşgeldiniz babam!.. Buyurun babam!.. Çözeriz babam!.. Bakarız- ilgileniriz babam!.. Tamamdır babam!..*" sözleri, gündelik hayatta onun sıkça tekrarladığı hitap tarzıydı. Bu durum, insanların dertleriyle samimiyetle ilgilendiğinin bir göstergesiydi... Bununla beraber düzeltilmesi gereken bir yanlış görürse mevkii ve mertebesi ne olursa olsun karşısındaki insanları usulünce ve doğrulukla uyarır, yapılan yanlışlara seyirci kalmaz, dalkavukluktan asla hoşlanmazdı, emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker (iyiliği ortaya koyma, kötülüğü engelleme) kuralını hakkıyla uygulardı, daima doğruluk eder, istikametini sürekli koruma adına hatır gönül dinlemezdi.

### Bursa'nın Dinî ve Kültürel Hayatına Etkisi

Emir Sultan Hazretlerinin sağlığında erguvanların bahar mevsiminde salkım salkım çiçek açtığı dönemde *Osmanlı Türkiye'si*'nin dört bir yanından dervişler ve kalabalık halk kitleleri Bursa'ya gelirlerdi. Taşradan gelen bu insanlar, Emir Sultan Hazretlerini ziyaretle *dergâhta* topluca *zıkr* icra ederler, sohbet ederler, verilen hikmetli dersleri dinlerler, şehir çevresine tertiplenen gezilere katılırlar, şehirde bulunan tekkelere, gönüllü kuruluşlara uğrayıp oralarda düzenlenen sohbetlere de katılırlardı.

Bu faaliyet, Emir Sultan Hazretlerinden sonra da yaklaşık beş asır boyunca devam etmiştir. Zamanla daha çok sayıda insan katılımıyla ziyadeleşen ve coşku seviyesi artan bu cemiyet, halk tarafından ilgi ile takip edilirdi; bu fasla iştirak edenler, ilerleyen dönemlerde *Üftâde Âsitânesi*yle, *İncirli* ve *Üçkozlar Mevlevîhânesi* gibi dergâhların davetine icabetle oralarındaki programlara katılırlar, icra edilen *zıkr* ve diğer etkinliklerde varlık gösterirlerdi. Böylece o dönemin sivil kuruluşları olarak çeşitli konularda fikir alışverişinde bulunurlardı.

Bir hafta kadar süren bu *faaliyetin*, adını, o dönemde her bahar şehrin tepelerini, bağ ve bahçelerini bir gerdanlık gibi kuşatan, rengârenk çiçekleriyle göz ve gönülleri adeta büyüleyen erguvanlardan aldığı bilinmektedir. Bu sebeple bir hafta süreyle insanların ortaklaşa yürüttükleri bu program, zamanla, "*Erguvan Cemiyeti, Erguvan Faslı*" diye anılır oldu. Evliyâ Çelebi bu hususa, "*Senede bir defa Emir Sultan Hazretlerinin Erguvan Cemiyeti - Erguvan Faslı olup her taraftan deniz gibi insanlar toplanır ki, bu kalabalık cemiyeti anlatmakta*

<sup>3</sup> Kâzım Baykal, *Bursa'da Ulu Cami*, s. 21.

kalem âcizdir. Böyle bir cemiyet ancak Emir Sultan sevgisiyle olur...” sözüyle tarihe tanıklık etmektedir.<sup>4</sup> Evliya Çelebi’nin de takdirle kaydettiği bu fasıl, Bursa halkının katılımıyla adeta bir şenliğe dönüşürdü. Bu şenlik Bursa’nın ekonomik hayatında bir canlılık meydana getirdiği için halk bu fasla katılımın çokluğunu bereket sebebi sayardı.

Emir Sultan Hazretleri 1429’da Allah’ın rahmetine kavuştu. Cenaze namazını, o sıralarda Bursa’da olan Hacı Bayram Veli Hazretleri kıldırды ve şu andaki türbesinin olduğu yerde toprağa verildi.<sup>5</sup>

Emir Sultan Hazretleri her devirde büyük Osmanlı âlimlerinin övdüğü ve halk üzerinde müspet tesirinden bahsettiği seçkin bir şahsiyettir:

Osmanlı âlimleri onun hakkında şunları söylerler:

“Sünnet-i Seniyye’yi hakkıyla yaşıyordu, nübüvvet pınarından kana kana içmişti, cezbe-i ilâhiyyenin nuruna mazhar kılınmıştı, ârif-i billâh olup tasavvuf yolunda köklü bir yer tutmuştu... Bursalıların ve Osmanlı Türkiye’sinin gönlünde sevgi pınarı gibi çağıldadı, velayeti sabittir, sultanlar onu çok sevip saymışlar, sefere çıkarken kılıcı ondan kuşanmışlar, duasını almışlardır, beyler-paşalar onu ziyaret edip elini öpmüşlerdir...”

Bursalı şair Ahmed Paşa, çok şeyhler/mutasavvıflar gördüğünü, bunlar arasında sadece Hz. Emîr’i övmekte acze düştüğünü ifade ile şöyle der:

Ne akdı Rûm’a bir ulu derya senin gibi

Ne âleme getirdi Buhara senin gibi <sup>6</sup>

Şu dörtlük, eski devirlerde, Emir Sultan türbesi civarının çok renkli bir hayata sahne olduğunu gösterir:

“Emir Sultan dervişleri

Tesbîh-ü sena işleri

Dizilmiş hüma kuşları

Emîr Sultan türbesinde”.

Karadeniz bölgemizde annelerin, çocuklarına ninni olarak söylediği şu dörtlük ise Emir Sultan Hazretleri’nin Anadolu’daki tesiri hakkında bize yeterli bilgi vermektedir:

“Çalkan Karadeniz çalkan

Gemilerde olur yelken

Bursa’daki Emir Sultan

Himmet et oğlum uyusun!

Himmet et kızım uyusun!”<sup>7</sup>

<sup>4</sup> Seyahatnâme, I, 47-50. Ahmet Hamdi Tanpınar bu fasıl hakkında, “Erguvan Bayramı” unvanını kullanmayı tercih eder. Bk. Beş Şehir, s. 126-128.

<sup>5</sup> Emir Sultan’ın vefatından sonra 25 kadar zat sıra ile dergâhta postnişin olarak hizmet vermişlerdir. Son postnişin Ragıp Efendi olup -Emir Sultan Hazretlerinin 15. Yüz yılda vefat ettiği dikkate alınırsa- dergâhtaki hizmetler bu zatla 20. Yüzyıla ulaşmış oluyordu. 18. Yüz yıldan sonra dergâhtaki usul değişikliği hakkında bk. Güldeste, s. 70-95; Yâdigâr-ı Şemsî, s. 8.

<sup>6</sup> Ahmet Paşa Divanı, (hızr. Ali Nihat Tarlan, Ankara 1992), s. 38.

<sup>7</sup> Bu ninni metni Mu stafa KARA Hoca’dan alınmıştır. Emir Sultan hakkında geniş bilgi için bk. Hüseyin Algül, Emir Sultan Bursa’da Bir Buharalı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2016.

## BURSA'NIN KADİM SEMTİ HİSAR'DA VAKIFLARIYLA YAŞAYAN İNSAN

Saadet MAYDAER  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Osmanlı şehrinde mahalle, birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından bir ölçüde sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerin oluşturduğu topluluktur. Bu kişilerin toplanma yeri genellikle mahallenin merkezi sayılan mesciddir. Hatta bu nedenle Osmanlı mahallesinin bir tanımı da “aynı mescidde ibadet eden cemaatin aileleriyle birlikte yerleştikleri şehir kesimi” şeklinde yapılmıştır. Bu, aynı zamanda mahallede dinî açıdan homojen bir yapılanma olduğu anlamını taşımaktadır.

Bursa, Orhan Gazi'nin şehre yeni merkezler kazandırma anlayışının sonraki hükümdarlarca benimsenmesiyle inşa edilen sultanî külliyelerin etrafında şekillenmiş olan başlıca beş büyük semtten mürekkep bir şehre dönüşmüştür. Bu semtler şu şekilde sıralanabilir;

1. Surların içinde kalan ve Bizans'tan alınmış olan eski şehre Osmanlı döneminde yapılan ilavelerle saray ve darphaneyi de kapsayan Hisar semti,

2. Şehrin tam merkezinde yer alan Ulucamii ve Orhan Camii ve etraflarında kümelenmiş bulunan çarşılar ve hanlar gibi mekânlarda ticarî hayatın kalbi durumunda olan Hanlar bölgesi,

3. Şehrin doğusundaki Yıldırım Külliyesi'nin çevresinde yerleşmiş bulunan Yıldırım semti,

4. Şehrin batı kesiminden Gökdere Vadisi'yle ayrılan ve doğal yapısıyla biraz daha yüksek konumda kalan Yeşil Külliyesinin etrafındaki Yeşil Senti,

5. Şehrin batısında bulunan ve Hisar'dan Cilimboz Vadisi'yle ayrılan, II. Murat tarafından yaptırılan Muradiye Külliyesi'nin etrafında yer alan Muradiye semti.

Bunlar arasında Hisar semti ilk ve en eski yerleşim yeri olmasının yanında, şehrin eşrafının hatta padişah ailesinin yerleştiği en gözde yerleşim yeri olmuştur. Evliya Çelebi 17. Asırda Bursa'yı ziyaret ettiğinde gördüğü Hisar bünyesinde 7 mahalle, 7 mescid, bir hamam, içinde 20 dükkânın bulunduğu bir çarşının varlığından söz etmiştir. Ancak bu konuda yapılan araştırmalar Hisar'ın bundan çok daha fazlasına sahip olduğunu göstermektedir. Zira Hisar, Osmanlı Klasik döneminde 21 mahalle, 29 mescit, 2 kilise, 5 hamam, 2 imaret, 5 zaviye, 7 medrese ve 19 mektebe ev sahipliği yapmıştır. Ayrıca saray, darphane ve Osmanlı Devleti'nin kurucuları Osman Gazi ve Orhan Gazi'nin türbeleri de Hisar'da yer almaktadır. Saray, Bursa başkent olmaktan çıktıktan sonra bile Padişah ailesinin bazı fertlerini ağırlamayı sürdürmüş ve ilerleyen zamanda ambar-ı hassası, simithanesi ve helvahanesi ile İstanbul'daki saray için çeşitli yiyecek maddelerinin üretildiği bir mekân olarak hizmet vermiştir.

### Hisar'daki Müesseselerin İnşasına Yönelik Vakıflar

Bir vakıf medeniyeti olarak nitelendirilen Osmanlı'da vakıf kurumunun yerel bazda kuruluş ve işleyiş mekanizmasına dair ince ayrıntılar dikkatle incelendiğinde bu toplumdaki insanların sahip oldukları en küçük bir mal varlığını bile vakfetmekten büyük

bir mutluluk duydukları anlaşılmaktadır. Sahip olduğu mal varlığını vakfetmek isteyenler öncelikle bulundukları çevreyi, çoğunlukla da mahallesindeki mescidi veya mektebi tercih etmektedirler. Vâkıf, eğer maddî gücü elveriyorsa çocukların okuyacağı bir mektep, gençlerin yüksek tahsil göreceği bir medrese veya mahalle sakinlerinin ibadetlerini yerine getirebileceği bir mescid inşa ettiriyordu.

Hisar'da Klasik dönem boyunca inşa edilmiş vakıf destekli yapıların büyük çoğunluğunu mescidler oluşturunuyordu. (%39,18) Bu mescidlerin, %62.06'lık gibi büyük bir kısmı yaptırınının, %17.24'ü ise yakınında bulunan bir binanın adıyla anılıyordu. Hisar bünyesinde ilk tesis edilen mescidlerin bânilerinin sultan Orhan Gazi ve ailesi olduğu görülmektedir. Buna göre Orhan Gazi'nin Bursa'yı fethettikten sonra kale içinde -varlığı ve nerede olduğu hakkında bir görüş birliği bulunmamakla birlikte- bir mescid yaptırdığı düşünülmektedir. Yine Orhan Gazi'nin ağabeyi Alaaddin Bey'in biri Hisar içinde, diğeri Kükürtlü civarında olmak üzere iki mescidle bir zaviye yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun tarafından Saltanat Kapı yakınında yaptırılan Nilüfer Hatun mescidi, Darphane binasının yakınında olduğu için, "Darphane Mescidi" adıyla da anılmıştır. Orhan Gazi'nin çok sevdiği oğlu Süleyman Paşa da Hisar'ı ihya edenler kervanına katılmıştır. Kâtib Çelebi Cihannümâ'da Süleyman Çelebi'nin inşa ettirdiği eserler arasında "Bursa Kal'a içinde Kaplıca etrafında bir câmi' ...." olduğunu dile getirmektedir.

Sultanların Hisar'a katkıları ilerleyen süreçte de devam etmiş, I. Murad çok direkli ve kubbeli bir Ulucamii örneği olarak kabul edilen Şehadet Camii'ni inşa ettirmiştir. Semtteki en büyük camii olarak kabul edilen bu caminin 767/1365 yılında yapıldığı düşünülmektedir. Sultanların yanı sıra devlet adamları, ilim adamları, sanatkârlar ile şehrin ve dolayısıyla semtin önde gelen diğer simaları da Hisar'daki vakıf destekli kurumları inşa faaliyetlerinde öncü rol üstlenmişlerdir.

Çoğunlukla kendileri de Hisar'da ikâmet eden ve yaşadıkları semtin gelişimine katkıda bulunan Sultan, devlet adamı, sanatkâr, tüccar vb. farklı kesimlerden gelen tüm bu kimselerin vakıf destekli yapılarıyla Hisar gittikçe daha da güzelleşmiştir.

### **Hisar'daki Mevcut Kurumların Sürekliliğini Sağlamaya Yönelik Vakıflar**

Mahallede bir vâkıf tarafından bina edilmiş cami, mescid, zaviye ya da medresenin uzun yıllar ayakta kalabilmesinde, daha sonra başka hayırsever vakıf kurucularının desteklerinin büyük katkısı olduğu şüphesizdir. Bunun için bazen fiziksel yapının varlığını idame ettirmesi sağlanmaya çalışılmış, bazen de mevcut kurumun fonksiyonelliğini koruyabilmesi hedeflenmiştir. Vakıf kurucuları tüm bu hususları dikkate alarak kendi açılarından eksikliğini gördükleri bir hususun giderilmesi ya da mevcut kurumların hizmetlerinin aksamasının önüne geçilmesine yönelik yeni ve ilave vakıflarda bulunmuşlardır.

Vakıf kurucuları, vakıfda bulundukları kurumun kendi sakini oldukları mahallede olmasına büyük özen gösteriyordu. Adeta bir gelenek halini alan bu hususun en önemli nedeni, İslâm dininin "Komşusu açken tok yatan bizden değildir"<sup>1</sup> prensibi gereğince

<sup>1</sup> bk. İbn Ebû Şeybe, Musannef, İmân ve rü'yâ, 6; ayrıca benzer hadisler için bk. *Hadislerle İslam*, DİB Yayınları, III, 105; IV, 341, 470.

yardım edecek kişilerin öncelikle kendi çevrelerinden işe başlamalarıdır. Böylece sahip olduğu maddî gücü vakıf yoluyla amme hizmetine sunmak isteyen herkes, kendi mahallesinin gelişimine katkıda bulunacak kurumlar kurmuş ya da var olan kurumların sürekliliğini sağlamaya çalışmıştır. Bu durum aynı zamanda kolektif bir kalkınma bilincine sahip oluşun da göstergesidir.

Hisar'da inşa edilmiş kurumların sürekliliğini sağlamaya yönelik vakıflar arasında cami, mescid, zaviye gibi kurumların zaman içinde uğrayacakları yıpranma neticesinde duyacakları tamir ve bakım ihtiyaçlarının giderilmesini bir nebze de olsa destekleyebilmeyi hedefleyenlerin varlığı dikkati çekmektedir. Bunlardan biri olan Emine bnt Hasan, Satı Fakih Mahallesi'nde bulunan evinin kendisinin ölümünün ardından kiraya verilmesini ve elde edilecek gelirin Hisar'daki Üftade Zaviyesi'nin tamiri için harcanmasını istemektedir.

Mevcut kurumların varlığını devam ettirebilmesi için düzenlenen vakfiyelerde mahalle halkının ibadetini yerine getirmek üzere bir araya geldiği mescidlerin aydınlatma ihtiyacının giderilmesinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu tür vakıflara güzel bir örnek, Kal'a-i Umurbey Mahallesi sâkinlerinden Şerife Hatice Hatun bnt es-Seyyid Mustafa'nın vakfidir. Hatice Hatun, vakfettiği 4000 dirhem nakit paranın işletilmesiyle elde edilecek gelirin büyük bir kısmının bu amaçla kullanılmasını arzu ettiğini vakfiyesinde kaydettirmiştir.

Cami, mescid, zaviye ya da medrese gibi kurumların devamlılığını sağlayan esas unsur olan görevliler de Hisar'da sâkin olanlar tarafından kurulan vakıflarca çeşitli şekillerde desteklenmişlerdir. Bu bağlamda Hisar'da mevcut kurumlarda vazifelerini yerine getiren görevlilerin bazen barınacakları ev ihtiyacı karşılanmış, bazen de "cüz okuma" talebi karşılığında kendilerine tahsis edilen ücretlerle maddî refahlarına az da olsa katkıda bulunulmuştur.

### **Hisar'daki Toplumsal Hayata Yönelik Vakıflar**

Bir mahalle ya da bölgenin sâkinlerinin toplumsal yaşamlarını rahatça sürdürebilmesine yönelik vakıflar arasında onları toplu yemek, kitap okunması vb. faaliyetlerle bir araya getirip kaynaştıracak çeşitli vakıflar bulunmaktaydı. Mahallede maddi anlamda sıkıntı yaşayan kimselere yönelik de onları destekleyici vakıflar kuruluyordu.

Topluma yönelik hizmetleriyle ön plana çıkan Hisar'daki vakıf kurucularına örnek olarak Seyyid Hüseyin Erzincanî verilebilir. Erzincanî, vakfiyesinde fakirler için her gün yemek hazırlanmasını istemiş, yemeğin niteliği hakkında herhangi bir açıklama getirmemiş, ancak bu iş için günlük 10 dirhemin ayrılmasını öngörmüştür. Bu meblağla hazırlanabilecek yemeğin miktarı çok fazla değildir. Ancak bu yönde devamlı bir hizmet sağlanması açısından önemlidir.

Seyyid Hüseyin'in vakfiyesinde yer alan ilginç bir toplumsal hizmet arzusu daha vardır. Buna göre, yıl içinde dinî açıdan önemli sayılan üç günde mahallenin farklı kesimlerine geniş katılımlı yemek hazırlıkları yapılacaktır. Bu yemeklerin niteliği konusunda da herhangi bir açıklama getirilmemiş, ancak her biri için sarfedilecek parasal meblağlar belirtilmiştir. Buna göre Receb ayının 27'sinde yani Mirac Gecesi'nde Gürânî Mahallesi'nde yaşayan fakirlere yemek verilecektir. Bunun için 600 dirhem para

harcanacaktır. Ramazan ayının 27'inci gecesı olan Kadir Gecesi'nde ise aynı yemekten mahallenin zenginlerine ikram edilecektir. Onlara hazırlanacak yemeğe sarfedilecek miktar da 600 dirhemdir. Seyyid Hüseyin, aynı yemekten mahallenin hem fakirlerine hem de zenginlerine yedirerek onları eşit gördüğünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak bu noktada zenginlerle fakirleri ayırıp neden farklı günlerde davet ettiğı sorusu akla gelmektedir. Seyyid Hüseyin bu ayırımla aynı toplumsal sınıftan olan insanları bir araya getirmeyi hedeflemiş olmalıdır. Bu insanlar yemek daveti sayesinde dinî açıdan mübarek sayılan gecelerde bir araya gelecek, önce karınlarını doyurup, sonra mahallede vâkıfın yaptırdığı mescidde cemaatle namazlarını kılacak ve ardından da şeyhin nasihat, tevhid, tesbih ve temhiden oluşan vaazını dinleyeceklerdir. Aynı sosyal sınıfa mensup insanların sorunları hatta zaafı bir birine benzer niteliktedir. Dolayısıyla yemek vesilesiyle hem birbirleriyle fikir alışverişinde bulunmaları kolaylaşacak, hem de kendilerine yapılan vaazın niteliğı, konumlarına, sorun ve zaafılarına uygun olacaktır. Bu da onların manevî bir ortamdaki bir araya gelişlerinden her açıdan daha fazla yararlanmalarını kolaylaştıracaktır.

Seyyid Hüseyin Erzincanî, yaptığı vakıf hizmetleriyle toplumun tüm kesimlerini kucaklamayı hedeflemiştir. Bu yüzden de sadece zengin ve fakirlere yemek yedirmekle yetinmemiş, toplumun hayır hizmetlerinde belki de en az hatıra gelen kesimini, hapishanedeki mahkûmları da bu hizmetten yararlandırmıştır. Yılın üçüncü mübarek gecesinde hapishanedeki mahkûmlara yemek hazırlanması isteğini vakfiyesinde tescil ettirmiştir. Mahkûmlara hazırlanacak yemek için ayrılan meblağ, diğer gruplar için harcananın üç katı olan 1800 dirhemdir. Vâkıfın mahkûmlara özel bir ihtimam göstermesinin nedeni oturduğu ve vakıflarını gerçekleştirdiğı mahallenin şehrin hapishanesine oldukça yakın bir mekânda yer almasıdır. O dönemde hapishane, Bursa Hisarı'nın güney ucunda, Zindankapısı olarak anılan semtte bulunuyordu. Dolayısıyla Seyyid Hüseyin mahkûmların durumundan haberdardı. İçlerinde bulundukları sıkıntıyı bir nebze olsun hafifletebilmek, yılda bir gün de olsa onlara gönüllerince yiyip içebilmek fırsatını tanımak istiyordu. Bu nedenle de onların yemeğine diğerlerinden üç kat fazla para ayrılmasını istemiştir.

Seyyid Hüseyin'in geniş bir bütçe ayırdığı sosyal içerikli diğer bir harcama kalemi ise mektebde okuyan çocukların giydirilmesidir. Bunun için sarfedilmesini öngördüğü meblağ 1800 dirhemdir. Yılda iki kez Ramazan ve Kurban Bayramlarında çocukların baştan ayağı giydirilmesini arzu etmektedir. Seyyid Hüseyin işi birilerinin insafına bırakmamak için de alınacak malzemenin neler olacağını tek tek vakfiyesine kaydettirmiştir. Böylece çocukların başlıktan ayakkabıya, paltodan gömleğe, pantolona kadar tüm ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. Giyecek alınan çocuklar mektebde okuyan 15 çocuktur. Bu çocuklar, mektebe alınırken zaten mahallenin fakir ve yetim çocukları oldukları için seçilmişlerdir. Dolayısıyla Seyyid Hüseyin, kendi mahallesindeki muhtaç durumdaki çocukların hem eğitimini hem de giyim-kuşam masraflarını üstlenmiş durumdadır.<sup>2</sup>

<sup>2</sup> Kaynaklar için bk. Bursa Şer'iyce Sicilleri (BŞS) A 25, A 44, A 81, B 95, A 47, A 63, B 31, B 26, B 42, B 43, A 111, A 153, A 24, A 4; Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 4, 1984, s. 69-78; Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü 1-4*. haz.: H. Algül, O. Çetin, M. Hızlı, M. Kara, M.A. Yediyıldız, İstanbul: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009; Maydaer, Saadet, "Seyyid Hüseyin





## ULU CAMİ'NİN İNŞA DÖNEMİNDE BURSA'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE İLMÎ HAYAT

Osman ÇETİN

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Emekli Öğretim Üyesi

### Bursa ve Ulu Camii'nin Önemi

Bursa Ulu Camii, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan tam yüz yıl, Bursa'nın fethinden de yetmiş üç yıl sonra yapıldı. Bu bir asırlık süre nereden bakılırsa bakılsın Osmanlı devlet ve toplumunun sürekli gelişme gösterdiği bir dönem olarak tarihte yerini aldı. 1394-1399 yılları arasında inşa edilmiş olan bu güzel mabet, yirmi kubbe ile kapatılan geniş ve ferah iç mekânıyla Selçuklulardan beri süregelen “Ulu Cami” tipinin en son ve en güzel örneklerinden biridir. İnşasının bitiminden üç yıl sonra devletin başına gelecek yıkım, halkın içine sürükleneceği sosyal çalkantılar, hatta bizzat Ulu Cami'nin uğrayacağı saldırı ve tahribat yine de bu mühim esere kıymetinden bir şey kaybettirmedi ve o eser, nadide bir mücevher gibi kuşaktan kuşağa korunarak bu günlere geldi.

Ulu Cami'nin inşa dönemi, bânisi olan Sultan Yıldırım Bayezid'in saltanat yıllarıdır. Ancak sosyo-kültürel hayatın sekiz on yıllık bir zaman diliminde ele alınması, incelenmesi ve değerlendirilmesinin güçlüğü; hatta böyle bir sınırlamanın kuşatıcı değerlendirmelere imkân veremeyeceği düşüncesi, konunun XIV. yüzyıl esas alınarak değerlendirilmesini zaruri kılmaktadır. Birbirini takip eden büyük kurucu sultanların, onların silah arkadaşlarının, destek olan âlim ve sanatkârların ve yalnız bırakmayan bütün bir milletin yekvücut olduğu bu dönemde başta Bursa olmak üzere, Osmanlı topraklarında ne olup bittiğini bilmek gerekir.

Bu yüzyılın siyasi ve askeri gelişmeleri, bir cümle ile ifade etmek gerekirse, batıda Söğüt'ten yola çıkıp Bursa üzerinden Edirne'ye geçmek, oradan da bütün Trakya ve Bulgaristan topraklarını fethederek Sırbistan içlerine girmek; doğuda da Moğol İstilası ile dağılan Anadolu birliğini Sivas'a, Elbistan'a, Malatya'ya kadar yeniden ihya ve inşa etmekten ibarettir. Selçukluların çöküşünden sonra yeni doğumların yaşandığı XIV. yüzyılın parıldayan yıldızları Osman Bey ve Orhan Gazi, Murad Hudâvendigâr ve Yıldırım Bayezid'dir. Bu dört Osmanlı hükümdarı öyle bir organizasyon meydana getirmişlerdir ki, kurdukları beylik, kısa zamanda bir dünya devleti olma yoluna girmiştir. Şüphesiz devlete bu imkânı sağlayan şey, tarihten gelen mirasa da dayanarak oluşturulan sosyo-kültürel yapı ve bu yapının içine yerleştirilen temel dinamiklerdir.

Osmanlı hamuru, “Bursa teknesinde” mayalandı. Orhan Gazi yanında Köse Mihal, Turgut Alp, Şeyh Mahmud ve Ahi Hasan gibi şahsiyetlerle Bursa surlarından içeri girdiği zaman tarihler 6 Nisan 1326'yı gösteriyordu. Bu tarihte Bursa, Osman Gazi'nin başlattığı ve uzun yıllar süren bir kuşatmanın ağır tahribatını yaşıyordu. Osmanlı ordusu Pınarbaşı'ndaki “Fetih Kapısı”ndan Bursa'ya girdiğinde bu güzel Anadolu şehrinde Türk devri başlamış oldu.

Orhan Bey, fetihten sonra Bursa'yı beyliğin merkezi hâline getirdi. Geleneğe uyarak askeri ve mülki erkânı şehre yerleştirdi ve imar faaliyetlerine başladı. Kendisi eski Bizans sarayına yerleşmişti. Yanına İl-Erioğlu oğlu Ahmet Bey bir mescit yaptırdı. Alaaddin Bey, yine Hisar içinde adıyla anılan bir cami, hamam ve çeşme inşa ettirdi. Ancak Hisar'ın içi

büyük çapta bir gelişmeye uygun değildi. İşte bunu düşünen Orhan Bey, şehri surların dışına doğru genişletmeye karar verdi.

Şehir tarihi araştırmacılarına göre bir İslâm şehrinin üç temel unsuru vardır: *Cami, pazaryeri ve hamam*. Genellikle Osmanlı şehirlerinde, Orta çağ Türk-İslâm şehirlerine ait unsurları birlikte görmek mümkündür<sup>1</sup>. İşte Orhan Bey, bu eski geleneğe uyarak surların dışında cami, han, hamam, imaret, aşhane, medrese, zaviye, mektep gibi pek çok sosyal ve dini tesisi de içinde barındıran bir külliye yaptırdı. Böylece, Bursa'da her biri yeni bir semtin oluşmasına etki edecek olan külliyeler zincirinin ilk halkası oluştu. Neşrî'ye göre, Orhan Gazi'nin, külliyesi için seçtiği yer sık fundalıklarla kaplı, gayr-i meskûn bir alandı. Bu sebeple Sultan, külliye'nin etrafını yüksek bir duvarla çevirdi. Buraya “*Aşağı Kale*” denildi<sup>2</sup>.

Bursa'nın gelişmesi I. Murad devrinde de sürdü. Bu dönemde gerek Hisar içinde gerekse Hisar dışında önemli eserler vücuda getirildi. Fakat dönemin asıl mühim imar faaliyetleri şehrin batısında, Çekirge semtinde yaşandı. I. Murad'ın burada inşa ettirdiği “*Hudâvendigâr Külliyesi*” ve bu külliye için tesis ettiği çok zengin vakıflar, kısa zamanda Çekirge'yi önemli bir banliyö hâline getirdi.

Yıldırım Bayezid, artık işlevini tamamlayan “*Aşağı Hisar*”ın taşlarını kullanarak Ulu Camii her ne kadar Orhan külliyesi içinde inşa ettirdi ise de adı ile anılan külliyesini şehrin doğusunda kurarak bu bölgenin imarına çalıştı. İlk Osmanlı Dârüşşifası da yine Yıldırım tarafından külliyesinin yakınına yaptırıldı.

Bursa'daki imar faaliyetleri bu üç sultanın yaptıklarından ibaret değildir. Onları örnek alan devlet adamları ve zengin hayırseverler camiler, medreseler, mektepler, hanlar, hamamlar, çeşmeler, köprüler, tekkeler, imaretler ve benzeri daha başka dini ve sosyal tesisler yaptırıldılar. Bütün bunların işletilebilmesi ve fonksiyonlarının sürdürülebilmesi için de zengin vakıflar kurdular. Bu hayır eserleri vakıflara bağlanınca kısa zamanda, kalabalık bir halk kitlesi Bursa'ya gelip yerleşti. Böylece Bursa'nın fizikî çehresi hızla değişti. Türk nüfusu artınca Türleşme ve İslâmlaşma sağlandı. Bursa, geçmişinde hiç yaşamadığı canlı ve hareketli yıllar geçirmeye başladı. Bütün bunlar şehrin kimliğinde değişiklikler meydana getirdi. Anadolu'nun, hatta Mısır ve İran'ın entelektüel birikimi bir süre sonra başta Bursa olmak üzere Osmanlı şehirlerine yöneldi. Ülke topraklarında sağlanan huzur ve güven, ticaret akıslarında Osmanlılar lehine kaymalara sebep oldu<sup>3</sup>.

### Göç ve İskân Siyaseti

Aslında Ulu Camii'nin inşa dönemindeki sosyo-kültürel faaliyetleri birkaç ana konu etrafında ele almak gerekir. Bu konulardan ilki göçler ve iskândır. Bursa merkez olmak üzere bütün Osmanlı topraklarında, 1354'ten sonra özellikle “*Rumeli Yakası*”nda vuku bulduğuna şahit olduğumuz nüfus hareketleri ele alınması gereken konular arasında yer alır. Bu hareketliliği sıradan halk kitlelerinin bir şehirden diğerine, bir bölgeden başka bir bölgeye gidişi olarak değerlendirmek doğru olmaz. Gönüllü göçlerle mecburi iskânları da birbirinden az çok ayırmakta yarar vardır.

<sup>1</sup> Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler (Makaleler)*, İstanbul, 1982, s. 141.

<sup>2</sup> Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, haz. M. Altay Köymen, Ankara, 1983, Neşrî, I, 9a.

<sup>3</sup> Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, İstanbul, 1974, I, 123, 463.

Orhan Gazi devrinde başlayan Rumeli fetihleri, I. Murad ve Yıldırım devirlerinde Niğbolu ve Üsküb'e kadar yayılmıştı. Fethedilen bu geniş toprakların Müslüman Türk nüfusu ile iskânı gerekiyordu. Siyaseten olduğu kadar kültürel hâkimiyetin sağlanabilmesi bakımından da bu iskan çok önemli idi. Rumeli fatihleri başlangıçtan itibaren bu ihtiyacı hissettiler. *Âşıkpaşaoğlu Tarihi*'nde Osmanlıların Rumeli fetihlerinden ve Gazi Süleyman Paşa'nın Gelibolu ve civarındaki faaliyetlerinden söz edilirken şöyle bir pasaj yer almaktadır:

“(Süleyman Paşa) babası Orhan Gazi'ye haber gönderdi ki: “Devletlû! Himmetinle Rumeli fetholunmaya başladı. Kâfirleri gayet âciz oldu. Şimdi şöylece biline ki burada fetholunan hisarlar, memleketlere, mamur olmaları için Müslümanlardan çok adam gerek. Bundan dolayı bu fetholunan hisarlar koymak için yarar gazi yoldaşlardan gönderiniz.” **Orhan Gazi de bu sözü kabul edip gayet ferah oldu. Karası iline göçer Arap evleri gelmişti. Onları sürdüler. Rumeli'ye geçirdiler. Bir nice zaman Gelibolu bölgesinde oturdular.** Süleyman Paşa da yürüdü. Tekirdağ'ın kenarına vardı. Bulduğu hisarların kimini iyilikle kendine tâbi etti. Kimini yağma ile aldı. Od Gönlek hisarını uç edindi. Hayrabolu iline yürüdüler. Karası ilinin halkı durmadan gelir oldu. Gelenler yurt tutup gaza ile uğraşır oldular. Elhâsılı İslâm askeri desteklendi. Hangi tarafa gitseler kâfirler karşılarında duramaz oldu.”<sup>4</sup>

Anadolu, tarih boyunca birçok tehcir ve iskâna sahne olmuştu. Selçukluların, XI. ve XIII. yüzyıllarda, sistematik bir tarzda bu topraklarda tehcir ve iskân faaliyetlerini sürdürdüklerini görürüz. Aynı politikayı Osmanlılar da uyguladılar ve Rumeli'ye Anadolu'dan götürdükleri kalabalık kitleleri yerleştirdiler.<sup>5</sup> Fetih ve iskândan hemen sonra imar faaliyetine geçtiler. İlim yuvaları açarak, sosyal tesisler inşa ederek oralara Türk damgasını vurdular. Böylece başta din, dil, örf ve adetler, mimari uygulamalar olmak üzere Türk kültürü Balkanlara taşınmış oldu. Balkan şehirlerinde hâlâ yer yer karşımıza çıkan ev mimarisi ile mahalle dokusunun Anadolu Türk şehirlerine benziyor olmasının sebebini işte bu gelişmelerde aramak gerekir.<sup>6</sup>

### İlmî Hayat

Devrin sosyo-kültürel yapısından söz ederken üzerinde durulması gereken ikinci önemli konu ilmî ve fikrî hayattır. Moğol istilâsından sonra İslâm dünyasında, özellikle Türkistan, İran ve Anadolu'da ilmî hayatın büyük bir darbe aldığı bilinmektedir. Üstelik bu sarsıntı Timurlular devrine kadar az çok devam etmişti. Ancak Timur, ele geçirdiği şehirlerdeki âlimleri Semerkand'a götürmüş ve onları himayesine almıştı. Bu sebeple Timur ile oğlu Şahruh zamanında ve sonrasında ilmî faaliyetler gelişme gösterdi.

XIV. ve XV. yüzyılda Mısır, Suriye, İran ve Türkistan'daki ilmî hayat Anadolu'dan daha üstündü. Bu sebeple Anadolu'daki ilim adamları mesleklerinde ihtisas yapmak için İran, Türkistan, Mısır ve Suriye'ye gidiyorlardı. Mesela Şeyh Edebâli ve Muhsin-i Kayseri Şam'da; Davûd-ı Kayseri, Molla Fenarî, Şeyh Bedreddin ve Germiyanlı Ahmedî Mısır'da; Alâüddin Esved, Alâaddin-i Rumî ve Kadızâde-i Rumî İran ve Semerkand'da ihtisas yapmışlardı. Yalnız bu üstünlük XV. yüzyılın son yarısından itibaren yavaş yavaş azaldı. Çünkü gerek dışarıda ihtisas yaparak gelenler gerek çok farklı sebeplerle Osmanlı

<sup>4</sup> *Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevarih-i Âl-i Osman)*, Haz. N. Atsız, İstanbul, 1970, s. 54.

<sup>5</sup> Bakınız; Ö. L. Barkan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân Ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İÜİFM, XI, 524-570.

<sup>6</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1972, I, 522.

şehirlerine göç eden âlimler Anadolu'daki ilmî hayata canlılık kazandırmaya başlamışlardı. Şeyh Muhammed-i Cezerî ile Şeyh Ahmed-i Cezerî, İbn-i Arabşah, astronomi bilgini Abdülvâcid, Fahreddin-i Acemî, Haydar-ı Herevî, Alâaddin-i Tusî, Seyyid Ali Acemî, matematikçi Fethullah XV. yüzyılın ilk yarısı içinde Türkiye'ye gelenler arasında idiler. Bu bilginler akını XV. yüzyılın son yarısında daha da arttı. Ali Kuşçu, Musannifek Alâaddin, Tebrizli tabip Kemaleddin, tabip Hekimşah-ı Kazvinî, tabip Şirvanlı Şükrullah, tabip ve matematikçi Abdullah, hekim Lârî, astronomi ve matematik bilgin Şirazlı Muzafferüddin Ali, İdris-i Bitlisî bunlar arasında yer alıyorlardı. Ayrıca Safevi Devleti'nin kuruluşundan sonra İran'dan birçok âlim ve sanatkar Osmanlı şehirlerine göç etti. Görüldüğü gibi Osmanlı devletinin kurulduğu ve gelişmeye başladığı dönemde hem Anadolu'da hem Anadolu dışında büyük bir fikrî ve ilmî hareketlilik yaşanmış ve bu hareketler Osmanlı topraklarında giderek daha güçlü bir hâle gelmişti.<sup>7</sup>

Bu devirde medreseler, bütün bu ilmî ve fikrî faaliyetlerin yürütüldüğü, âlimlerin yetiştirildiği yerlerdi. İşte bu sebeple, ilim ve fikir hayatının gelişmesi için çabalayan Osmanlı hükümdarları fethettikleri şehirlerde medreseler inşa etmeye büyük önem verdiler. Bu anlayışın güçlü temsilcilerinden olan Orhan Gazi, bir taraftan idarî, askerî ve adlî teşkilatını kurarken diğer taraftan ilmî ve içtimâî teşkilâtı da ihmâl etmedi ve mesela İznik'in fethinden hemen sonra burada bir cami, imaret ve medrese yaptırdı. Medresesine yüksek bir maaşla devrinin büyük âlim ve mütefekkirlerinden Davûd-i Kayserî'yi müderris tayin etti.

Yine de devrin asıl güçlü eğitim faaliyeti Bursa'da yaşandı. Orhan gazi 1335'te Bursa'da külliyesi bünyesinde bir medrese yaptırdığı gibi ayrıca Bursa Hisarı'ndaki bir kiliseyi medreseye çevirtmişti. I. Murad, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve II. Murad tarafından yaptırılan müesseseler ilmî faaliyetlerin artmasına etkili olmuşlardı. Yıldırım ayrıca Ulu Cami yanında Vâziyye adında ikinci bir medrese daha yaptırmıştı. Sultan medreselerinden başka vezirlerin, diğer devlet adamlarının ve ilme düşkün hayır sahiplerinin yaptırdığı medreseler de vardı. Lâlâ Şahin Paşa, Esediye, Ali Paşa, Ebû İshak, Gülçiçek Hâtun, Kara Eyne Bey, Subaşı Eyne Bey, Ferhâdiye ve Molla Fenârî Medreseleri bunlar arasında yer alıyordu. Bursa dışındaki Osmanlı şehir ve kasabalarında da diğer dini ve sosyal müesseselerle birlikte inşa edilmiş medreseler vardı ki, bunlar sonuç olarak Osmanlı ülkesinde ilmî ve fikrî hayatın gelişmesinde rol oynamışlardı.<sup>8</sup>

Padişahlarla vezir ve diğer devlet adamları yalnız Anadolu şehirlerinde medrese yaptırmadılar. Aynı hizmeti ele geçirdikleri Rumeli şehirlerine de taşıdılar. Böylece çok kısa bir zamanda çoğalan medreseler, Türk kültürünün hızla Rumeli'de yayılmasına sebep oldu. Diğer taraftan Osmanlı devlet adamları, Anadolu'da hâkimiyetleri altına aldıkları Beyliklerin topraklarında yapılan Selçuklu ve Beylikler dönemi mektep, medrese ve diğer hayır eserlerini de aynen korudular. Bunların vakıf şartlarında herhangi bir değişiklik yapmadan faaliyetlerini sürdürmelerini sağladılar. Selçuklu ve beylikler devrinin bilgi ve tecrübe birikiminden yararlanmaya çalıştılar. Osmanlı topraklarında ilmî, fikrî ve edebî hayatın hızla gelişmesinin başka bir sebebi de işte bu anlayıştı.

<sup>7</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 520-521.

<sup>8</sup> Geniş bilgi için bakınız; E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966; Mefail Hızlı, İstanbul, 1998.

### Edebî Hayat

XIV. yüzyıl kültür hayatı üzerinde dururken Anadolu beyleri ve Osmanlı hükümdarlarının Türkçeye özel bir önem verdiklerini de hatırlamak gerekir. Beylikler döneminin resmî dili artık Türkçedir. Aynı devirde yaşayan birçok edip ve şair de eserlerini Türkçe kaleme almışlardır. Hatta Türkçe yazmayı millî bir ihtiyaç olarak gören âlimlerimiz bile vardı<sup>9</sup>. Mesela, Türk Edebiyatı'nda ilk defa Türkçe ilm-i hâl yazar Kutbeddin İznîkî (ö. 1418), *Mukaddime* adını verdiği bu eserinin yazılış sebebini şöyle açıklar:

*"Bu fakir gördü kim farz-ı 'ayn olan ilimlerde kitaplar düzmüşler, lâtif ve görklü, amma ol kitapların kimisi Farisice, kimisi Arapçadır. Her kişi anlarda mütâlâa kılup ma'nisin çıkaramaz... Eğer okuyup öğrense dahi tizcek gine unudur... Pes miskin dahi diledi kim farz-ı 'ayn olan ilimde Türkçe bir "Mukaddime" düze, tâ kim mübtedilere ânı okumak gânez ola, dahi kızcağızlara ve oğlancıklara, baliğ olmağa yakın olıcak ânı öğredeler tâ kim i'tikadına ve gönlüne iman ve şeriat emrin dutmak ve Müslümanlık kaydın bilmek düşe ki baliğ olduktan sonra bunun içindekiyle (amel) ide inşâallahu teâlâ..."*<sup>10</sup>

Kitaplarını Türkçe yazma konusunda Kutbeddin İznîkî şüphesiz yalnız değildir. Bu devirde başta Yunus Emre olmak üzere pek çok yazar Türkçe manzum ve mensûr eserler kaleme almışlardır. Ahmedî, Şeyhî Sinan, Ahmed-i Dâî, Atayî, Cemâlî bunlar arasında sayılabilir. Ahmedî, Germiyan hükümdarları Süleyman Şah'ın himayesinde iken daha sonra Yıldırım'ın oğlu Emir Süleyman'ın hizmetine girmişti. Süleyman Şah'a ithaf için yazdığı *"İskendernâme"* adındaki eserini, sonuna kısa bir Osmanlı tarihi ekleyerek Emir Süleyman'a takdim etti. Aynı dönemin bir başka önemli gelişmesi Süleyman Çelebi'nin Türkçe *"Mevlid"* manzumesidir. Bursa Ulu Cami imamı olan Çelebi'nin 1409'da kaleme aldığı bu eser halkımız tarafından hâlâ zevkle okunmakta ve dinlenmektedir. Şair ve ediplerin sultanlar, vezirler ve diğer devlet adamları tarafından himaye edilmeleri geleneği XV. yüzyıl boyunca devam etmişti. Bu dönemde tasavvufî neşve ile yazan Kemâl Ümmî, İznîkî Eşrefoğlu Rûmî, Yazıcıoğlu Mehmed ve kardeşi Ahmed Bican efendiler ile kültür hayatımızın iki mühim eseri *Muhammediye* ve *Müzekkin-nüfus*'u da ayrıca hatırlamak gerekir.<sup>11</sup>

### Ticarî Hayat

İnsan sürekli olarak sosyal faaliyetler içinde olan bir varlıktır. Topluluklar arası ilişkiler, sosyal faaliyetlerin başka bir yönüdür. Bu nedenle, kültürel hayatın gelişmesinde milletler arası ilişki ve etkiler de önemli yer tutar. Ticareti de işte bu ilişkiler çerçevesinde değerlendirmek gerekir. V.V. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* adlı önemli eserinde aynı konuya temas ederek şöyle demektedir:

*"Bugün artık ispat edilmiş bir hakikat gibi söylemek mümkündür ki, terakkinin en büyük amili, kavimler arası münasebetlerdir... Hristiyanlığın İslâm'a nazaran ne kadar ayrılıkları olursa olsun, dünya ticareti Müslümanların elinde olduğu müddetçe, İslâm dünyasının medeniyeti Hristiyan*

<sup>9</sup> İ. Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 525.

<sup>10</sup> Kutbeddin İznîkî, *Mukaddime*, Bursa Eski Eserler (Genel) Ktp. nr. 217, vr. 1b, 2a. Eserle ilgili geniş bir araştırma için bakınız; Dr. Y. Z. Öksüz, *"Kutbud-Din b. Muhammed İznîkî ve Mukaddime-i Kutbu'd-Din"*, T. Okç. Armağanı, Ankara, 1978.

<sup>11</sup> İbrahim Hakki Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 526-528.

*dünyasının medeniyetine tefevvuk etmiştir. Avrupa'nın başka kıtalara nazaran iklimi, tabiatı ve coğrafi mevkii ne kadar iyi olursa olsun, bunların faydası ancak, Avrupa medeni münasebetlerde birinci mevkii işgal etmeye başladıktan sonra görülmeye başladı.*"<sup>12</sup>

Teorik olarak böyle bir tespitin yapılmış olması bir tarafa, ilk ve orta çağlar boyunca ticareti güçlü olan toplumların zengin ve güçlü devletler kurduklarını görürüz. Bunu çok iyi bilen Selçuklu sultanları, ülkede iç düzeni sağladıktan sonra ticarî faaliyetlerin düzenlenmesi ve bunun için gerekli olan mekanizmaların kurulmasına büyük çaba sarf etmişlerdi.

Anadolu'daki ticari hayatın gelişmesinde bu tedbirler yanında tarihî “İpek Yolu”nun da etkisi büyüktü. Çin'den başlayarak bütün Orta Asya'yı, İran'ı geçen, Tebriz'den Anadolu'ya ulaşan ve burada dallanıp budaklanan bu yol ağı, geçtiği her yere bereket saçardı. Çünkü bu yollar, Doğu-Batı, Güney-Kuzey ticaretinin atardamarları durumunda idiler. Bu sebeple XII. yüzyıl sonlarından itibaren, Selçuklu şehirlerinde canlı bir hayat ortaya çıktı. Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Kırşehir, Niğde, Akşehir, Konya, Antalya, Sinop, Ankara gibi bu yol ağı üzerinde bulun şehirler uluslararası ticaret merkezleri hâline geldiler. Bu devirde Avrupalılar, Sivas'ta ticaret kolonileri bile kurmuşlardı.<sup>13</sup>

Anadolu'daki bu ticari hareketlilik I. Alâaddin Keykubat devrinde Sinop, Alaşehir, Antalya hattının doğusunda yoğunluk kazanmıştı. Yıldırım Bayezid zamanında ise üstünlük, bu hattın batısına geçmiş ve Bursa en önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Şüphesiz bu gelişmelerde yukarıda belirtilen Moğol işgalinin Türkleri batı ucuna atması ve eski Anadolu ticaret yollarında güvenlik problemleri yaşanması ile Ahilerin faaliyetlerinin rolü büyüktür.

Bursa'da ekonomik hâkimiyetin Türklerin eline geçmesinde ve zamanla gelişip güçlenmesinde Ahiler etkili olmuşlardır. Zaten 1335'te Bursa'ya gelen seyyah İbn Batûta'ya bakılırsa bu devirde şehirler bir tarafa, köylerde bile Ahi zaviyeleri ve iş yerleri vardı. Osmanlı sultanları Ahilerle yakınlık kurmuşlardı. Ahî reisliğinin Şeyh Edebâli'den sonra kime intikal ettiği bilmemekle beraber bunun daha sonra Sultan I. Murad'a geçtiği sanılıyor. Sultan Murad'ın Geliboludaki ahî reislerinden Ahî Musa'ya verdiği 14 Mart 1366 tarihli icazetname ve vakıfnamede yer alan; “... ahîlerimden kuşandüğüm kuşağı Ahî Musa'ya kendü elümle kuşadup Malkara'da ahî diktim ...” kaydı bunu göstermektedir<sup>14</sup>. Ayrıca mahkeme sicillerinden, Ahî geleneğinin Bursa'da XVI. yüzyıl sonuna kadar bütün canlılığı ile yaşadığı anlaşılmaktadır.

Zamanla Bursa, Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ile Arabistan arasında ticaret mallarının el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanayiinin son derece gelişmiş bir merkezi olmuştu. Doğudan baharat ve kahve ithal eden Bursa, karşılığında ipek, demir eşya, deri ve kereste ihraç ediyordu. Bu faaliyetler de Bursa ticaretinin şahdamarı durumunda olan Bezir Hanı, Emîr Hanı, Kapan Hanı ve Yıldırım'ın yaptırdığı Bedesten'de ve bu hanların çevresindeki yer alan Gelincik Çarşısı, Sipahi Çarşısı, Uzun Çarşı, Tavuk Pazarı, Balık Pazarı gibi belli esnaf gruplarının toplandığı çarşı, pazar ve arastalarda yoğunlaşmıştı. Bu tür

<sup>12</sup> Barthold, V. V., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M.F.Köprülü, Ankara, 1963, s.7.

<sup>13</sup> Osman Turan, *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 120.

<sup>14</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 531.

ticari yapılar şüphesiz Bursa dışındaki şehirlerde ve yollarda da yapıldı. Edirne Yıldırım Kervansarayı, Keles Beylik Hanı, Siroz Kervansarayı ve Ulubat Issız Han bunlara örnek olarak verilebilir. Zamanla ticaret hanlarının sayılarının hemen her şehirde arttığını da görüyoruz.<sup>15</sup>

Ticaret için yol güvenliği her devirde önemli olmuştur. Selçuklu ve Osmanlılar devrinde yol boylarında yaptırılan sayısız han ve kervansaraylar, bunu sağlayan önemli sosyal kuruluşlardı. Yolcular, hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar üç gün ücretsiz olarak kervansarayların hizmetinden yararlanırlardı. Zamanla güvenlik problemi olan dağ geçitlerinde, dar vadilerde, kervanların ve yolcuların korunması için “*derbend*” teşkilâtı kurulmuştu. Burada görev yapan silahlı derbendciler, hizmetlerine karşılık olmak üzere devlet tarafından vergiden muaf tutulurdu. Bunlar, bir köy hâlinde görev yapacakları yerin yakınına iskân edilirlerdi.<sup>16</sup>

Ticaret, bütün esnaf grupları ve tacirlerin sıkı sıkıya uydukları kurallar çerçevesinde yürütülüyordu. Zamanla üretimde standardizasyona gidildi. Henüz Ahiliğin güçlü olduğu ve toplumun her kesimi tarafından benimsendiği bu devirde esnafın otokontrolü de sağlanmıştı. Bütün bunlar toplumun zenginleşmesi, devletin güçlenmesi ile sonuçlandı. Tarihçi Neşrî, daha Orhan Gazi devrinde, Bursa'da yaşanan refahı; “(Orhan Gazi) ondan sonra ilim ehlini ve hâfızları severdi. Hâfızlara ve ilim ehline ulûfeyi o tayin etti. Hatta kimseden bir şey almasınlar diye kadınlara da ulûfe tayin eyledi. Hülâsa, âlimler ve fakirler Orhan zamanında müreffeh oldular hatta zekât verecek kimse bulunmaz oldu.”<sup>17</sup> sözü ile ifade eder.

### İmar Faaliyetleri

Osmanlıların fetihlerden sonra hâkim oldukları topraklarda özellikle önemli şehir merkezlerinde ilk işleri cami, imaret, hastane, köprü, hamam, çeşme, tekke ve zaviyeler gibi dinî ve sosyal müesseseler kurmak olmuştur. Ayrıca bu müesseselere bizzat kurucuları tarafından zengin vakıflara bağlanmıştı.

Şüphesiz dini-sosyal müesseselerin başında camiler gelir. Tarihimizde bir gelenek olarak fethedilen şehir ve kasabalara, fethin ve hâkimiyetin sembolü, İslâm'ın bir nişanesi olarak hemen bir cami yaptırma geleneği vardı. İşte bu anlayış ve Müslümanların cami yaptırmanın sevabı hakkındaki inançları çok kısa bir zamanda şehir ve kasabaların camilerle dolup taşmasına sebep oludu. Mesela, Bursa'da Orhan Gazi devrinde Ahî Hasan, Alaaddin Bey, Çoban Bey, Gazi Ak Timur, İl-Eri Oğlu Ahmed Bey, Lala Şahin Paşa, Nilüfer Hâtun, Orhan Gazi, Süleyman Paşa, Darbhâne; I. Murad zamanında Hacı Evrenuz, Hayreddin Paşa, Hıdırlık, Hudâvendigâr, İzzeddin Bey, Kavaklı, Koca Nâib, Şehadet ve Yer Kapı; Yıldırım Bayezid döneminde Ulu Cami, Yıldırım Bayezid, Ali Paşa, Demirtaş Paşa, Doğan Bey, Ebû İshak, Ertuğrul, Gazi Demirtaş Paşa, Hoca Efendi, Molla Fenârî, Somuncu Baba, Yahşî Bey camileri yapılmıştı. Daha sonra Çelebi Mehmed ve II. Murad devrinde de pek çok cami yapıldı. XIV. yüzyılda Edirne, İznik, Amasya, Bolu, Kütahya, Siroz, İştib ve diğer Anadolu ve Rumeli şehirlerinde de sayısız camiler inşa edildi. E. Hakkı Ayverdi,

<sup>15</sup> XVII. yüzyılda Bursa'da kırktan fazla ticaret hanı vardı.

<sup>16</sup> Yusuf Halaçoğlu, “*Derbend*”, *DİA İslâm Ansiklopedisi*, IX, 152.

<sup>17</sup> Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihî*, haz., M. Altay Köymen, Ankara, 1983, I, 92.

Osmanlı mimarisi hakkında yazdığı eserinde sadece Orhan Gazi, I. Murad ve Yıldırım devrinde yapılan 155 cami ve mescit hakkında bilgi vermektedir.<sup>18</sup>

### Sosyal Hayat

Camiler bakımından hatırlanması gereken bir husus da bu mekânların namaz dışında pek çok sosyal aktivitenin gerçekleştiği yerler olmasıdır. Hz. Peygamber devrinden başlayarak Müslümanlar, camileri pek çok konuda bir karar merkezi olarak kullanmışlardır. Halka açık din eğitim ve öğretimi faaliyetleri camilerde yürütülürdü. Henüz mahallî idarelerin kurulmadığı o devirlerde cami imamı mahalle ve köylerde devletin temsilcisi sıfatıyla bazı işleri yürütürlerdi. Mahalle ve köy “avârız” vakıflarının mütevellileri genellikle imamlardı.

Ulu Cami'nin inşa dönemi toplumsal gelişmeleri araştırılırken cami ve mescitlerle birlikte başka bazı dinî-sosyal müesseseler de gündeme gelmektedir. Daha önce olduğu gibi XIV. yüzyılda da tekke ve zaviyeler sosyal ve kültürel hayatın önemli bir parçasıydı. Bursa, XIV. yüzyıl içinde Yesevî ve Sühreverdî tarikatının değişik kolları ile Ekberî ve Ebu İshak Kâzerûnî tarikatlarının etkisi altında kalmış ve XV.-XVI. yüzyıllar içinde bu tarikatların hemen hepsi kendi tekke ve zaviyelerini kurmuşlardır. Başta padişahlar olmak üzere ümerâ ve ulemânın çoğu tarikatlara mensup olduklarından bunun tabîî sonucu olarak halk tabakaları arasında da tarikatlar yayılmıştı. Böylece Bursa, diğer Anadolu şehirlerinden daha çok, mutasavvıfların etkisinde kaldı.<sup>19</sup>

Toplumu yakından ilgilendiren sosyal güvenlik müesseseleri arasında imaretler de yer alıyordu. Orhan Gazi, Murad Hudâvendigâr, Yıldırım Bayezid, Çelebi Mehmed ve İkinci Murad'ın Bursa'da yaptırdıkları külliye bünyelerinde imaretler vardı. Geniş ve zengin vakıflı bu sultan imaretlerden başka vezir ve beylerle diğer hayır sahipleri de imaret yaptırmışlardı.<sup>20</sup> İmaretlerden külliye çalışanları, öğrenciler ve fakir halk yararlanırdı. Buralarda kimsesiz ve garip kişilere, yolculara da hizmet sunulurdu. Ayrıca bu sosyal yardım kurumlarından yetimlere para verildiği de oluyordu. 14 Şubat 1491-27 Şubat 1492 tarihleri arasında Bursa Yıldırım, Yeşil/Sultaniye ve Muradiye İmaretlerinden yetimlere toplam 8088 akçe verilmişti.<sup>21</sup> Bu kayıtlardan birinde aynen şu ifadeler yer almaktadır:

“Sebeb-i tahrîr oldur ki Bursa'da olan Sultan İmâretinden ve Yıldırım İmâretinden ve Muradiye İmâretinden eytâm için tay'in olunan akçeden ba'de'l-harç ve't-tasarruf bâki kalan 738 akçe kassam emini olan Mevlânâ Bedreddin elinden alub kabz itdim deyû Hoca Hüseyin Şah meclis-i şer' de ikrâr itdi mezbûr Mevlânâ Bedreddin dahi vicâhen tasdik itdi. 9 Rebiulahir 897”<sup>22</sup>.

Tarih boyunca, bütün İslâm ülkelerinde vakıflar önemli dinî-sosyal müesseseler olarak hizmet görmüşlerdir. Bilhassa Selçuklular ve Osmanlılar zamanında artan sosyal refaha ve halkın zenginleşmesine paralel olarak çok zengin vakıf tesisleri kurulmuştur. Bu vakıf müesseselerin vakfiyeleri ile günümüze kadar gelebilen binaları, geçmişte vakıfların topluma ne büyük hizmetler ifa ettiklerini göstermeleri bakımından çok önemlidir. Vakıf

<sup>18</sup> Geniş bilgi için bkz., E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966.

<sup>19</sup> Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, I, 340, 495.

<sup>20</sup> İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 542.

<sup>21</sup> Bursa Şer'îye Sicilleri, A 8/8, 16a, 45b, 46a, 49a, 72a, 75b, 108b, 111b, 112a, 131a, 134b, 316a, 322a, 336a.

<sup>22</sup> Bursa Şer'îye Sicilleri, A 8/8, 322a.

müesseselerden biri de hastaneleridir. Yıldırım Bayezid, ilk Osmanlı hastanesini Bursa'da yaptırdı. Her bakımdan Selçuklu geleneğinin devam ettirildiği bu hastane de bir şüphesiz bir vakıf müessesesi idi.

### **Sonuç**

Sonuç olarak Ulu Cami, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve beylikten devlete geçtiği yıllarda yapılmıştı. Bu dönemde Osmanlı sultanları bir taraftan eski kültür mirasını sürdürmeye çabalamış, diğer taraftan askerî, siyasî, iktisadî, içtimaî ve ilmî hayatın güçlenmesi için çalışmışlardı. Devletin sınırları genişledikçe daha kuşatıcı politikalar izleyerek birlik ve bütünlüğü sağlanmış güçlü bir toplum, bu topluma dayanan sağlam ve güçlü bir devlet oluşturmaya gayret etmişlerdi. Ulu Cami, 1399'da ibadete açıldığı zaman, bir ölçüde siyasî birliği sağlanmış, sosyo-kültürel hayatında önemli gelişmeler ortaya konulmuş Anadolu ile aynı anlayışın ve müsbet gelişmelerin cömertçe taşındığı Osmanlı-Avrupa toprakları ortasında nadide bir gerdanlık gibi parıldamaya başlamıştı.



## SÜLEYMAN ÇELEBİ’NİN MEVLİDİ: BURSA İNSANININ BİLİNÇ İHYASI

Cağfer KARADAŞ  
Prof.Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

*Süleyman Çelebi’nin Mevlid Mesnevisi  
Bir Âşığın Dilinden Rahmet Nebisi.*

### Mevlid’in Mana ve Mahiyeti

Asıl adı *Vesîletü’n-Necât* olan Süleyman Çelebi’nin Mevlid’i *gerçeklerden yola çıkan, temsili yönü bulunan, intak ve teşhis sanatını<sup>1</sup> yoğun kullanan, duygu ve heyecan dünyasına hitap eden, esas olarak toplumsal bilinci ihya etmeyi hedefleyen mesnevî türü manzum bir eserdir. O, bir aşığın hayal hanesi, hisli nefesi, içten bir sesi, eşsiz namesidir. Maşuk ise kâinatın efendisi, Rahmanın sevgilisi, müminlerin bir tanesi, Rahmet Nebisi’dir.*

Süleyman Çelebi yeni yurt edinilen topraklarda var olma derdi ve davasında olan bir toplumun ferdiydi. Üstelik Ankara savaşı sonrası Osmanlı’nın Timurlulara yenilgisi sonucu oluşan büyük karmaşanın tam ortasında idi. Bu karmaşanın en yoğun yaşandığı yerlerin başında Bursa geliyordu. İşte böyle bir karmaşa ortamında bulunan topluma en güzel örnek şahsiyet olan Hz. Muhammed Mustafa’yı hatırlatmak çok kıymetliydi. Bir o kadar kıymetli olan da bu hatırlatmanın edebî güzellik sadelik ve duygu yoğunluğu içinde yapılmasıydı. Bu aynı zamanda küllenmiş bilinci ortaya çıkarmak diğer bir deyişle Bursa insanına yönelik yeni bir bilinç ihyası hamlesiydi. Nitekim verimli kılmak ve iyi ürün almak için toprağı işlemek ve ardından tohum ekmek ne kadar önemliyse, toplumu oluşturan fertlerde bilinç ihyası, zihniyet aşılması, duygu dünyası kurma çabası, birlik ve beraberlik kültürü oluşturma gayreti de bir o kadar önemlidir. Bunun için inanç, sevgi ve heyecan gerekiyordu. Bunun anlamı Yaratıcıya inanç, yaratılana sevgi ve toplumda birlik-bütünlük heyecanı oluşturmaktır. Çelebi de tam bunu yapmak istemiş; Mesnevî’sine yaratıcımız olan Allah inancıyla başlayıp, yaratılanların en şerefli, yegâne önderimiz, örneğimiz ve peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa sevgini işlemiş ve bu topraklarda birlik-bütünlük heyecanı oluşturmaya hedeflemişti. O, çağlar boyu terennüm edilen bu kıymetli eserini Bursa’nın Uu Camii’nde kaleme almıştı.

Süleyman Çelebi, Devlet-İ Âlî’nin bir güneş misali doğuş ve yükselişine şahitlik ettiği gibi, gün ortasında ortaya çıkan kara bulutların arkasında o parlak güneşin kayboluşuna da şahit olmuştu; hem Orhan Gazi, Murat Hüdavendigâr ve Yıldırım Beyazıt’ın muhteşem fetih günlerinin parlaklığını görmüş hem de Ankara Savaşı’nda Emir Timur’a karşı alınan yenilginin getirdiği toplumsal dağılımlığın acı tecrübelerini yaşamıştı. İşte bu çalkantılı ve kasvetli dönemde dağılan zihinleri toplamak, pörsüyen bilinçleri canlandırmak, yeniden bir heyecan oluşturmak da sanki onun omuzlarına yüklenmiş; gönlünden kopan, dilinden dökülen ve kaleminden çıkan *Vesîletü’n-Necât*’ın hem dünyada hem ahirette kurtuluş vesilesi olmasını dilemişti.

<sup>1</sup> İntak sanatı: Konuşma kabiliyetine sahip olmayan varlıklara insan gibi söz söyletme anlamında bir edebî sanat. Bunu tamamlayan bir de teşhis sanatı bulunmaktadır. O da hayvanlara, bitkilere, cansız ve soyut varlıklara insanlara ait özellikler nisbet etme anlamında edebiyat terimi. Bk. İsmail Durmuş, “Teşhis”, DİA, İstanbul 2011, XXXX, 565-566.

O adeta bir çınar olmuş, halk dalları altına girmiş, duldasına sığınmış, onun duygu dünyasında kendi duygularını bulmuş; bu vesileyle kendini bilmiş, yaratan Rabbini tanımış, Rahmet Peygamberini anmış; zorluk zamanlarında kime sığınacağını, kimin sevgisiyle avunacağını, kimi örnek alacağını ve önder edineceğini öğrenmişti.

### **Mevlid'in Kıymeti ve Bilinç İhyası**

Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât*'ı, çağları aşarak bugüne kadar gelen ve kıymetinden bir şey kaybetmeden her dönemde gönülleri fetheden halkın *Mevlid*'i, edebiyatın *mesnevisi*dir. Onun bu yönünü görmek ve bu çerçeveden değerlendirmek gerekir. Bunun dışına çıkan değerlendirmeler ya boşa kürek çekmek ya da metni amacının dışına çıkarmak anlamına gelir. Çünkü *Vesîletü'n-Necât*, *duygusal bir şiir, hayal zenginliğinin ürünü eşsiz bir eser, kurgusal bir dünya, isminden de anlaşılacağı üzere kurtuluşa vesile olma niyetinde bir metindir*.

Özellikle vesile olma yönüyle *Mevlid*, bir *bilinç ihyası* amacı ve iddiası taşımaktadır. Çelebi, somut bir gerçeklik olan Rahmet Peygamberi'nin hayatı üzerinden giderek hayalin oluşturduğu atmosfer içinde dilin mecaz imkânlarını ve intak sanatının esnekliğini kullanarak temsili bir anlatımla sahih inanç etrafında sahici bir *bilinç oluşturma* çabasında olmuştur. Onun bu çabası, lafızlara dökülmüş, kelimelere bürünmüş, derlenmiş toparlanmış bir mana bohçasına dönüşmüştür. Bir başka benzetmeyle o, bir hat şaheserinin etrafını tezyin ve tezhip eden müzeyyin ve müzehhib gibidir. Nitekim Çelebi'nin mesnevîde ortaya koyduğu doğum sahnesi, doğum esnasında görünen, görünmeyen, canlı ve cansız bütün bir dünyanın adeta dile gelmesi; miraç serüveni içinde geçen olgular, olaylar ve söyleşiler bunun belgesidir. Siyer kitaplarında geçmeyen Âmine Hatun'un adeta mucizevîleşmiş doğum sahnesine dair anlatısı, Kâbe'nin dile gelip konuşması, Cebrail ile Burak'ın karşılıklı söyleşi, şairin hayal dünyasının ürünleri ve intak sanatının örnekleridir. Ama bunlar Hz. Peygamber'in gerçek hayatına, Kâbe'nin sahih anlamına ve İsrâ-Mirac olayının gerçekliğine zarar veren değil; hayalin, mecazın, intakın ve temsilin katkılarıyla aslın etrafında ilmek ilmek işlenen duygusal zenginlik örgüleridir. Bu tür anlatım bilinç inşa etmede, duygusal bir atmosfer oluşturmada ve heyecan meydana getirmede çok etkili ve işe yarar bir yöntemdir. Halkımız da *Mevlid*'i bu yönüyle görmüş, bu amacıyla beğenmiş ve duygusal heyecan uyandıran cihetiyle sevmiştir.

Çelebi'nin *Mevlid*'ini bir itikad, siyer, tarih ve tasavvuf kaynağı gibi görmek doğru değildir. Bu tür yaklaşım *Mevlid*'i amacı ve işlevi dışına çıkartmak anlamına gelir. Maalesef biri selefi diğeri aşırı tutucu iki yaklaşım *Mevlid*'i bu şekilde amaç ve işlevi dışında değerlendirmeye tabi tutmakta ve buradan yola çıkarak aslı ve dayanağı olmayan yargılamalara gitmektedirler. Selefi yaklaşım, sanki halkımız *Mevlid*'i bir inanç ve siyer kaynağı görüyormuş gibi bir kaygıya kapılarak inanç noktasından değerlendirmelere gitmekte ve buradan büyük günahtan küfre/şirke giden bir yargılama yapmaktadır. Tutucu kesim ise aşırı duygusal tepki vererek *Mevlid*'i bir itikad, siyer ve tarih metni gibi görme yanlışlığına düşmektedir. Umut veren durum ise halkın her iki kesime de kulak asmadan gerçek işlevi ve amacı doğrultusunda *Mevlid*'e sahip çıkmasıdır.

### Mevlid'in Muhtevası

Mevlid'in muhtevası aslında İslam inanç esaslarının ve siyer olarak nitelendirilen Hz. Peyamber'in hayatının bir harmanlamasından ibarettir. Bir nevi Kitap-sünnet bütünlüğünü ifade eder. O sebepten burada Çelebi'nin kurgusu esas alınarak muhtevanın öz ve özet bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

### Allah'ı Anmaktır Her İşin Başı

Bir Müslümanın olmazsa olmazı, Allah inancı ve Hz. Muhammed Mustafa sevgisidir. Bu, müminin dilinde ikrar, kalbinde tasdiktir. Kalbine tercümandır dili, dilinin nazargâhıdır kalbi. Kalbindeki inanç dilinde zikre, aklında fikre dönüşür de zikri neyse fikri o olur Müslümanın. Hepsi tevhidde buluşur, O'nun adı dilden dile dolaşır. Kula evvela Allah demek yaraşır. Bununla ancak kul kulluğa erişir, kardeş olur birbirine karışır. O yüzdendir, her şeyden önce Allah demenin görev olması, kulun kemalinin bununla tamamlanmasıdır.

“Allâh adın zikr edelim evvelâ

Vâcip oldur cümle işde her kula”

Çünkü Allah diyen kendini bilir, sınırlarını görür, imkânlarını tanır, hayra yönelir, şerden kaçınır; bir işe karar verdiğinde ve kalkıştığında Allah'a dayanır, zorluk ve sıkıntıda O'na sığınır; gazabından korkar, rahmetine koşar... Allah da onun adeta gören gözü, duyan kulağı, tutan eli olur; basiret gözünü açar hem bu dünyada hem de öte âlemde işlerini hayra çıkartır, sevap defterini kabartır.

“Allâh adın her kim ol evvel ana

Her işi âsân eder Allâh ana”

### Bütün Âlem Yok İken O Var İdi

Allah'ın adıyla başlayan Çelebi; O'nun varlığına, birliğine, yaratıcılığına âlemi delil kılar. Çünkü âlem geçici, Allah kalıcı. Âlem yok iken de Allah vardı. Yerler ve gökler bütün kâinat; melek, cin ve insan bütün akıl sahipleri; hayvan, bitki ve cansız bütün varlıklar O'nun yoktan yaratmasıyla varlık kazanmışlardır. Akıl ve irade verilenler imtihana tabi, verilmeyenlerse lisan-ı hal ile tesbihe memur kılınmışlardır. Böylece kâinatın her küresi ve zerresi O'nun hükmüne boyun eğmiş. Her şey O'na bağlı ama O her şeyden müstağnidir; her şey O'na yönelmektedir ve O her şeyi yönetmektedir.

“Cümle âlem yoğ iken Ol var idi

Yaradılmışdan Ganî Cebbâr idi

Var iken Ol yok idi ins ü melek

Arş ü ferş ü ay ü gün hem nüh-felek

Sun' ile bunları Ol var eyledi

Birliğine cümle ikrâr eyledi

Kudretin ızhâr edüp hem Ol Celîl

Birliğine bunları kıldı delîl”

\*

Çelebi'nin dağarcığındaki bilgiye göre âlem Hz. Muhammed Mustafa vesilesiyle yaratılmış. Öyle anlaşıyor ki, “Sen olmasaydın, felekleri yaratmazdım”<sup>2</sup> şeklindeki

<sup>2</sup> bk. Aclunî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, nşr. Ahmed el-Kallâş, Beyrut 1405/2005, II, 214.

uydurma hadîs onun zihnine sahih olarak yansımış. Belki de kitlelerin duygu dünyasına böyle hitap etmek onun zihin dünyasına uygun gelmiş.

“Pes Muhammed’dir bu varlığa sebeb  
Sıdk ile anın rızâsın kıl taleb”

\*

Böylece Yüce Yaratıcı’yı anlatmanın hemen ardından yaratılanların en şerefisini anlatmaya yol bulmuş. Bir diğer deyişle Çelebi, Rahmet Peygamberi’nin Yüce Allah’ın engin kudretinin eşsiz eseri olduğunu bu şekilde anlatmak istemiş. Bunu pekiştirmek için de ilk yaratılanın Hz. Peygamber’in nuru olduğunu dile getirmiş. Bu anlayışın birçok âlime göre hadîs kabul edilmeyen bir söze dayanması, Çelebi’nin böyle düşünmesine engel teşkil etmemiş.<sup>3</sup> Çelebi’nin sufi zihin dünyası bunu kolayca kabul etmiş. Kim bilir belki de O’na olan derin ve engin sevgisi, bu şekil düşünmeye onu sevk etmiş.

“Hak Teâlâ ne yaratdı evvelâ  
Cümle mahlûkdan kim ol evvel ola  
Mustafâ nûrunu evvel kıldı var  
Sevdi anı ol Kerîm ü Kird-gâr”

### Rahmet Nebisi Doğdu Yer Gök Nura Gark Oldu

Hız. Peygamberi anlatmak tabi ki doğumuyla başlamalıydı. Şair Çelebi, duygu ve hayal dünyasında O’nun doğumunu olağanüstü bir güzellikte kurgulamış: Meleklerin eşlik ettiği hatta yardıma koştuğu bir doğum sahnesi. Kimisi Âmine Hatun’un sırtını sıvazlamakta kimisi şerbet ikram etmekte. Ama hepsi O’nun doğumuna şahitlik etmekte, “Ehlen bik ve merhaba” demek için sabırsızlanmaktadır.

Bu olayı gerçek bir tarihi sahne olarak değil, şairin duygu ve hayal dünyasının kurgusu olarak görmek gerek. Çünkü ne siyer kitaplarımızda ne de tarih edebiyatımızda Âmine Hatun’dan böyle bir rivayet bulunmaktadır. Öyle görünüyor ki, şair mecazî ve temsîlî bir yöntem kullanmaktadır. Doğum sancısı çeken bir annenin melekler tarafından sırtının sıvazlanarak sakinleştirilmesi ve cesaretlendirilmesi, sunulan şerbetle gönlünün ferahlatılması, bu acı ve ağır sancının arkasından gelecek güzelliğin ona müjdelenmesidir.

Belki de bu sahneleri bütün anneler yaşıyor da biz fark etmiyoruz. Kolay mı, bir can dünyaya getirmek, sancısını çekmek, içinden bir şeyin kopup ayrıldığını hissetmek ve ona can olarak kavuşmak ve kucağına almak?

Demek ki Yüce Yaratıcı annelik bilinci ve duygusu kazanmaya bu sancıyı sebep kılmış, bununla duyguları coşturmuş, çocukla anne arasında güçlü bir bağ kurmuş. Bu yüzden olsa gerek bütün annelerin içinden kopup geleni, kendine bunca acı çektireni; şefkatle kucağına alması, bağrına basması...

“Âmine ider çü vakt oldu tamâm  
Kim vücûda gele ol hayru’l-enâm  
Susadım gâyet harâretten katı  
Sundular bir câm dolusu şerbeti

<sup>3</sup> bk. Leknevî, *el-Âşârü'l-merfû'a fi'l-ahbârî'l mevdû'a*, Daru'l-Kütübî'l-İlmîyye, I, 42-43; Nâyif el-Abbas, *Tehzîbü hâşiyeti'l-Beycârî alâ'l-Cevhere fi't-Tevhîd*, Beyrut 1407/1987, s. 48. Ayrıca Bazı Şii grupların Hz. Adem'den önce Ehl-i Beyt'in suretlerinin veya isimlerinin varlığı anlayışı ve söylemi için bk. Şeyh Müfid, *Ecvibetü'l-mesaili'l-Hacibiyye*, nşr. Ali el-Horasanî, Beyrut 1435/1392, s. 38-41.

İçdim anı oldu cismim nûra gark  
 İdemezdin nûrdan kendümi fark  
 Geldi bir akkuş kanadıyla revân  
 Arkamı sığadı kuvvetle hemân  
 Doğdu ol sâatde ol Sultân-ı dîn  
 Nûra gark oldu semâvât ü zemîn”

### **Bütün Nesneler Dile Geldiler Dediler Merhabâ**

Hele o *merhaba* sahnesi var ki, sanki Hz. Adem'in yaratılışına veya Hz. İsa'nın mucizevî doğumuna nazire kılınmış. Hurilerin etrafta dört dönmesi, yeni doğmuş bebeğin Kâbe'ye yönelmesi, Kâbe'nin secde etmesi, o haldeyken tazarru ve niyazda bulunması... Bütün bunlar şairin hayal dünyasında en ince ve zarif çizgilerle çizilmiş, resmedilmiş; söze gelmiş, terennüm olmuş, dudaklardan dökülmüş... Kâinatın her zerresi adeta dile gelip “hoş sefâ geldin!” nidasında bulunmuş, her yeri nur kaplamış...

“Cümle zerrât-ı cihân idüp nidâ  
 Çağrışuben dediler kim merhabâ  
 Merhabâ ey âlî Sultan merhabâ  
 Merhabâ ey kân-ı irfân merhabâ”

\*

O Rahmet Nebisi'nin dünyadaki ve ahiretteki halini ve görevini ayet ve hadislerle gönderme yaparak ne güzel ifade etmiş Çelebi! Yaşayanlara rahmet vesilesi, ahirette günahkârlara son umut kapısıdır O. O'nun insanlığa getirdiği hidayet, rahmet ve bereket ile ahiretteki şefaât niyazı bu kadar güzel anlatılabilir!

“Merhabâ ey rahmeten li'l-âlemîn  
 Merhabâ sensin şefîu'l-müzribîn”

\*

Yaratılmışlar içindeki yeri, peygamberler arasındaki konumu, ulema ve evliya için ne anlam ifade ettiğini ayrı bir güzellikte dile getirmiş Çelebi beyitlerinde.

“Ey gönüller derdinin dermânı sen  
 Ey yaratılmışların Sultânı sen  
 Sensin ol Sultân-ı cümle enbiyâ  
 Nûr-ı çeşm-i evliyâ vü asfiyâ”

\*

Nübüvvet mührü O'nunla vurulacaktı, vuruldu. Son nebi, son resul, son peygamber hâsılı Yüce Allah'ın insanlığa gönderdiği son elçidir O. O'nun getirdiği din, son haberdur ve kıyamete kadar bütün insanlığa yetecektir.

“Ey risâlet tahtının sen hâtemi  
 Ey nübüvvet mihrinin sen hâtemi”

\*

Şairin hayal dünyasında, şairane kurgusunda ne Mekke ne Kâbe ne de O'nun içinde doğduğu toplum unutulmuş. Mekke aydınlığa gark olmuş, Kâbe secdeye kapanmış, toplumun her kesimi şaşkın, büyük bir olayın olduğu zannına kapılmış, hayırlı ve nurlu bir doğumun arefesinde, belki de tam içinde, bir şeyler olduğunu fark etmişler ama tam da anlayamamışlar. Çözmeye çalışmışlar, çözememişler. Bir taşı bile yerinden oynamadan

Kâbe'nin nasıl secde ettiğinin şaşkınlığını yaşamışlar. Onların şaşkın bakışları karşısında Kâbe dile gelmiş neler neler söylemiş, mübarek doğumu müjdelemiş, kendisini putlardan kurtaracak, tevhit bayrağını Mekke semalarında dalgalandıracak Büyük Er'in gelişini haber vermiş. *İntâk* ve *teşhis* sanatı ancak bu kadar güzel kullanılabiliirdi, bu da Çelebi'ye nasip olmuş.

“Secde kıldı Ka'be gördü hâs u âm  
Düşmedi bir taşı hoş kıldı kıyâm  
Rüknü rükne Ka'be'nin virdi selâm  
Dediler kim doğdu ol hayru'l-enâm  
Ka'be bir savt etdi ol dem nâgehân  
Dedi doğdu bu gice şems-i cihân  
Pâk edüp küfr ile putlardan Resûl  
Kurtarısar beni müşriklerden ol”

\*

Rahmet Nebisi'nin peygamberlik görevini alması, risaletine delil kılınan mucizelerle anlatılır. Her şeyin zamanı vardı, nübüvvetin de zamanı yaşının kırka baliğ olmasıydı. Yaşı kırka erince Hz. Muhammed Mustafa'nın başına risâlet tacı kondu, çok mucizeler zahir oldu. En büyük mucizesi Kur'an'dı, ayet ayet indi, bütün bir alemleri nuruyla aydınlattı.

“Fahr-ı âlem erdi çün kırk yaşına  
Kondu pes tâc-ı risâlet başına  
Dem-be-dem âvâz gelürdi yâ Emîn  
Seni kıldım rahmeten li'l-âlemîn  
İndi Kur'an âyet âyet beyyînât  
Zâhir oldu nice türlü mu'cizât”

\*

Hz. Cebaril oldu onun yol arkadaşı hem dindaşı hem sırdaşıydı. En büyük hissi mucizesi Mekke'de gerçekleşti, Yüce Allah'ın inayeti ve izniyle, ay ikiye yarıldı, iki parça olup birbirinden ayrıldı; inananın inancını artırdı, inkârcıyı yerin dibine batırdı.

“Çün işâret kıldı ol mahbûb-ı Hak  
Parmağıyla ay oldu iki şak”

### **Cihan Şâhının Mi'râcı Burakın Aşkına Cebrail'le Söyleşi**

Çelebi'nin en coşkulu ve harareti anlatığı bölüm Mirac bahsidir. Şairin hayal hanesinde kurduğu sahneler, hayal perdemize adeta canlıymış ve gerçekmiş gibi yansır. Her şey ve herkes dile gelir, bu olağanüstü olayı ve olayın büyük kahramanı Rahmet Nebi'sini anlatır. En ilginç sahne de O'na olan aşkıdan yemeden içmeden kesilmiş, erimiş, bitap düşmüş Burak'ın bülbül misali dile gelip yüreğinde yeşeren aşkı ve içinde çağlayan duyguyu anlatması ve Cebrail ile söyleşmesidir.

“Cebrâîl çün cennete vardı revân  
Gördü kim bî-had burâk otlar hemân  
İçlerinde bir burak ağlar katı  
Yimez içmez kalmamış hiç tâkatı  
Gözlerinden yaşı ceyhûn eylemiş  
Ciğerini derd ile hûn eylemiş

...

**Dedi** Cebrâîl nedir ağladığın  
Hüzn ile cân u ciğer dağladığın  
Bâkî yoldaşın yiyüp içüp gezer  
Sen inilersin de cânın ne sezer

**Dedi** kırk bin yıl durur kim yâ emîn  
Aşkdır bana yemek içmek hemîn  
Nâgehân bir ün işitdi kulağım  
Gitdi aklım bilmezem solum sağım  
Yâ Muhammed deyüben çağırdılar  
Bir sadâ birle ki yürekler deler  
Ol zamândan bilmezem ki no'lmuşam  
Ol adın ıssına âşık olmuşam”

\*

Böyledir şiir; hayal dağının zirvesinden kopunca, kendi etrafında döner, döndükçe büyür, büyüdükçe hacmi ve hızı artar, kocaman bir kütleye dönüşür; sanki olur büyük bir kâinat, gerçekte içinde taşıdığı ise zübde-i kâinattır. Bir de şair Çelebi gibi Rahmet Nişanesi'nin aşığı olunca bu hayalin hızını ve çapını matematikle hesap etmek, istatistiklerle ölçmek, içinde sakladıklarını kuru bakışla fark etmek öyle pek kolay değildir!

“Dinle gel mi'râcın ol şâhın ayân  
Âşık isen aşk oduna durma yan”

Bu beyit, tam da bunu anlatır. Âşık olmadan bunu anlayamaz ve anlatamaz hiç kimse. Böylesine dile gelemezdi yoksa şairin hayalinde hiçbir nefis ve nesne, bunlar değildir basit bir efsane, şairin hayal dünyasından kopan hisle, aşkın sıcaklığını taşıyan nefesle; gökleri çınlatan sesle, dile gelen ve dudaklardan dökülen terennümlerdir. Anlamak istersen, hele bir gönülden dinle, içten gelen hevesle, kalbinden yansıyan sezişle...

“Çekdi ol demde burâkı Cebrâîl  
Önüne düşdü ana oldu delil  
Hoş süvâr oldu ana şâh-ı cihân  
Açdı berrini burâk uçdu hemân  
Tarfetü'l-ayn içre Sultân-ı ümem  
Geldi Kuds'e irdi vü basdı kadem  
Enbiyâ ervâhı karşı geldiler  
Mustafâ'ya cümle ikrâm kıldılar

...

Hep gök ehli cümle karşı geldiler  
Mustafa'ya izzet ikram kıldılar  
“Merhabân bik” yâ Muhammed dediler  
Ey şefâat kânı Ahmed dediler  
Her biri kutluladı mi'râcını  
Dediler giydin saâdet tacını  
Yürü kim meydan senindir bu gece”

### Tövbe Edip İsyanımıza Âmin Diyelim Çelebi'nin Duasına

Çelebi, tazarru ve dua ile hitama erdirir mesnevisini, böylece almış görünür hevesini, toplayacaktır ötede bütün bunların meyvesini, cennet-i ala da Havz-ı Kevser kıyısında giyer inşallah cennetlik kisvesini.

“İmdi gel isyânımız yâd edelim  
Nâle vü zârı vü feryâd edelim

...

Cümlemiz isyânımızı bilmişiz  
Hazretine rahmet uma gelmişiz  
Umarız Senden inâyetler ola  
Rahmet irişe şefâatler ola

...

Afv idüp isyânımız kıl rahmeti  
Ol habîbin yüzü suyu hürmeti  
Sana lâyük kullar ile hem-dem et  
Ehl-i derdin sohbetine mahrem et  
Hem Süleyman fakîre rahmet et  
Yoldaşın îmân makâmın cennet et  
Yâ ilâhî kılma bizi dâllîn  
Bu duâya cümleliz deyin âmîn”  
Âmîn, amîn, amîn...

### Sonuç Olarak

Süleyman Çelebi'nin her bahrin akabinde “*Ger dilersiz bulasız oddan necât / Aşk ile derd ile eydîn es-Salât*” dediği gibi, her müminin temel amacı cehennem azabından kurtulmak ve ilahî rahmete ulaşmaktır. Bu öyle rastgele değil; dileme, niyetine girme ve azmetmenin sonucunda gönülden ve kalpten istemeyle, salatı yerine getirmekle ve Rahmet Nebisi'nin ahlakıyla ahlaklanmakla mümkündür. **Salat**ın *dua, istiğfar ve namaz* şeklinde üç anlamı bulunmaktadır. Bir dördüncüsü ise *Rahmet Peygamberi Hz. Muhammed Mustafa'ya salat ve selam getirmektir*. Nitekim mevlid merasimlerinde bu beytin okunmasının ardı sıra salat ve selam getirilir. Aslında namazın her rekâtında okunan Fatiha Suresinde bu dört anlamın hepsi bulunmaktadır. Fatiha'yı okurken bizler Rabbimize hamd ile şükürde bulunuruz, dünya ve ahiretin yegâne yaratıcısı ve yöneticisinin Yüce Allah olduğunu ifade ve itiraf ederiz, sadece O'na ibadet edeceğimize ve O'ndan yardım isteyeceğimize söz veririz, ardından da başta Sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed Mustafa olmak üzere bizleri iyilerin ve nimete ermişlerin yanında kılmasını, isyankarlardan ve ilahi gazaba uğramışlardan uzak tutmasını isteyerek niyazda bulunuruz. En sonunda içimizden *âmîn* deriz.<sup>4</sup>

<sup>4</sup> Mevlit Metni için bk. Bilal Kemikli, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018, s. 23-67; Mehmet Akkuş, “Vesiletü'n-Necât”, *Mevlid Külliyyâtı*, edit: Bilal Kemikli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 79-103, <https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/Documents/MevlidKulliyati1.pdf>, 17.03.2021, 22:37;.

## BURSA'NIN Dervişleri

Mustafa KARA

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

*Dervişlik dedikleri hırka ile tâc değil*

*Gönlün derviş eyleyen hırkaya muhtaç değil*

*Yunus Emre*

### Giriş

Mimarları derviş olan Tasavvuf tarihine bir bütün olarak bakıldığı zaman iki temel kurumla karşılaşılır: Tekke ve Tarikat.

Hicrî ikinci asırla birlikte kurulmaya başlanan tekkeler, tasavvufî hayatın sûfler tarafından inşa edilen özel müesseseleridir. Bu müesseseler, sûfleri yetiştirmiş, sûfler de tekkeler kurarak bu düşüncenin yaygınlık kazanmasını temin etmişlerdir. Mutasavvıflar bu merkezlerde dervişlerin tasavvufî hayatlarına yön vermiş, sohbet ve eserleriyle bu düşünme ve yaşama tarzını insanlara sunmuşlardır.

Tarikat ise, daha sonraki asırların gerçeğidir. Her ne kadar, Hucvirî'nin *Keşfu'l-Mahcûb*'da belirttiği gibi, ilk dönem sûflerine nisbet edilen, Cüneydiyye, Sehlîyye, Tayfuriyye, Muhasibîyye, Harraziyye... gibi tasavvufî mektepler varsa da bunların bugün anlaşılan mânâda tarikat olmadığını söylemek gerekir. Bu mektepler daha çok o sûflerin görüşleri etrafında oluşan fikirlerdir. Tarikat deyince akla gelen Kâdiriyye, Nakşibendiyye, Rifâiyye, Bektâşiyye... gibi tasavvufî yolların tarih sahnesine çıkışı XII. yüzyıldan sonradır. Bir başka ifadeyle söz konusu tarikatların kurucu pîrleri bu asır ve daha sonraki yüzyıllarda yaşamışlardır.

Yani ilk altı asırda tasavvufî hayat vardır, tekke vardır, sûfî, derviş ve şeyh vardır; fakat bu düşünce, tarikat adı altında henüz bağımsız bir müessese haline gelememiştir. Bu durum mezhepler oluşmadan önceki fıkhnın veya kelâmın durumuna benzemektedir.

### Bursa

Bursa'daki tasavvufî hayat bu şehirde yaşayan dervişler, kurulan tekkeler, oluşan tarikatlar ve bu tarikatlara mensup tekkelerde yapılan faaliyetler, yazılan eserler şeklinde değişik tasniflerle incelenecektir.

Bursa'nın tasavvuf tarihi açısından önemli bir özelliği, burada yetişen birçok sûfnin, Osmanlı Devleti'nin ve dolayısıyla İslâm ülkelerinin muhtelif yerlerinde hizmet vermiş veya eserleriyle geniş bir coğrafi alana hitap etmiş olmalarıdır. Abdüllatîf Kudî'nin mürîdi Şeyh Vefâ, Üftâde'nin mürîdi Aziz Mahmud Hüdâyî ve Salih Dede'nin mürîdi Gavsî Ahmed Dede, Mehmed Emin Efendi'nin mürîdi Ali Behcet Efendi Bursa'da yetişip İstanbul'da geniş bir muhitin mürşidi olan sûflerdendir.

Eşrefoğlu, Niyâzî-i Mısırî gibi sûfî şairlerin divânlarının yaygınlığı bir tarafa, İsmail Hakkî Bursevî'nin *Rûhu'l-Beyân* adlı tasavvufî tefsiri sadece Osmanlı ülkesinde değil, bütün İslâm dünyasında tanınan eserlerden biridir.

En kademli tarikatlardan biri olan Kâzeruniyye Yıldırım Beyazıt zamanında bu şehre ulaşmış, Celvetiyye, Zeyniyye gibi iki mühim tarikatın doğuşuna zemin hazırlamış; Kâdiriyye'nin Eşrefiyye, Celvetiyye'nin Hakkıyye, Halvetiyye'nin Mısriyye kolunun da ilk merkezi olmuştur. Zeyniyye ile bu şehir arasında o kadar yakın bir bağ vardır ki, bu tarikat bazı eserlerde “Zeyniyye'nin Bursa kolu” olarak nitelendirilmiştir.

### **Mimarî Manzara**

İlk dönem tekkelerine mimarî açıdan bakıldığında taş veya ahşaptan yapılan basit bir mekânla karşılaşırız. Asırlar içinde ihtiyaç, imkân ve zaruretlere doğrultusunda bu mekânda değişim ve gelişmeler olmuştur. Bir odadan meydana gelen tekkeler olduğu gibi mescidinden ahırına kadar çok değişik birimleri ihtiva eden tekkeler de vardır. Bu müesseselerde şu iki bölüm hemen her zaman olagelmıştır:

Harem: Şeyhin ailesiyle birlikte oturduğu kısım,

Selâmlık: Şeyh ve müridlerin bir arada bulunduğu kısım.

Bazan iki katlı binanın alt katı harem dairesi, üst katı mescid olarak kullanılmış, selâmlık için ayrı bir bina yapılmıştır. Numaniyye Dergâhı bunun iyi bir örneğidir. Zikir meclisleri genellikle mescidde icra edildiği için bu mekanlar semâhâne, tevhihâne gibi isimlerle de anılırlar.

Şüphesiz ihtiva ettiği bölümler itibarıyla mevlevîhâneler en gelişmiş tekkelerdir. Tam teşekküllü bir mevlevîhânede şu bölümler bulunur: Semâhâne, türbe, çilehâne, derviş odaları, selâmlık, harem, mutfak-kiler, kahvehâne ocağı, kafes, matrab.<sup>1</sup>

### **Hizmet Sunan Dervişler**

Vakfın imkânlarına göre bazı tekkeler, çok değişik alanlarda büyük kalabalıklara hizmet verdikleri için dervişlerin bir bölümü bu hizmetleri de yürütmüşlerdir. Vakfiye metinlerinden ve mahkeme tutanaklarından hareketle şöyle bir görevliler listesi verilebilir: Şeyh, İmam, Müezzin, Kayyım, Zâkirbaşı, Mesnevîhan, Muhammediyyehan, Devirhan, Cüzhan, Hâfız-ı Sanduka (Tekkelerdeki türbelerin türbedarı), Nakib (Tekkede semâ ve mukabelede şeyhe yardım ve vekâlet eden kıdemli derviş), Vâiz, Müsebbih (tespih eden “sübhânallah” diyen kimse), Hâfız-ı Kütüb (Kütüphâne memuru), Türbedâr, Câbi (vakıf kiralarnı toplayan kişi), Nâzır, Nâzır-ı Çerağ veya Çerağcı (yağ kandilleriyle yakmakla görevli), Kâtip, Vekil-i harç (Büyük daire ve konaklarda harcamalara bakan kimse), Ferrâş, Kilerci, Tabbah, Çeşmeci, Müteveli.

### **Ruhî Boyut**

Şahıs olarak Bursa velîleri, müessese olarak tekke ve zâviyeleri asırlar içinde milyonlarca insanın gönül dertlerine deva olmuş, onların istifhamlarını itmi'nana, ümitsizliklerini iştihaya, çaresizliklerini inbisata çevirmiş, dağınıklıklarını intizama ulaştırmıştır. Bu insanlar, “imanın tadı” denen gerçekte bu çatılarda tanışmışlar; Allah'ı sevmenin, Resûlullah'a âşık olmanın doyumsuz zevkini bu müesseselerde tatmışlar,

<sup>1</sup> Geniş bilgi için bk. Barihuda Tanrıkorur, *Türkiye Mevlevîhânelerinin Mimarî Özellikleri*, SÜ SBE, Konya 2000; Dervişlerin kıyafetleri ve tekkelerde kullanılan eşya için bkz. Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi*, Ankara 2000.

yaşamışlar; ılık, tatlı ve feyizli bir şelâlenin altında ruhlarını temizlemişler, gönüllerini aydınlatmışlardır.

Sabahlara kadar süren zikir ve tevhîd geceleri dinî hayata başka bir canlılık getirmiş, zikir meclislerinin kucaklayıcı ve yetiştirici atmosferi sosyal hayatın çok farklı alanlarındaki insanları aynı duygularla coşturmuş ve gözyaşı döktürmüştür.

Dervişlerin ilâhîlerine diğer meslektaşlarının ney ve mazhar-ı şerîfi de ilâve edilince şiirle musikînin doyumsuz sentezi doğmuş ve insanlara “elest bezmi”nin tüllerle örülmüş sahneleri seyrettirilmiştir. Bu yönüyle tekke ve zâviyeler dinî, fikrî ve bedîî hayatın; hissî, kalbî ve hikemî sahanın vazgeçilmez müesseseleri haline gelmişlerdir.

Anadolu ve Rumeli’de gelişen tasavvufî hayatın bereketli ocaklarından biri olan Bursa, altı yüzyıldan beri bu meşaleyi elinde taşımaktadır. Mekke, Medine, Bağdat, Buhara, Semerkant, Tebrîz, Konya ve Kırşehir’den sonra bu meşale, XIV. yüzyılın başında Bursa’ya ulaşmış; bu sayede insanlar *gönül medeniyeti* denen iksir ile tanışmışlardır. Bu meşale, Abdal Musa’nın dilinde bir ilâhî, Emîr Sultan’da münâcât, Somuncu Baba’da gurbet, Niyâzî-i Mısırî’de hasret, Üftâde’de celvet, Cünûnî’de hikmet, İsmail Hakkî’da mahabbet, Ahmed Hüsameddin’de meveddet, Bahrî Dede’de melâmet, Münzevî Abdullah’da uzlet halinde tecelli etmiştir.

### Kitap ve Bursa Dervişleri

Bursa’da kurulan ve gelişen tasavvufî hayat ile daha önceki yedi asrın kültür birikimi arasında yakın bir ilişki vardır. Bir diğer ifadeyle Bursa’daki tekkelerin ve tarikat mensuplarının İslâm dünyasının muhtelif yerlerinde kurulan tekkeler, yaşayan sûfiler ve kaleme alınan eserler arasında ciddi bir münasebetin olduğu inkar edilemez bir gerçektir.

Tasavvufî düşüncenin yaygınlık kazanmasında sohbet ve kitaplara, sûfilerle ilgili kaleme alınan menâkıbnâmeleri de ilâve etmek gerekir. Böylece tasavvufî kültür, sohbetlerle şifahî yoldan, eserlerle de yazılı olarak nesilden nesile aktarılmıştır.

Tekkelerin kitapla olan bir başka münasebeti, bu çatılar altında kurulan kütüphânelerdir. 1925 sonrasının bütün ilgisizliğine rağmen bugün İsmail Hakkî, Emîr Sultan, Ali Rıza Atinalı, Eşrefzâde, Eminiyeye, Mevlevîhâne, Baba Efendi, Hüsameddin ve Ahmed Gazzî dergâhlarından intikal eden iki binden fazla eser, Bursa Yazma Eserler Kütüphânesi’nde insanlığa ışık tutmaktadır. Kütüphânenin Ulucami (Cami-i Kebîr) Kitaplığı ise kendi adıyla anılan tekkenin şeyhi Münzevî Abdullah Efendi (ö. 1211/1796) tarafından kurulmuştur.<sup>2</sup>

Kitap yazma açısından Bursa mutasavvıflarına bakıldığı zaman ilk sırada, İsmail Hakkî Bursevî görülmektedir. En meşhur tasavvufî tefsirlerden *Rûhu’l-Beyân* adlı eserle tanınan İsmail Hakkî Bursevî, *Muhammediyye*, *Mesnevî*, *Usûlü’l-Aşere*, *Pend-i Attar* gibi mühim eserleri tercüme ve şerh ederken yeni eserler de kaleme almıştır. Eser verme konusunda ikinci olabilecek olan Şeyh Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi’dir. *Ravzatu’l-Muflihûn* ve *Hulâsâtü’l-Vefeyât* gibi doğrudan konumuzla ilgili olan eserlerin dışında da telifatı vardır.<sup>3</sup>

<sup>2</sup> Gönül Gülşen Türk, *Bursa Tekke Kütüphâneleri*, UÜ SBE, yüksek lisans tezi, Bursa 1995; Şule Dilken Demir, *Abdullah Münzevî ve Ulucami Kütüphânesi*, UÜ SBE, yüksek lisans tezi, Bursa 1999; M. Kara, *Bursa’da Dinî Kültür*, s. 271 vd.

<sup>3</sup> Geniş bilgi için bkz. Kadir Atlansoy, *Bursa Şairleri*, 103-110. Ayrıca bkz. bu eser, Mısıriyye ve Ahmed-i Gazzî Dergâhı bölümü

Bursa kültürü ile ilgili eser kaleme alma konusunda “altın madalya” ise Mehmed Şemseddin Mısıfî’ye (ö. 1936) aittir. Zeyniyye Dergâhı şeyhi Tacuddin İbrahim’in halifesi olan Abdülmecid b. Şeyh Nasuh da Osmanlı döneminin en velûd sûflerinden biridir. Elliden fazla eserin sahibi *Fusûs* şârihi Abdullah Bosnevî’nin seyr-i sülûkunu Bursa’da Bayrâmî Melâmîlerinden Hasan Kabadûz’un yanında tamamladığını da ilâve edelim.<sup>4</sup>

Tasavvufî düşünce ile ilgili kaleme alınan bu eserlerden başka doğrudan Bursalı sûfleri, postnişinleri konu alan eserler de yazılmıştır. Çoğu yazma halinde bulunan bu eserlerin en meşhurları şunlardır:

1. *Ravza-i Evliyâ: Vefeyât-nâme, Vefeyât-ı Baldırzâde* diye de bilinen bu eser 1059/1649 yılında Baldırzâde Selîsî Şeyh Mehmed (ö. 1060/1650) tarafından yazılmıştır. Bursa’da medfun olan 217 şeyhin hayat hikâyeleri ve menkıbelerini ihtiva eder.<sup>5</sup> Eşrefoğlu, Karaca Ahmed, Ebû İshak Kâzerûnî gibi dolaylı olarak Bursa ile ilgili olan sûflere de temas edilmiştir.

2. *Güldeste*: İsmail Belîğ’in (ö. 1142/1729) *Ravza-i Evliyâ*’ya zeyl olarak yazdığı ve Bursa’da yaşayan şeyh ve müridlerin yanında sair âlim, yönetici ve sanatkârları konu alan bir eserdir. Tam adı şöyledir: *Güldeste- i Riyâz-ı İrfân ve Vefayât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*. Bursa’da 1302 de basılmış daha sonra Abdülkerim Abdulkadiroğlu tarafından yeni harflere aktarılarak 1998 yılında yayınlanmıştır.

3. *Gülzâr-ı Sulehâ Vefeyât-ı Urefa*: Eşrefî Dergâhı Şeyhi Ahmed Ziyaeddin Efendi’nin (ö. 1311/1893) bu eseri *Güldeste*’nin zeylidir.<sup>6</sup>

4. *Gülzâr-ı İrfân*: Narlı Dergâhı şeyhi M. Fahreddin Efendi’nin (ö. 1272/1855) bu eserinde de tasavvuf ehlinin dışında yöneticiler, âlimler, vaizler, dedeler konu edilmiştir.<sup>7</sup>

5. *Ravzatü’l-Muflihûn*: Gazzîzâde Dergâhı şeyhi Abdüllatif Efendi (ö. 1247/1831) sözkonusu eserden başka pek çok eserin müellifidir.<sup>8</sup> Bu eseri *Hulâsâtü’l-Vefeyât* adıyla kendisi özetlemiştir.<sup>9</sup>

6. *Zübdetü’l-Vekâyî der Belde-i Celile-i Bursa*: Nakşibendiyye’ye mensup Mehmed Râşid’in (ö. 1232/1816) bu eserinde Bursa ile ilgili âlim, şeyh ve sanatkârların hayat hikâyeleri kaydedilmiştir.<sup>10</sup>

7. *Bursa’da Medfun Bazı Meşâyihin Menâkıbı*: XVIII. yüzyılda yaşayan Derviş Hasan’ın bu eseri Bursalı sûflerle ilgilidir.<sup>11</sup>

8. *Osmanlı Müellifleri*: Melâmiyye-i Nakşibendiyye’ye mensup olan Bursalı Mehmed Tahir’in bu meşhur eseri, seleflerinin usûlünü takip eder. Ancak eser sadece Bursa’yı değil belli tasniflerle bütün Osmanlı dünyasını içine alır. (İstanbul 1333)<sup>12</sup>.

<sup>4</sup> Abdullah Kartal, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd Risâlesi*, MÜ SBE, yüksek lisans tezi, İstanbul 1996.

<sup>5</sup> BEEK, Orhan Kit. nu: 1018/1. Nşr: Murat Yurtsever-Mefail Hızlı, Bursa 2000.

<sup>6</sup> BEEK, Orhan Kit. nu: 1018/2.

<sup>7</sup> Atıf Efendi, Ktp. nu: 1923; Millet Ktp. Ali Emîrî, Kit. nu: 1098.

<sup>8</sup> BEEK, Orhan Kit. nu: 1041.

<sup>9</sup> BEEK, Genel Kit. nu: 2162. Nşr. Mustafa Demirel, Bursa 2014.

<sup>10</sup> Millet Ktp. Ali Emîrî, Kit. nu: 89.

<sup>11</sup> Millet Ktp. Ali Emîrî, Kit. nu: 1064.

<sup>12</sup> Nşr. Yekta Saraç, Ankara, 2016.

9. *Vefeyât-ı Bursa*: Mehmed b. Sa'dî'nin (ö. 1040/1630) yazdığı bu eser<sup>13</sup> daha çok Bursa'daki Zeyniyye Dergâhı'nın postnişinlerini konu aldığı için *Menâkıb-ı Zeyniyye*<sup>14</sup> olarak da bilinmektedir.

10. *Yâdigâr-ı Şemsî*: Bursa Mısırî Dergâhı'nın son postnişini Mehmed Şemsuddin Efendi'nin bu eseri Bursa tekkelarını alfabetik olarak tanıtmaktadır. Bursa'nın camilerini, medreselerini, mezarlarını türbelerini ayrı ayrı kaleme alan Şemsuddin Efendi'nin bazı eserlerini sekiz cilt olarak Osmangazi Belediyesi yayınlanmıştır.

11. Bu listeye Kâmil Kepecioğlu'nun *Bursa Kütüğü* -yazarı sûfî değilse de- ilave edilebilir. Dört cilt olan eserde Bursa dervişleri ile ilgili bilgiler vardır.<sup>15</sup>

12. Bursa'da yaşayan şair dervişlerden *Dîvân* sahibi olanların varlığı da bilinmektedir.

### Dervişler Arası Münasebetler

Tekke mensuplarının birbirleriyle olan münasebetlerinin genel çizgileriyle müspet olduğu rahatlıkla söylenebilir. Konuya İslâm ahlâkı açısından bakıldığında da böyle olması gerekir. Birtakım sosyal ilişkiler de bu yakınlığı pekiştirmiş, tarikat mensupları arasındaki lüzumsuz tartışmaları asgariye indirmiştir. Bu ilişkilerin başında, farklı tarikatlara mensup kişilerin birbirlerinden feyiz alışverişinde bulunmaları gelir. Bu alışveriş neticesinde birden fazla tarikattan “el alan” kişiler çoğaldıkça taassuba ve hasede dayanan soğukluk da ortadan kalkmıştır. Meselâ Ahmed Gazzî dergâhı şeyhi Abdüllâtif Efendi (ö. 1247/1831), dergâhında Halvetî zikrinin yanında Hatm-i Hâcegân; İbrahim Haydar Dede (ö. 1329/1911) ise zâviyesinde Kâdirî ve Sa'dî âyinini beraberce icra ederdi. Eminiyeye Dergâhı şeyhi Kerküklü Mehmed Emin Efendi (ö. 1257/1841) Kübreviyye-i Nakşibendiyye usûlünü icra ederken, Ahmed Baba Efendi Dergâhı'nın şeyhi de Yâsin Dağıstan'den Kâdiriyye, Sühreverdiyye ve Çeştiyye üzere seyr ü sülûkunu tamamlamıştı.

Eminiyeye'nin kurucu şeyhi, döneminin en büyük mürşidlerinden biridir. Mürîdlerinin yanında, Gazzîzâde Abdüllâtif Efendi, Emîr Sultan dergâhı şeyhi Ahmed Efendi, Eşrefzâde dergâhı şeyhi Necmeddin Efendi ve Münzevî Abdullah dergâhı şeyhi Emin Efendi de kendisinden istifade etmişlerdir.<sup>16</sup> Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgiye göre, Kaygulu Halil Efendi tarikat cihetinden Celvetî, usûl cihetinden Kâdirî, meşrep cihetinden Üveysî idi.

Tekkesi yanan Enarlı şeyhi Şerafeddin Efendi'nin bir müddet Hisar'daki Nasuhî Dergâhı'nda görevini sürdürmesi, Üçkozlar şeyhi Şerafeddin Efendi'nin pazartesi geceleri kendi dergâhında, çarşamba geceleri ise Çarşamba Dergâhı'nda âyin-i tarikat icra etmeleri de konu ile ilgilidir. Buna, çeşitli sebeplerle tekkelere farklı tarikat mensubu şeyhlerin görevlendirilmesini de ilâve etmek gerekir.

Tarikatlar arası münasebetin müspet olmasının bir sebebi de ortak kültür meselesidir. Gerek okudukları kitaplar gerekse yaşadıkları haller sûfleri birbirlerine daha da yaklaştırmıştır. İbn Arabî, Mevlânâ, Eşrefoğlu, Bursevî gibi sûflerin eserlerinde ortaya

<sup>13</sup> Edirne, Selîmiye Kit. nu: 2126.

<sup>14</sup> Ankara, Adnan Ötügen Ktp. nu: 43/2; Kadir Atlansoy, “Edebiyat Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyâtnâmeleri I, Mehmed b. Sa'dî'nin Bursa Vefeyâtı”, *Osmanlı Araştırmaları XVIII The Journal of Ottoman Studies XVIII*, İstanbul 1998, 47-67.

<sup>15</sup> Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, Hazırlayanlar: M. Kara, O. Çetin, M. Hızlı, H. Algül, M.A. Yediyıldız, Bursa 2009.

<sup>16</sup> Mehmed Şemşeddin, *Bursa Dergâhları*, s. 221 vd.

koydukları meseleler hemen hemen bütün tarikatların saygı ile bağlandıkları esaslar halini almıştır. Nakşibendiyye'ye mensup Mesnevîhan sûfilerin durumu ise daha dikkat çekicidir. Emîniyye Dergâhı'nın kurucusu Kerküklü Emin Efendi (ö. 1228/ 1813) bunlardan biridir.<sup>17</sup>

Müspet ilişkilerin diğer bir sebebi de evliliklerdir. Bir misâl vermek gerekirse, Ahmed-i Gazî Dergâhı şeyhi Lütfullah Efendi'nin kızı Zehra Hanım İncirli Dergâhı şeyhi Nâfiz Efendi ile diğer kızı Hüsnîye Hanım, Enarlı Dergâhı şeyhi Fahreddin Efendi ile evlenmişlerdir.<sup>18</sup>

### Erguvan Bayramı

Dervişler arası güzel bir münasebet de şudur: Her sene bir defa Hüdâvendigâr\* vilâyetinin muhtelif yerlerinden gelen dervişler Emîr Sultan'ı ziyaretle sabahlara kadar zikir u tevhîd ettikten sonra birer gece de Üftâde, İncirli, Üçkozlar ve Mevlevîhâne'de ağırlandırlardı. Bu asrın başlarında ise şöyle bir gelenek oluşmuştu: Dervişler, Ramazan ve Kurban Bayramının ikinci günü Numaniye Dergâhı'nda buluşup zikir ve tevhîd okuyarak beraberce önce Abdal Mehmed'e, sonra da Emîr Sultan'a giderlerdi.

Bu noktada Erguvan Bayramı'na da temas etmek gerekiyor. Emîr Sultan'ın sağlığında başlayan ve Erguvan çiçeklerinin açtığı bahar günlerinde yapılan bu şenlik sadece Bursa'dan değil, civar şehirlerden de gelen dervişlerle birlikte icra edilirdi. Evliya Çelebi'yi dinleyelim: “Senede bir defa Emîr Sultan Hazretleri'nin Erguvan Cemiyeti faslı olup her deryâdan deryâ-misâl âdem cem olur ki bu cemiyet-i Kübrânın tarif ve tavsifinden kalem âcizdir. Böyle bir cemiyet ancak Emîr Sultan şevkiyle olur.”<sup>19</sup> Bursa'yı anlatırken bu konuya temas eden Tanpınar ise sözünü şöyle bağlıyor: “Ben Emîr Sultan'ın bu rolünü çok seviyorum. Çünkü bizim iklimde gülden sonra bayramı yapılacak bir çiçek varsa o da erguvandır. O şehirlerimizin ufkunda her bahar bir Diyonizos rüyası gibi sarhoş ve renkli doğar.”<sup>20</sup>

Tasavvufî düşüncenin terbiye ettiği gönüllerin, ayrılığı değil, birliği ve beraberliği, kabalığı değil edep ve nezaketi, taassubu değil merhamet ve müsamahayı, kargaşayı değil huzur ve sükûnu aradığı bir gerçektir. İnsanların bütününe karşı bu duyguları besleyen sûfilerin kendi aralarındaki ilişkilerinin de genel çizgileriyle müspet olması tabîî olan bir durumdur. Ancak adı şeyh veya derviş olan herkesin böyle olduğunu düşünmek de yanlıştır. Kendi adıyla anılan dergâhın kurucusu Hüsameddin Efendi (ö. 1042/1632) asırların ötesinden şöyle sesleniyor:

*Zaman-ı uzlet erdi itimat eyyâmı gitmiştir*

*Halâyık cümle gafil itikat eyyâmı gitmiştir*

### Sosyal Münasebetler

Tekke mensuplarının toplumun dinî ve ruhî ihtiyaçlarına cevap vermeleri sosyal münasebetlerinin de genişlemesine sebep olmuştur. Toplumun her kesimi sûfilerin dua

<sup>17</sup> Kerküklü M. Emin Efendi ve aile seçeresi için bkz. Banu Demirağ, *Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul 2000.

<sup>18</sup> age, s. 172.

\* Osmanlı idarî teşkilâtında merkezi Bursa olan sancağın adı Hüdavendigâr vilâyetidir.

<sup>19</sup> Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, I, 12.

<sup>20</sup> *Beş Şehir*, 126; *Bursa Dergâhları*, s. 40; M. Şemseddin, *Dildâr-ı Şemsî - Niyâzî-i Mısır'ın İzinde Bir Ömür Seyahat*, İstanbul 2011. Ayrıca bkz. Hüseyin Algül, “Erguvan Bayramı” *UÜ İFD*, Bursa 1991, III, 89-97.

ve himmetlerini celbetmeye önem vermiş, onları kırmamaya, incitmemeye dikkat etmiştir. Devlet yöneticileriyle olan müsbet ilişkileri halka da uzanmış, iktisadî hayatın moral kaynağı olmuşlardır. Ahmed Paşa-yı Fenarî Dergâhı şeyhi Mustafa Efendi (ö. 1085/1674) debbağ esnafının âdâb ve erkânına dair bir *Fütüvvetnâme* kaleme alırken Eyüp Efendi Dergâhı şeyhi Mehmed Şerafeddin Efendi (ö. 1138/1725) şeyhu'l-esnâf olmuştur.

Bilindiği kadarıyla, Numaniyye Dergâhı şeyhi Safiyyüddin Efendi Bursa'nın ilk Meclis-i Meşâyih revidir. Rifâiyye'den Abdulgani Efendi ile Kâdiriyye'den Said Efendi kendisine yardımcı olmuşlardır. Daha sonra, Emîr Sultan şeyhi Tahir Efendi (ö. 1297/1880) bu görevi üstlenmiştir.<sup>21</sup>

### Vakıf Meselesi ve Post Kavgası

Tasavvufî hayatın içinde olan herkesi kâmil olarak kabul etmek yanlıştır. Özellikle vakıfların da zorunlu hale getirdiği “evlâdiyye” yoluyla, çok yetersiz kişiler dahi tekkelere şeyh olabilmıştır. Bu şahısların sergilediği bazı olumsuz davranışlar mevcuttur. Kadın ve şarapla basılan, vakıf evini kâfirlere kiraya veren şeyhten, “beni maneviyat mahvetti” diyerek intihar eden şeyhe kadar hepsi bu çerçevededir.<sup>22</sup> Bunları tasavvufî hayatın bütününe teşmil etmek ne derece hatalı ise yok saymak da o derece yanlıştır. Sûfilerin bazı görüş ve kanaatleri öteden beri tenkit edilmiştir. Sesli zikir, ayakta zikir bunlardan bazılarıdır.

Tekkeler, cami ve mescitler gibi ilim ve ibadet için kurulmuş değildir. Bunlar ibadetin yanında yeme, içme, barınma gibi sosyal hizmetleri de topluma sunan müesseselerdir. Dolayısıyla her tekke bir gelir kaynağına muhtaçtır. Bu kaynak genellikle vakıflardır. Vakfı olmayan tekke hemen hemen yoktur. Varsa bile hizmet alanı çok sınırlı demektir. Tekke'nin icra ettiği bu çok önemli dinî-sosyal hizmetlerin itici gücü olan vakıf, zaman zaman da uzun tartışmalara sebep olmuştur. Vakfiye şartlarına bağlı kalmak bir yerde vakfın sürekliliğini ve ciddiyetini muhafaza ederken bazan da gülünç gelecek tarzda uygulamalara zemin hazırlamıştır. Beşik şeyhliğini bunların başında saymak gerekir. Bazan da vâkıfın şartlarına bağlı kalmak adına vakfın yönetimi henüz çocukluk çağını yaşayan şeyhin oğluna, tekkenin şeyhliği ise vekâleten yetkili bir şahsa verilmiştir.

Toplumun önemli birtakım ihtiyaçları tekke vakıfları yoluyla giderilirken, tekkeler devlet tarafından da destek görmüşlerdir. Bazan da Bursa Valisinin, Ahmed-i Gazzî Tekkesi şeyhine karşı söylediği şu cümlelerle karşı karşıya gelmişlerdir: “Birtakım tembelleri tekkelere doldurmakta ve doyurmakta ne fayda var?”<sup>23</sup>

Vakıf gelirlerinin yetersizliği sebebiyle bizzat çalışarak hem kendisinin hem de tekkenin giderlerini karşılayan Üçkozlar Dergâhı şeyhi Safiyyüddin Efendi, İsmail Rûmî Dergâhı şeyhi Said Efendi gibi dervişler olduğu gibi; elbiselerini satarak bu masrafları karşılayan Eyüp Efendi Dergâhı şeyhi Avnullah Efendi gibi sûfiler de vardır.

Tanzimattan sonra vakıflar dışında devlet de imkânlar ölçüsünde şahıs ve müesseselere maddî imkân sunma yoluna gitmiştir. Meselâ, Sultan Abdülmecid döneminde, 1276/1859 yılında bazı tekke ve tekke mensuplarına *vezaif* adıyla maaş

<sup>21</sup> Meclis-i Meşâyih için bkz. Mustafa Kara, *Tekkeler ve Zâviyeler*, s. 298 vd.

<sup>22</sup> Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s. 260; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, III/229, s. 294, 359.

<sup>23</sup> Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları*, s. 238.

verilmiştir. Devletin, dervişlere gösterdiği diğer bir kolaylık da Ceride-i Resmiyye'nin 7 Mart 1337 tarihli nüshasında yayınlanan kanunun 5. maddesinde mevcuttur: “Tekkesi mevcut olup da eyyam-ı mahsusasında mukabele ile meşgul ve Şer’iyye Vekâleti’nce musaddak müraselesi bulunan meşâyihin hizmet-i askeriyyeleri tecil olunur.”

Tekkeye şeyh olanlar arasında müderris kişiler olduğu gibi ümmîler de vardır. Tekke şeyhliği, manevî nüfuzu yanında zengin vakıflara hükmetme gibi maddî bir cazibeye de sahip bulunduğundan zaman zaman tasvip edilmeyen ve tekke mensuplarına yakışmayan olaylara sebebiyet vermiştir.

Şeyhin iki oğlu varsa genellikle bunlar şeyhliği “münasefeten” üstlenmekte ve sırasıyla “münavebe ile icra-yı usûl-i tarîkat” etmekteydiler. Anlaşamayıp birbirini mahkemeye veren şeyhzâdeler de vardır. Şeyhzâdelerin bir kısmı bu konuda çok haris davranırken bazısı da Eşrefiyye Dergâhı’na şeyh olması gereken Celâleddin Efendi gibi, “Bu makam benim harcım değildir” diyebilmiştir. Bir kısmı, mürîdlerini çoğaltmanın çeşitli yollarını ararken, bir kısmı da Ahmed Baba Efendi Dergâhı şeyhi Mehmed Bahâeddin Efendi gibi kendisine intisap etmek isteyenlere şöyle demiştir: “Ben henüz derviş olamadım. Makam-ı irşâd nerededir ki seni irşâd edeyim. Fakat evkât-ı hamseye (beş vakit namaza) devamla kimsenin aleyhinde bulunma, ahlâk-ı hamîde ile ittisaf et, işte dervişlik budur.” Bazı şeyhler ise muayyen bir ücretle tekke şeyhliği yapmayı mahzurlu görmüşlerdir. Eşrefiyye Dergâhı’nın 8. postnişini Eşref Mehmed Efendi, Celvetiyye’ye bağlı dergâhın şeyhliğini de üstlenince babası Lutfullah Efendi’den şu anlamlı mektubu almıştı. “Eyüp Efendi Zâviyesi ba-berat sana tevcih olunmuş, öyle mesmûum oldu. Bu âna gelinceye kadar ecdâd- ı ızâmımdan berat ile vazife kabul etmiş kimse yoktur. Tarîkımızda bid’at vaz’ etmeyesin. Rızkı muayyen olan kimsenin kalbine ilham-ı Hak gelmez. Baki dua.”<sup>24</sup>

Tekke mensupları arasında cereyan eden post kavgalarını gördükçe Osman Fazlî Efendi’nin, mürîdi İsmail Hakkı Bursevî’ye gönderdiği mektubun son cümlesini anlamak kolaylaşmaktadır: “İhvana selâmlar olunur, mehma emken tebliğ oluna, birbirinize birr u takva üzere muîn olasınız vesselâm.”

### **Tarîkat Taassubu ve Tartışmalar**

Taassub ve müsamaha, bağnazlık ve hoşgörü insanlık tarihinde sürekli var olan iki tavidir. Dervişler genel çizgileri itibariyle hoşgörüyü temsil etmişlerse de zaman zaman karşı tavrın kötü örneklerini de sergilemişlerdir.

Bursa’nın İncirli Mahallesi’nde bir cami ve bir zâviye yaptıran Şeyh Hasan Efendi (ö. 1016/1607) olayı konumuz açısından çok tipiktir. Bir sohbet esnasında Kâdirî-Eşrefî Hatip Abdullah Halife “Ma’rifet-i hakikî, hassu’l-hasda bulunur” deyince adı geçen şeyh “Ma’rifet-i hakikî taife-i Nakşibendiyye’de bulunur ki silsileleri Ebûbekir’e muntehî olur” diye karşılık vermişti. Abdullah Halife “Ciharyârın cümlesi kâmillerdir ama tarîk-ı meşâyihin ekseri Hazret-i Ali’ye muntehî olduğu, sûfiyye kitaplarında yazılıdır; ma’rifet-i hakikî onlarda da bulunur” dediğinde ise Şeyh Hasan şu sert ifadeyi kullanmıştır: “Sen Hazret-i Ali’yi Hazret-i Sıddık üzerine tafdil eyledin, kâfir oldun.”

Bu gibi tartışmalar dervişlerin kendi aralarında olduğu gibi halk ve yöneticilerle de zaman zaman tartışmaya girmişlerdir. 20.9.1629 tarihinde Bursa kadısına gönderilen

<sup>24</sup> Mehmed Şemşeddin, *Bursa Dergâhları*, s. 131.

fermandan da anlaşılacağı üzere, tartışmalar XVII. yüzyılın başlarında Bursa'da bütün canlılığıyla sürmekteydi. Halvetî şeyhlerinden Manisalı Şeyh Osman Efendi'nin oğlu Muhyiddin Efendi, padişaha müracaat ederek konu ile ilgili şikâyetlerini sıraladıktan sonra bunlara çare bulunmasını istemektedir. Tabir yerindeyse bu dilekçede sûfilere şu hususlarda tenkitler yöneltilmektedir: Sesli ve ayakta zikretmek, tac ve hırka giymek, oruç tutmak ve inzivaya çekilmek, nafile namaz kılmak, rüya tabir etmek, âdâb ve erkân vs.

Bu dilekçeye verilen cevapta ise şeyh ve dervişlerin başından beri din ve devletin iyiliğini istediklerine temas edildikten sonra hariçten müdahale edilmemesi, dervişlerin incitilmemesi hatırlatılmakta “bahusus benim adaletli günlerimde asla bir kimseye zulüm ve teaddi ve incitme ve hatırlarının kırılmasına rıza-yı şerifim yoktur” denilmektedir. Sonunda ise Bursa Kadısı'ndan gerekli işlemin yapılması istenmektedir.<sup>25</sup>

Taassup ehli ile ilgili bir olay da 1114/1702 Ramazan'ında Bursa Ulucami'de cereyan etmiştir. Kadir gecesi namazını cemaatine kıldırmakta olan caminin imamı ve Gazze'li Ahmed Efendi'nin damadı Abdürrahim Efendi'ye, “bid'attır” gerekçesiyle birisi hücum eder. İmamı ölümden kurtaran Niyâzî-i Mısırî'nin mürîdi Derviş Süleyman, aracılık yaparken orada vefat eder.

Öte yandan Bursa'dan sürgün edilen şeyhler olduğu gibi, Bursa'ya sürgüne gönderilen dervişler de vardır. Örneğin İstanbul Eyüp'te Şeyh Çolak Hasan Efendi Tekkesi'nde yaşayan Derviş Osman Efendi, şeyhinin ölümünden sonra hanımıyla evlenmek istemiş; isteği reddedilince tekkeyi yakmıştı. Bunun üzerine Bursa'ya sürülmüştü.<sup>26</sup>

Yunus ile başladık, onun ile bitirelim:

*Dervişlik olaydı tâc ile hırka*

*Bizde alır idik otuza kırka*

<sup>25</sup> Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, I/201.

<sup>26</sup> Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, IV/44.



## BURSA OSMANLI ESNAFI

Mustafa Asım YEDİYILDIZ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

### Bursa Esnafının Genel Yapısı

Osmanlı toplum yapısı üzerinde yapılan tarihi araştırmalar, bu toplumun temelde iki ana kesimden meydana geldiğini ortaya koymaktadır. Bunlardan birincisi yönetici sınıfı teşkil eden askeri kesim, diğeri ise yönetilenlerden oluşan *reaya* kesimidir. Burada yönetici kesimi teşkil eden askeri sınıf üzerinde durulmayacak sadece reayanın genellikle şehirlerde yaşayan, ticaret ve imalat ile geçimini sağlayan vergiye tabi esnaf zümresi ele alınacaktır.

Genel anlamda esnaf, sanayi toplumlarına nazaran daha basit işbölümünün olduğu tarım toplumlarının ihtiyaçları için şehirlerde gerekli ürünleri üreten ve ticaretini yapan örgütlenmiş sınıftır. Osmanlı toplumunda bu sınıf, başlangıçta *âhiyân-ı rûm* denilen zümreyle iç içe bir yapıya sahipti ve bu yapı büyük ölçüde diğer beyliklerden tevarüs edilmişti. Toplumun en önemli dinamiğini oluşturan Osmanlı esnafı, *Ahilik* kuralları temelinde ahlakî-dinî eğitim için ahi zaviyeleri; imalat ve ticaret için de dükkânlar, çarşılar ve hanlar çerçevesinde şekillenmeye başlamış, kısa zamanda büyük bir gelişme kaydederek iç ve dış pazarın ihtiyaç duyduğu malları kaliteli bir şekilde üretir hale gelmişti. Bir taraftan nüfus artışına paralel şekilde sayısal olarak büyürken diğer yandan farklı sektörlerde uzmanlaşmak suretiyle çeşitli alanlarda kaliteli ve büyük oranlarda ürünler üretmeyi başarmıştı. Bundan dolayı merkezi yönetimin izlediği reel politikalar sayesinde Osmanlı'nın ilk başkenti olan Bursa'nın adı tüm dünyada duyulmuştu. Yapılan çarşılar ve yollar Bursa'yı Hindistan'dan İtalya'ya kadar uzanan bir dizi ülkeyle ekonomik ilişkiler kuracak konuma getirmişti. Bursa Acem'den aldığı ipeği ve kumaşları Avrupa pazarlarına aktaran en önemli ticarî merkezlerden biri olmuştu. Devasa çarşılar ve yollar boyunca inşa edilen kervansaraylar, imalat yapılan dükkânlar ve ikamet edilen evler şehirlerin gelişmesinde önemli rol oynamıştı. Mesela daha başlangıç döneminde Bursa bilhassa XVI. yüzyılda dünya pazarlarına kaliteli kumaş ihraç eden bir şehir olmuş ve Avrupa'nın antrepo (gümrük ardiyesi) haline gelmişti. Avrupa'dan Aceme uzanan hat Bursa'dan geçiyordu; Şam, Mısır, Tebriz ve Moskova'yla ticaret yapılıyordu.

### Bursa Esnafı İstatistiği ve Mali Yapısı

İşte şehirlerin gelişip büyümesinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı esnafı genellikle dükkân ve hanlarda faaliyet gösteriyordu. Bursa'da toplam 28 han mevcuttu. Bir sabit mekân sahip olmayan gezginci denilen esnaf da vardı. XVI. asırdan XIX. asra kadar şehirlerdeki esnaf sayısında önemli bir değişim görülmemiştir. Mesela XVI. asırda Bursa'da 589 gezginci olmak üzere 4.192 dükkân sahibi esnaf vardı. Bu tarihte Bursa'nın nüfusu aşağı yukarı 60.000 civarındaydı. Zikredilen dükkanların %8,57'si gıda sektöründe, %61,15'i imalat-ticaret alanında, %8,57 inşaat, %8,57 boya, %10 ticaret, %61,15'ü hizmet alanında ve nihayet %2'33'ü komisyoncu olarak faaliyet gösteriyordu.

Esnaf savaş zamanlarında ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere belli sayıda esnafı ordu hizmetine göndermek zorundaydı. Bunlara *orducu esnafı* denilirdi. Orducu esnafının

sayısı zamanla değişebiliyordu. Özellikle kriz zamanlarında orducu esnafı çıkarmak esnafa için büyük bir güçlük oluşturunuyordu. XVI. Asırda Bursa’da yirmi dört esnaf kolu vardı ve bunlardan her biri belli sayıda orducu esnafı çıkarması gerekiyordu.

Esnaf kazançlarından veya faaliyetlerinden devlete vergi vermek zorundaydı ve vergiler genellikle mallarının dağıtımının yapıldığı hanlar ve pazarlarda alınır. *Bac* vergisi bir tür ayakbaşı vergisiydi. İpeğin satımından *resm-i mizan* alınıyordu. Kumaşlar için *damga-i akmişe* adıyla bir vergi ödeniyordu. Ordu-yi hümayun, sürsat, kantar, ihtisap, yasakiyye ve kassabiye gibi vergiler söz konusuydu. Ordu-yi hümayun ve sürsat vergileri savaş sırasında ordunun finansman ihtiyacı için tahsil edilen geçici vergilerdi.

İller ve ülkeler arası ticaretten *resm-i gümrük* adıyla bir vergi alınıyordu. Yerli tüccarlar yabancı tüccarlarla aynı vergiyi ödemiyordu. Osmanlı topraklarında uzun süre ikamet ederek ticaret yapan ve *haraçgüzâr* adı verilen gayr-i Müslüm tacirler, Avrupa’dan gelen *harbî* adı verilen tüccarlar farklı oranlarda gümrük vergisi öderlerdi. Mesela harbiler % 5 gümrük resmi öderlerken, Osmanlı tebası olan Müslüman tacirler %2, zimmiler %4 gümrük vergisi ödemek zorundaydı. Gümrük resim oranları zamanla değişiklik gösterse de mesela harbiler %’5’den fazla gümrük resmi ödememişlerdir.

Bursa’da 1676 yılında 11 handa faaliyet gösteren esnaf yıllık 31.610 akçe *sürsat* vergisi vermişti. Bursalı tacirler, getirdiği kumaşın her 1000 akçelik kısmı için 25 akçe dellâliye resmi öderdi. 1583 yılında Bursa’da Setbaşı ve Balık pazarında satılan içkilerden devletin aldığı *bac* vergisi 200.000 akçeydi. İçkilerin bir kısmı dışarıdan getirilerek Mudanya iskelesinde *bac* resmi olarak fiçı başına 25 akçe alınıyordu. Devlet 1624 yılında şehirdeki 27 bozahaneden toplam 43.620 akçe vergi tahsil etmişti. İhtisap vergisi dükkân başına tahsil edilirdi. Bursa’da XVII. asrın sonlarında günlük 8.087 akçe ihtisap vergisi tahsil edilmiş, bunun 6.030 akçesi devlete geriye kalanı muhtesibe yardımcı olan kol oğlanlarına ücret olarak verilmişti.

XVI ve özellikle de XVII. asırda diğer yerlerde olduğu gibi Bursa’da da devlet, söz konusu vergileri *iltizam* yoluyla tahsil ediyordu. Belli bir noktada alınan veya belli bir maldan tahsil edilen resimler birer mukataa dönüştürülerek mültezimlere ihale ediliyordu. Örneğin ihtisap vergisinden oluşan mukataadan devlet 1542 yılında toplam 660.000 akçe gelir elde etmişti. Bu sadece devletin aldığı kısımdı, muhtesibin ne kadar kazandığını bilemiyoruz.

XVII. asrın başlarında Bursa’daki 24 esnaf kolunun devlete ödediği ordu akçesi oldukça yüksekti. Her esnaf kolu dörder nefer orducu yanında kişi başına 2’şer akçe de çadır için ordu akçesi vermişti. Habbazların (ekmekçilerin) toplam ödediği ordu akçesi 30.000 akçeydi. Buna mukabil bezzazlar (kumaş satıcıları) 18.000 akçe ödemişlerdi. 1651 yılında çarşı esnafının ödediği ordu bedeli 240.000 akçe olarak gerçekleşmişti. Esnaf bazen ordu akçesi ödemekte zorlanıyor, talep edilen miktarının azaltılması yönünde merkezi hükümetten indirim istemek zorunda kalıyordu. Esnafın haklı olduğu anlaşıncaya ordu akçesinin bir kısmı affedilebiliyordu. Bursa’ya getirilen kahveden alınan vergileri tahsil için devlet bu vergiyi bir mukataa haline getirilerek iltizama vermişti.

Vergiler belli noktalarda tahsil edilmek zorundaydı. Mesela Bursa’da dışarıdan gelen zahire, yaş sebze ve meyveler ve diğer gıda maddeleri önce *kapan* hanına indiriliyor, burada *kapan* resmi ödeniyordu. Buğday ve arpa gibi satılan hububatın vergisi, *galle* pazarında tahsil ediliyordu. Bac-ı bazar resmi alınan hububat daha sonra ilgili dükkân sahiplerine dağıtılıyor veya ihtiyacı olanlara satılıyordu.

Olağanüstü dönemlerde savaşı finanse etmekte zorlanan devlet ilave vergiler koyabiliyordu. Bu tür vergilere *avârız* vergisi deniyordu. Savaşların uzamasına paralel *avârız* vergileri süreklilik kazanabiliyor, bu durum esnafı maddi olarak etkileyebiliyordu. Bilhassa XVII. asırdan itibaren bu vergilerin daimî hale getirildiği müşahade olunmaktadır.

### **Esnaf Şahsiyeti ve Ahlakı**

Osmanlı toplumsal anlayışına göre, mesleklerini icra edecek olanlar yaptıkları imalat ve ticaret faaliyetlerinde *fütüvvet* ilkeleri bağlamında her şeyden önce doğruluk üzerine hareket etmekle yükümlüydü. Yaptıkları işlerde mesleklerini hakkıyla öğrenip ürettikleri malı en kaliteli şekilde belirlenen standartlar (ihtisap kanunnamesi) çerçevesinde üretmek zorundaydı. Geçimini sağladıktan sonra esnafın kazandığı parayı genellikle toplumsal ihtiyaçlar için harcaması *fütüvvet* ahlakının bir gereğiydi. Zira bir ahi her şeyden önce cömert olmalıydı. Sözünde durmak, dostları ihmal etmemek, bir esnafta bulunması gereken niteliklerdi. Her açıdan birbirleriyle dayanışmaları, faaliyetlerinde müşterileri zor durumda bırakmamaları ve onların zayıflığından istifade etmemeleri esastı. Her esnaf gerek üretimde, gerekse alım-satımında *fütüvvet* kurallar yanında ihtisap kanunnamelerinde belirlenen üretim standartlarını gözetmek mecburiyetindeydi. Ayrıca esnaf bütün toplum için konulmuş örfi-şer'i kanunlara tabi idi.

Osmanlı toplumunda özellikle klasik dönemde esnaf, zikredilen hasletlere büyük ölçüde sahipti. Mahkemelere intikal eden ahlak ve yasadışı hadiseler çok fazla değildi. Zaten gelenek ve kanunlara uymayanlar, yasalar çerçevesinde denetlenip yargılanıyordu. Denetimi özel bir kurum yapıyordu. İhtisap müessesesi denilen bu kurumun başında muhtesip ya da ihtisap ağası buluyordu. Bu kişi kadıya bağlı olarak çalışıyordu. Muhtesibe işlerinde kol oğlanı adı verilen görevliler yardımcı oluyordu. Bir şehirdeki iş yerleri şehrin konumuna göre kollara ayrılır, her koldan bir kol oğlanı sorumlu olurdu. Muhtesip kendine bağlı görevlilerle esnafı denetleyerek tabi oldukları kanun ve kurallara aykırı davranışları tespit ederek kadı huzuruna çıkarır, kadı da kanunnamelerde öngörülen cezaları uygulardı. En önemli kontrol sistemi ise şüphesiz esnafın oto kontrol sistemi idi. Mesleğe aykırı davranışlar o esnaf kolunun kethüdası ve yiğitbaşı tarafından uyarılıyor, eğer düzelmezse dışlanıyordu.

Bütün esnaf kolları debbağların (dericilerin) kethüdası veya şeyhine bağlıydı. Bu zat başlangıçta ahi şeyhi olarak da adlandırılıyordu. Ancak bu teşkilat yapısının düşünüldüğü kadıyla katı kuralları yoktu. Devlet veya esnaf kethüdası gerektiğinde birbirleriyle doğrudan ilişkiler kurabilirdi. Esnaf kethüdasının iş yürütmesinde kendisine yiğitbaşı denilen meslekte belli bir tecrübe edinmiş bir görevli yardımcı oluyordu.

Şehirler ve ülkeler arasında malların nakliyatı kervanlarla yapıldı. Kervanlar özel bir yapılanma içinde gerçekleştiriliyordu. Her kervanın başında bir kervancı başı vardı. Devlet ile esnaf arasındaki ilişkiler bu esnaf şeyhi vasıtasıyla kuruluyordu. Yılın belli vakitlerinde şehirde veya şehirlerin ortak noktalarında pazarlar kuruluyordu. Pazarlarda genellikle köylülerin getirdiği gıda ürünleri ve hayvanlar pazarlanıyordu. Pazarlar adlarını daha çok satılan mallardan alıyordu. Pazarın kontrolünden pazarbaşı sorumluydu. Kıymetli bazı mallar hanlarda ve bedestende halka arz ediyordu. Bu tür

mallar dellâl adı verilen komisyoncular vasıtasıyla satışa sunulurdu. Komisyoncular da bu alım-satımdan komisyon ücreti alırdı.

Her esnaf kolunun icra ettiği meslekte uzmanlaşmış kişilerden oluşan bir uzmanlar heyeti, yani ehl-i hibre vardı. Bunlar mesleğine en inceliklerine kadar vakıf emektar ustalardan oluşmaktaydı. Üretilen mal veya hizmetle ilgili bir kusur sebebiyle şikâyet edilen esnafın davası görülürken bu ehl-i hibrenin görüşüne ve verdikleri bilgiye itibar edilirdi. Bunlar bir tür bilirkişi konumundaydı.

### **Esnafın Ticaret Kuralları**

Her esnaf kolu aynı işi yapan farklı dükkân ve imalat atölyelerinden oluşuyordu. Bir işyerinin asıl sahibi oranın ustasıydı. Ustaya bağlı çıraklar ve onlardan daha fazla iş yapmış, usta olmaya aday kalfalar bulunuyordu. Bu derecelendirme esnaflığın kariyer basamaklarını oluşturunuyordu. Çırak ustanın evladı gibiydi. Usta çırağın hem meslek hem de ahlaki olarak eğitiminden sorumluydu.

Çırak kalfalıktan ustalığa geçişte kuşak kuşanıyordu. Bunun için bir tören düzenlenmekteydi. Usta olan kişi müstakil dükkân açma hakkını kazanıyordu, ama her ustaya bu imkân verilmezdi. Zira bu devletin iznine tabiiydi. Eğer o alanda bir ihtiyaç yoksa usta olan zata yeni dükkân açtırılmazdı. O diğer ustaların yanında çalışabilirdi. Bu usul daha sonra gedik sistemine dönüşecekti. Bu sitemden burada bahsedilmeyecektir.

Osmanlı siteminde esnaf sattığı veya imal ettiği mallar konusunda halkı mağdur edemezdi. Özellikle temel ihtiyaçlar için mal üretenler, örneğin kasaplar dükkânlarını kesinlikle açık tutmaları gerekiyordu. Eğer meşru bir nedenle dükkânını açamayacak olursa mutlaka önlem almak zorundaydı. Mesela hacca giden bir esnaf birine emeğini ortaya koyması şartıyla ortaklık teklif edebiliyor, böylece dükkân açık kalabiliyordu.

Esnaf ürettiği malı istediği fiyata satamazdı. Devletin önceden maliyeti hesap ederek belirlediği bir kar oranıyla satmak zorundaydı. Fiyatların belirlendiği bu sisteme *narh usulü* deniyordu. Esnaf stokçuluk yapamaz, pazar ve dükkân dışında mal alıp satmazdı. Mallar mutlaka ya hanlara ya Pazar ya da dükkâna getirilmek zorundaydı. Hatta bazı mallar doğrudan dükkânlara dahi verilemezdi. Halkın ihtiyaçları bakımından kritik mallar belli hanlarda bütün esnafın iştirak edeceği bir müzayede ve paylaşım üzerine satışı ve dağıtımı gerçekleştirilirdi.

Mübadeleye konu olan mallar türüne göre belli ölçü birimleriyle yapıldı. Bazen ölçü birimleri ilden ile değişebiliyordu. Örneğin Bursa müddü; İstanbul müddü farklı ağırlıkları gösteriyordu. Genellikle ağırlık birimleri olarak dirhem, kile, müd ve batman kullanıyordu. Vukıyye (okka=ukıyye) denilen bir ağırlık birimi daha vardı. Bir ağırlık birimi olarak dirhem 1.282 gr. denk idi. İpek kıymetli bir maldı. Bu malın alım-atımında daha çok *lidre* adı verilen bir ağırlık birimi kullanılırdı. Yük de bir ağırlık birimiydi. Mesela Bursa'da ipek için bir yük 20 batman olarak kabul ediliyordu. Bu birim aynı zamanda 100.000 akçeyi ifade etmek için de kullanılırdı. Bir *vukıyye* ipek ise 1.200 dirhemdi. Türkiye'de bu konuda Avrupa ölçü sistemi getirilinceye kadar bu ağırlık birimleri kullanılmıştı. Uzunluk ölçüleri olarak da *zir'a* ve *arşun* kullanıyordu.

Devlet halkın aldatılmaması için her şehirde ölçme aletlerini ayarlayan (ayyarun) görevliler bulundurulurdu. *Arşun* ile uzunluk ölçen görevlinin adı arşuncu idi. Ayarı yapılan aletler damgalanırdı. Bunu da damgacı adı verilen görevlilerce yerine getirilirdi.

Üretimin bağlı olduğu kurallar olduğu gibi, ticaretin de kuralları vardı. Her satış biçimi yasal değildi. Finans sıkıntısı olduğunda faiz yasağından dolayı esnaf genellikle esnaf bey bi'l-vefa ve bey-i bi'l-istiğlal denilen satış şekilleriyle veya muamele-i şer'îye denilen bir usul ile avarız veya para vakıflarına borçlanarak para (finans) sorununu çözmeye çalışıyordu. Bazen de zengin olan diğer esnafa borçlanıyordu (karz-ı hasen). Ancak yasa dışı yollara başvuran esnafa da rastlanıyordu. Bunlar faiz ödeyerek murabahacılardan para temin ediyordu.

Çeşitli nedenlerle esnaf krizler yaşayabiliyor, paraya sıkışabiliyor veya mal sıkıntısı çekebiliyor, hatta iflas edebiliyordu. Bu sıkıntıların gerisinde daha çok asayiş hadiselerinin yol açtığı istikrarsızlık, savaşlar ve ağır vergiler, yangınlar, yerel yöneticilerin baskıları ve suiistimaller, uluslararası ticaretteki dengesizlikler vb. yatıyordu. Nitekim XVII. asırda ortalığı kasıp kavuran *Celâlî İsyanları*ndan esnaf çok çekmişti.

Esnafın yasadışı hareketlerin tamamı dış nedenlerden kaynaklanmıyordu; aşırı kazanma hırsı, rekabet duygusu da bunda önemli bir etkiye sahipti. Vergi kaçırmak, fiyatlarla oynamak, stokçuluk yapmak, eksik tartmak ve malzemedan çalmak bu tür esnafın en çok başvurduğu yollardı. Devlet aldığı tüm önlemlere rağmen her zaman bunda başarılı olamıyor, bu da halka olumsuz yansıyor.

Sonuç olarak Osmanlı esnafı dönemin şartlarında uzun bir süre toplumun ihtiyaçlarını rasyonel şekilde çözümleyecek bir yapılanma ve faaliyet göstermiş, ancak son dönemlerde dünyada ve ülkedeki değişimlere ayak uyduramayarak ülkenin iktisadi yönden gerileyip çökmesinde de önemli bir rol oynamıştır.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Geniş bilgi için bk. M. Asım Yediylıdız, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa: Arasta Yayınları 2003.



## BURSA'DA İHTİDA VE MÜHTEDİLER

Osman ÇETİN

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi

### Fetihten önce Bursa

“Bursa” adı Bitinya kralı Prusias’tan gelmektedir. İlkçağlarda Anadolu’ya gelen kavimlerden biri olan Bitinyalılar, kuzeyden gelerek Bursa çevresi ile Sakarya havzasına yerleşmişlerdi. M. Ö. 377’den 74’e kadar 303 yıl varlığını sürdüren Bitinya krallığının en önemli şehirleri İzmit, İznik ve Bursa’dır. Ünlü Kartacalı komutan Anibal, Romalılara yenilince Bitinya krallığına sığınmış ve rivayete göre Kral Prusias’ın emriyle Bursa hisarını yapmıştı.

Bursa surları Bitinyalılar tarafından yapılmakla birlikte Bizanslılar devrinde tamir ve ilâveler görmüştür. Evliya Çelebi’nin, çevresinin on bin adımdan ibaret olduğunu bildirdiği bu orta hâlli Bizans kasabası iki bin ev, yedi mahalle, yedi kilise veya manastır, bir hamam, bir çarşı ve yirmi dükkândan oluşuyordu. Dinî yapıların en büyüğü Türklerin *Gümüşlü Kümbet* dedikleri Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu yerdeki *Saint Elie Manastırı*’ydı.

Orhan Gazi’nin fethettiği Bizans devri Bursa’sı surlarla çevrili bulunan kısımdan ibarettir. Bir zamanlar bu surlar *Hisarkapı*, *Kaplıcakapı*, *Zindankapı* ve *Yerkapı* (*Bab-ı Zemin*) ile dışarıya açılıyordu. Pınarbaşı’nda *Sukapı* adı ile bilinen başka bir kapı daha vardı. Yakın zamana kadar yıkık veya harap olan bu kapılar ve sur duvarları yeniden yapılmış veya tamir edilmiştir.

### Fetihten sonra Bursa

#### Fizikî Gelişme

Orhan Bey, fetihle beraber Bursa’yı beyliğinin başkenti yaptı. Bu karar ister istemez Bursa’yı Osmanlı bürokrasisinin merkezi hâline getirdi. Bursa, bir anda, devlet ve din adamlarının, âlimlerin, askerlerin, tüccar ve her sınıf esnaf gruplarının ve kendilerine daha iyi yaşama şartları arayanların toplandığı yer hâline geldi. Bu hızlı nüfus artışı, şehrin fizikî yapısını da değiştirdi. Bu değişme, tabiatıyla önce eski Bursa’da, Hisar içindeki Bitinya, Roma ve Bizans devri Bursa’sında yaşandı.

Orhan Gazi, Bursa’ya girince eski Bizans sarayına yerleşmişti. *Bey Sarayı* denilen ve XVIII. yüzyıl başlarına kadar kullanılmış olan bu binanın yanına İl-eri oğlu Ahmed beyin yaptığı mescit Bursa’nın ilk mescidi oldu. Alaaddin Bey de yine Hisar içinde bir cami, hamam ve çeşme yaptırdı. Ancak Hisar’ın içi büyük çapta bir gelişmeye uygun olmadığından Orhan Bey, şehri surların dışına taşımaya karar verdi.

Orhan Gazi, surların dışında cami, han, hamam, imaret, aşhane, medrese, zaviye, mektep gibi pek çok sosyal ve dinî tesisi de içinde bulunduran bir külliye yaptırdı. Orhan Gazi’nin, külliyesi için seçtiği yer sık fundalıklarla kaplı, gayr-i meskûn bir alandı. Bu sebeple Sultan, külliyenin etrafını yüksek bir duvarla çevirdi. Buraya *Aşağı Kale* denildi. Bu kalenin bir kapısı Nalbantoğlu’na (*Taşkapı*) diğeri Bedesten’e (*Demirkapı*) açılıyordu. Orhan

Gazi'yi diğer hayırseverler izledi. Aşağı şehir kısa zamanda Tahtakale'den Setbaşı'na kadar yayıldı.

Daha sonra I. Murad, Hisar'da bir cami, Çekirge'de *Hüdâvendigâr Külliyesi*'ni, Yıldırım Bayezid, Ulu Cami, *Yıldırım Külliyesi* ve *Dârü'sşifa*'yı, Çelebi Mehmed *Yeşil Külliyesi*'ni, oğlu II. Murad da *Muradiye Külliyesi*'ni yaptırarak Bursa'yı imar etmeye ve büyütmeye devam etiler. Ancak Bursa'yı bu sultan külliyelerinden ibaret görmek son derece yanlış olur. Hayırsever devlet adamları, âlimler, şairler, zenginler de bu hizmet kervanına katılmışlardı.

Bütün bu gelişmeler bir süre sonra Bursa'yı Anadolu'nun önemli bir ticaret merkezi haline getirdi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Bursa, Avrupa ile Orta Asya, Hindistan ve Arabistan arasında ticareti yapılan malların el değiştirdiği bir durak ve ipekli sanayiın son derece gelişmiş bir merkezi durumundaydı. Bu faaliyetler Bursa ticaretinin şahdamarı konumundaki *bedesten* ve çevresindeki *han* ve *çarşılar*da yoğunlaşmıştı. Bu durum şehrin refahını artırdı. Neşrî, daha Orhan Gazi devrinde bu gelişmeyi; “... ve bi'l-cümle Orhan zamanında müreffehu'l-hâl oldular. Zekât virecek kimesne bulunmaz oldu” diyerek anlatır.

Böylece Bursa büyüdü, yeni semtler, mahalleler ortaya çıktı. Evliya Çelebi'ye bakılırsa kendi devrinde, Bursa'da 176 Müslüman, 9 Rum, 7 Ermeni, 6 Yahudi, 1 kıbtî ve 1 miskinler mahallesi olmak üzere toplam 200 mahalle vardı. Neşet Köseoğlu ise yaptığı araştırmada XV. ve XVI. yüzyıla ait 274 mahallenin adını vermektedir. Bu hızlı gelişme, fetihten önce 10 bin civarında tahmin edilen nüfusun XVII. yüzyıl ortalarında yaklaşık 125 bine ulaşmasına sebep olmuştur.

### Dinî ve Etnik Yapı

Bursa fethedildiği zaman şehrin nüfusu Hristiyan Rumlardan ibaretti. Rumlar, kuşatma ve fetih sırasında önemli ölçüde kayıp verdiler. Orhan Gazi şehre girince boş kalan evlere Türkleri yerleştirmesine bakılırsa bu azalma oldukça ciddi boyutlara ulaşmıştı. Ortodoks Rumlar nüfusun ana karakterini oluşturuyordu. Fethin etnik yapıda ortaya çıkardığı en belirgin gelişme ise şehre yeni bir unsurun, Türklerin gelmesiyle yaşandı. Şüphesiz Türkler beraberlerinde İslâmiyeti de getirdiler. Böylece Bursa, Türklerle Rumların, Müslümanlarla Hristiyanların ve zaman içinde Yahudilerin birlikte yaşadıkları bir şehir haline geldi.

**a. Müslümanlar:** Osmanlı idaresinde Bursa nüfusunun çoğunluğu Müslümanlardan meydana geliyordu. Türkler, Müslüman gruplar arasında hâkim zümre durumundaydı.

Bursa fethedilmeden önce çevrede yaşayan Türkler olduğunu biliyoruz. Aslında *Rum Abdalları*'nın ve *Horasan Erenleri*'nin fetihten önce bu topraklarda faaliyette bulundukları düşünülürse bunun tabii bir şey olduğu rahatlıkla söylenebilir. Osmanlı kronikleri, fethe çıkan Osman Gazi'yi Sakarya suyu kenarında Beştaş Tekkesi'nde bir şeyhin misafir ettiğini ve bu şeyhin yöre hakkında sultana bilgi verdiğini yazıyorlar. Bursa köyleri arasında Kabul Baba, Erenler, Dedeler, Işıklar, Tekke, Baba Sultan gibi şeyh ve dervişlerin isimlerini taşıyan, onların hatıralarını yaşatan köyler vardır. Büyük bir ihtimalle bu köylerin kurulmasına sebep olan şahıslar Bursa fethedilmeden önce veya hemen sonra bu yöreye yerleşen şeyh ve dervişlerdi.

İlk Osmanlı sultanları zamanına ait resmî vesikaların ele geçmemesi yüzünden Bursa'nın ne suretle iskân edildiğini, iskân edilen ahalinin Anadolu'nun hangi

bölgelerinden getirilmiş olduklarını veya hangi Türk boylarına mensup bulunduklarını tayin etmek oldukça zordur. Bursa köyleri arasında rastladığımız bazı isimler, bize bu konuda da ipucu vermektedir. Danişmend, Yeni Danişmend, Hoban Danişmend adındaki köyler büyük bir ihtimalle buralara iskân edilenlerin “Danişmend-ili”nden (Amasya, Tokat, Sivas civarı), Keles ile Hotanlı ve Sincan Sarnık köylerine yerleşenlerin Türkistan’dan, Karaman köyü sakinlerinin Konya-Karaman civarından, Sivaslılar ve Simaviler mahalleri sakinlerinin Sivas ve Simav’dan geldiklerini; Kızık, İğdir, Üregil, Alayurt (Alayunt ?), Bayındır, Alpagut isimleri de bölgeye gelenlerin Oğuz boylarına mensup Türkmenler olduklarını gösteriyor. Aşıkpaşazâde, Rumeli fetihlerinde bol *doymuluk (ganimet)* elde edildiğini gören gençlerden pek çoğunun Anadolu vilâyetinden Bursa’ya, oradan da Rumeli’ye geçerek orduya katıldığını haber veriyor.

Bursa’ya Anadolu, İran hatta Türkistan’dan gelen göçebe veya şehirli Oğuz kitleleri dışında başka Müslüman kişi ve gruplarda gelmiş olmalıdır. Zira siciller, özellikle Tebriz ile Bursa arasında çok sıkı ticarî ve kültürel temasın bulunduğunu gösteriyor. Bu durum, Bursa’da Türkler dışında başka Müslüman unsurların da yaşadığı anlamına gelir. Zira İran’la münasebetler, az da olsa İranlıların Bursa’ya gelerek yerleşmelerine sebep olmuştu. Âşıkpaşazâde’ye göre bunlar, sultanların yakınlarına dahi nüfuz edebiliyorlardı. Bursa’da hâlâ mevcut olan Acemreis Camii ve mahallesi, Acemler semti, İranlı unsurun hatırasını yaşıyor. Araplar, Arap Mehmed ve Arap Muhyiddin mahalleleri ise bir başka Müslüman etnik gruba işaret ediyor.

## **b. Hristiyanlar**

### **1. Rumlar**

Rumlar, yukarıda da kısmen işaret edildiği gibi Bursa’nın eski sakinleridir. Fetihden sonra bunların Hisar’ın dışına çıkarıldıklarını görüyoruz. Evliya Çelebi’nin sözünü ettiği dokuz Rum mahallesinden bir kısmı Hisar’ın arkasında, bazıları da Çakırhamam ile Altıparmak semtleri arasında bulunuyordu. *Altıparmak* da bir Hristiyan mahallesi idi. *Umurbey*, *Kayabaşı*, *Kırkmerdiven*, *Balıkpazarı*, *Kayhan*, *Demirkapı*, *Kocanaip* mahallelerinde de Rumlar oturuyorlardı. Müslümanların çoğunlukta oldukları mahalle ve semtlerde de Hristiyan aileler bulunuyordu. Bunun istisnası Emirsultan mahallesi idi.

Kaynaklar bize, Bursa ve çevresinde bulunan Rumların tehcirine dair herhangi bir bilgi vermiyor. Aksine özellikle Mudanya ve Gemlik gibi bazı kazalarda son zamanlara kadar Rum nüfusun çoğunlukta olduğunu biliyoruz. Köyler arasında ise Karaman, Hamitler gibi Müslümanların, *Apolyont*, *Zeytinbaşı*, *Kurşunlu* gibi Rumların yaşadığı yerler vardı. Türklerle Rumların karışık olduğu köylerin sayısı da az değildi. Buralarda yaşayanlar muhtemelen zamanla Bursa’nın kenar semtlerinde toplanarak yeni Rum mahalleleri oluşturmuşlardı.

### **2. Ermeniler**

Bursa’da Hristiyanlar arasında yoğunluk bakımından ikinci sırayı Ermeniler alıyordu. Bursa kadı sicilleri bize, onların da Rumlar gibi bütün Bursa mahallelerine dağıldığını gösteriyor. Yalnız *Setbaşı*, *Mollaarap*, *Çobanbey*, *Namazgâh* Ermeni nüfusun giderek yoğunlaştığı mahallelerdi. Evliya Çelebi’nin, Bursa’da yedi Ermeni mahallesi bulunduğunu bildirmesi, XVII. yüzyıldaki nüfusları hakkında fikir verir mahiyettedir.

Fetih sırasında şehirde sadece Rumlar olduğuna göre Ermeniler Bursa'ya sonradan gelmiş olmalı. Muhtemelen bunlar Anadolu'nun muhtelif yerlerinden batıya, Osmanlı topraklarına göç eden kimselerdi. Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra da bu göçün devam ettiğini düşünmek zorundayız.

Ermeniler yalnız Bursa'nın içinde değil köylerinde de oturuyorlardı. İnegöl'ün *Yenice-i Müslim*, *Kurtbey*, *Cerrah*, *Orhangazi*'nin *Karsak*, *Gürle*, *Dutluca*, *Sölöz-i gayrimüslim*, *Cedid*, *Yenişehir*'in *Marmaracık* köylerinden Ermeni mühtedilere rastlanması, bu köylerde belli sayıda Ermenilerin yaşadığını ifade etmektedir.

### 3. Diğer Hristiyan Gruplar

Bursa'nın Hristiyan nüfusunun Rum ve Ermenilerden ibaret olduğunu söylemek doğru olmaz. Şehirde Venedik ve Napoli başta olmak üzere Avrupalı tacirler, Yunan, Rus, Alman teb'alı Hristiyanlar da yaşıyordu. Bursa'ya esir ve köle olarak gelen ve dinlerini koruyarak burada yaşamaya devam eden pek çok ve değişik millete mensup gayrimüslim de vardı.

### 4. Yahudiler

Rum ve Ermenilerden sonra Bursa'daki üçüncü en yoğun gayrimüslim kitleyi Yahudiler oluşturuyordu. Bunlar daha çok kendi mahallelerinde oturuyorlardı. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği altı Yahudi mahallesinin Altıparmak semtinde olduğunu söylemek gerekiyor. Burada üç havranın bulunması Yahudilerin daha çok bu semtte yaşadıklarının açık bir göstergesidir. *Kuruçeşme* ise tam bir Yahudi mahallesi idi.

Bursa'daki Yahudi varlığını M. Ö.79 yılına kadar çıkaran Kâzım Baykal, fetih sırasında Bursa'yı terk edenler arasında Yahudilerin de bulunduğunu söyler. Kaynaklarda Orhan Gazi'nin, Bursa'yı alınca şehri şenlendirmek için komşu ülkelerden halkı celb etmeye başladığı ve bu sırada Bizans hâkimiyetinde ezilen Yahudilerin Osmanlıların davetine uyarak Bursa'ya geldikleri yer almaktadır. Tahrir defterlerindeki bazı kayıtlar, 1492'de İspanya'dan ayrılan bazı Yahudilerin Bursa'ya geldiklerine işaret etmektedir.

Fetihten sonra, başta Orhan Gazi olmak üzere Osmanlı padişahlarının gayrimüslimlere karşı son derece adil davrandıkları biliniyor. Bunlar, cizye ile ilgili yükümlülüklerini yerine getirmek şartıyla devletin himayesinden yararlanıyor, işlerini rahatlıkla yürütüyor, ibadetlerini serbestçe yapabiliyorlardı. Bu tutum onların Osmanlı idaresinden memnun olmalarına ve bağlılık göstermelerine sebep oldu. Mecbur olmadıkları halde pek çoğunun davalarını Osmanlı şer'î mahkemelerine getirmeleri de bu memnuniyetin ve güvenin işaretiydi.

Fakat her şeye rağmen gayrimüslimlerin bazı kısıtlamalara tabi tutuldukları anlaşılıyor. Mesela, Müslümanların kavuk ve ayakkabıları *sarı* iken, Ermenilerin şapka ve ayakkabılarının *kırmızı*, Rumların *siyah*, Yahudilerin *mavi* olması emredilmişti. Sarık sarmaları yasaktı.

### 5. Mühtediler

Bursa'nın Müslüman kimliğinin oluşmasında önemli katkıları olan mühtedilerin ayrıca ele alınması gerekir. Bursa'daki Müslüman kitle arasında Türklerden sonra ikinci büyük grubu değişik milletlere mensup mühtediler oluşturuyordu. Sayılarını tam olarak

bilemediğimiz mühtedilerin bir kısmı Bursalı Rum, Ermeni ve Yahudiler arasında çıkıyordu. Ancak özellikle XV. ve XVI. yüzyıllara ait sicil kayıtlarından bu dönemde binlerce köle ve cariyenin azad edildiklerini ve bunların Rum, Frenk, Macar, Arnavut, Boşnak, Çerkez, Rus, Leh, Habeşli, Rumen, Hırvat gibi çok değişik ırklara mensup olduklarını öğreniyoruz. Şüphesiz Müslüman olduktan kısa bir süre sonra bunlar Türk nüfusu içinde eriyor ve Türkleşiyorlardı.

Bursa mahkeme sicillerindeki bazı kayıtlar ihtidalar konusunda bize ışık tutmaktadır. Mesela 22 Safer 981/22 Haziran 1573 tarihli bir belgede, mahkemeye başvuran Hacı İvaz Paşa Vakfı mütevellisi Osman b. Ece'nin, adı geçen vakfın, vâkıfın şartı gereği mühtedilere verilmek üzere her gün iki akçe tahsis ettiğini, fakat son zamanlarda ayda 4-5 kişinin Müslüman olduğunu ve bu meblağın artık yetmediğini söylediği ve tahsisatın artırılmasını istediği yer almaktadır.

Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllara ait sicillerde doğrudan veya dolaylı ihtida kayıtlarına rastlanır. Şer'îye sicillerinin, sıradan davalar dışında çok değişik konularda kayıtlar ihtiva ettiğini biliyoruz. İşte bu kayıtlar arasında ihtida i'lamları da bulunuyor. İhtida olayları sicillerde doğrudan veya dolaylı bir şekilde yer almaktadır. Zaman zaman miras, alış-veriş, kefâlet, vesâyet, itk/köle azadı gibi çok değişik konularla ilgili sicil kayıtlarında mühtedilerin adına rastlıyoruz. Meselâ 889/1484 tarihli bir vekâlet kaydında "... Ali b. Abdullah el-mühtedi vekil oldu..." denilmesi Ali'nin bir mühtedi olduğunu göstermektedir. 897/1492 tarihli bir kayıta *sıla için* Selanik'e gitmek isteyen Mustafa b. Abdullah'ın mühtedi olduğunun belirtilmesi de dolaylı bir ihtida kayıdıdır.

XVII. yüzyıldan itibaren giderek artan bir şekilde doğrudan ihtida kayıtları ile karşılaşırız. Meselâ, 29 Zilkade 1085/24 Şubat 1675 tarihli bir sicil kaydında; "*İşbu şehir-i Ramâzani'l-mübârekin dokuzuncu Çarşamba günü Bardros nam mühtedi şeref-i İslâm ile müşerrefolub ismi Mehmed tesmiye olundu*" denilmesi; Muharrem 1316/Temmuz 1898 tarihli başka bir kayıta, Bursa Mollaarap Mahallesi'nde oturan Ermeni Ohannes kızı Ludmire'nin, "*Meclis-i İdâre-i Vilâyet'e bir dilekçe ile başvurarak Müslüman olduğunu ve Fatma Hüsnîye adını aldığını*" belirtmesi doğrudan ihtida kaydına örnek olarak gösterilebilir.

Özellikle XV. ve XVI. yüzyıllara ait siciller incelendiğinde, Müslüman erkek ve kadınların pek çoğunun baba adının *Abdullah* olarak kaydedildiği dikkat çeker. Bunun sebebi bir gelenek olarak mühtedilerin baba adının söylenmemesi ve babalarından *Abdullah* diye söz edilmesidir. Baba adları *Abdullah* olan bu kişiler büyük bir çoğunlukla köle ve cariyelikten gelen, zamanla azat edilerek Bursa'ya yerleşen Müslümanlardı. Araştırmalar, azat edilen köle ve esirlerin %90 gibi büyük çoğunlukla Müslüman olduklarını göstermektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu yeni Müslüman unsurdan eski statülerini anlatmak için *atık* ve *atıka* diye söz ediliyordu. Bir süre sonra da bir zamanlar köle ve cariyeler olduklarını hatırlatma ihtiyacı duyulmuyor ve sadece *fülan b. Abdullah* denilmekle yetiniliyordu. Fakat bütün bunlara rağmen hür Müslümanlar arasında da *Abdullah* adını taşıyanlar vardı. İşte bu durumu belirtmek için bunların isimlerinin önüne *hür* veya *hürre* tabiri eklenirdi.

Tanzimat'tan sonra *şer'î* ve *nizamî* mahkemelerde yeni düzenlemelere gidilmesi ve sicil geleneğinin yeniden ele alınarak belli esaslara bağlanması sırasında *ihtida i'lam*larında da bazı değişiklikler görülmektedir. Bu dönemde;

a) Mühtediler Müslüman olduklarını veya böyle bir istekleri bulunduğunu bir dilekçe ile *Meclis-i İdâre-i Vilâyete* bildiriyorlardı.

b) Meclis'te mühtedinin kimliği tesbit ediliyor, *hür, âkil* ve *bâliğ* olup olmadığı araştırılıyor, *tabiiyyeti* belirleniyordu. İhtidaya dış etkilerin sebep olup olmadığına, (*cebr, iğfal* ve *tergîb gibi*) bakıyorlardı. Mühtediye kelime-i şehâdet teklif ediliyordu. Sorgulama bizzat valinin huzurunda bir heyet tarafından yapılıyordu.

c) Vilâyet İdare Meclisi'nde sorgulaması tamamlanan mühtedi *meclis-i şer'-i şerîfe* (*şer'i mahkemeye*) gönderiliyor ve aynı işlemler burada da tekrarlanıyordu.

Bu uygulamada dikkatimizi çeken en önemli husus, mühtedinin "*istintak*"ı sırasında, *gayrimüslim teb'a* yahut *yabancı devlet temsilcilerinin müşahit sıfatıyla hazır bulunmalarıdır*.

### İhtidânın sebep ve sonuçları

*İhtidâ*, sözlükte "*doğru yolu bulmak; yol göstermek*" anlamına gelen *hüdâ* (hedy, hidâyet) kökünden türemiş olup "*gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmak*" demektir. Terim olarak inançsız iken veya başka bir dine mensupken İslâm dinini benimsemeyi ifade eder. İhtidâ eden kimseye *mühtedî* adı verilir. Din değiştirme olayı Batı dillerinde "*conversion*" kelimesiyle karşlanır, din değiştiren kimseye de "*convert*" denir.

İslâmiyet evrensel bir din olup kendi değerlerinden bütün insanların faydalanmasını, dolayısıyla Müslüman olmayanların ihtidâ etmesini ister. Müminlere de bu noktada görevler yükler. "*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır, onlarla en güzel şekilde tartış*" (*en-Nahl* 16/125) mealindeki ayet bu görevi açıkça ifade eder. Hz. Peygamber (sav) bir hadisinde, "*Bir kişinin ihtidâ etmesine vasita olmak büyük bir servete kavuşmaktan daha hayırlıdır*" (*Buhârî, "Cihâd", 102; Müslim, "Fezâilü's-şâhâbe", 34*) buyurarak konunun önemine dikkat çeker.

İhtidânın tek şartı, kelime-i şehâdet getirerek Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmektir. Bunun herhangi bir törenle veya dinî bir kurumun huzurunda gerçekleştirilmesi gerekmez. Fakat en az iki kişinin yanında şehâdet getirmek gelenek olmuştur. Ancak zamanla mühtedinin İslam devleti ve toplumuyla ilişkilerinin daha sağlıklı yürütülmesini sağlamak için mahkemede tescili uygulaması başlatılmıştır.

İhtidaya pek çok şey sebep olmakla birlikte *kültürel etkileşim, iktisadî ve psikolojik sebepler, ferdî çalışmalar (tebliğ ve irşat gibi) muhatap olma, hukukî imkânlardan yararlanma isteği* vs. gibi bazı başlıklar ön plana çıkmaktadır.

İhtida, insan kişiliğinin tamamen değişmesi ve yeni bir ruhî hayata geçiş manasına gelir. Bu süreci yaşayan her mühtedi bir ölçüde eski kültür mirasını reddetmek durumundadır. O yalnız inançları bakımından geçmişle ilgisini kesmez, aynı zamanda inancına bağlı olarak geliştirdiği kültürünü ve kültür çevresini de değiştirir. Böylece yıllardır içinde yaşayıp durduğu topluma yabancılaşır, hatta bu ret olayı karşılıklı yaşanır. Hemen her mühtediye anne, baba ve çocukları, yakın akrabaları yüz çevirirler.

Böyle bir durumda ferdin, yani ihtida eden ve yakın çevresinden ayrılan şahsın maddî-manevî pek çok sıkıntıya düşeceği açıktır. Müslümanların ihtida olaylarını İslâm adına mühim bir mesele olarak telakki etmeleri ve mühtedileri bağrılarına basmaları, gerekiyorsa maddî ve manevî destek sağlamaları ve onları her türlü olumsuzluğa karşı korumaları bu bakımdan büyük bir önem taşımaktadır. Bu sebeple mühtedilerden söz ederken onların ihtida sonrası yaşadıkları problemleri, mühtedi-Müslüman, mühtedi-

gayrimüslim, mühtedi-devlet münasebetlerinin aldığı şekli ve daha pek çok şeyi ele almak gerekir. Mühtedilerin dinî hayatı, devletin mühtedilere yönelik uygulamaları, halkın ve vakıfların mühtedilere yaklaşımı da bunlar arasında yer alır.<sup>1</sup>

**Ek.**

**A 145/173 numaralı Bursa Şer'îye Sicilinden bazı ihtida kaydı örnekleri:**

“Bursa’da bazı kallâb Yahudiler olub .. südde-i sa’âdetime gönderesin, anun gibi havflarından İslâm arz ederlerse İslâm icrâ-yı ahkâm-ı şer’iyyeye mâni’ değildir... BŞS, A 145/173, 287b.

Cellad İsa b. Abdullah ve Ali b. Muhyiddin, Hızır b. Bali adındaki zimmiyi mahkemeye getirmiş ve “Hızır bir Müslüman kadını tutup öperken bazı Müslümanlar görmüşler. Tutup getirdiler, yeniçeri dolaması ve sipahi pabucu giyiyor. Başında da örfiye var. ‘Niçin bunları giydin?’ dediklerinde ‘ben Müslümanım’ demiş” iddiasında bulunmuşlardı. Hızır sorgulanınca iddiayı reddetmiş ve “ben kadını öpmedim, Müslümanım da demedim. Ayrıca bu dolamayı bir yeniçeriden satın aldım, sipahi pabucunu kendim giydim” cevabını vermişti. Ancak kadının getirdiği şahitlerden biri “ben Müslümanım dedi ve avreti öperken gördüm”, Hacı Nasuh ve Mehmed de “adı geçen Hızır bu konuda pek çok kere uyarılmıştı” demişlerdi.

“Sicill-i bâlâda mezkûr olan Hızır, meclis-i şer’de Müslüman olub imâna geldikte Mehmed nâm virilüb mâ veka’a bi’t-taleb kayd olundu.” BŞS, A 145/173, 134b. (14 Şevval 995/17 Eylül 1587)

Yeniçeri Abdi b. Mehmed, Murad veled-i Serkis adındaki zimmiyi Tahtakale’de Talimhâne içinde Müslüman üslûbunda başında beyaz tülbenet sarmış olarak bulmuş. Kendisine “sen Müslüman mısın” diye sorduğunda “elhamdülillah Müslümanım” cevabını almış. Bu durum Müslümanları rencide ettiğinden, Abdi de Murad’ı tutup mahkemeye getirmişti. Murad, hâkimin huzurunda “ben bu makûle kelâm söylemedim” diyerek inkâr etmişti. Şahitler Yeniçeri Abdi’yi doğrulayınca Murad hapsedilmiş, ancak ertesi gün kendi rızasıyla Müslüman olduğunu ikrar etmişti. BŞS, A 145/173, 83b.

12 Ramazan 995/16 Ağustos 1587 tarihli başka bir sicil kaydında Veled-i Harrat mahallesinden Hacı Yusuf’un Ermeni Murad’ı mahkemeye getirerek, “Bu gün Murad Kayaganoğlu mahallesinde yanıma geldi. Ona ‘gel Müslüman ol’ dedim ve iman teklif ettim. O da ‘bismillah, eşhedü en lâ ilâhe illallah ve eşhedü enne Muhammeden abdühü ve rasülühü, batıl dinden çıktım hak dine girdim’ dedi” iddiasında bulundu. Murad, mahkemede bu iddiayı reddetmiş ve “ben Müslüman olmadım, seni aldattım” diye cevap vermişti. Olayın şahitleri, “Murad bizim yanımızda imana gelip kelime-i şehâdeteyni getirip batıl dinden hak dine girdim dedi” deyince kadı, Murad’ın Müslüman olduğuna hükmetmişti. BŞS, A 145/173, 105a.

Bu devirde bazı gayrimüslimler, ceza almamak veya bir yükümlülüğten kaçmak için Müslüman oluyorlardı, bunlara “yasak Müslümanı” deniliyordu.

A 145 numaralı Bursa mahkeme sicilinde gerçek ihtida olaylarına da rastlıyoruz:

“Muharrem Çelebi b. Hacı Bekir nâm kimesne, mahfel-i kazâya, kâfir iken ismi Yani olub ve hâlâ ismi Sefer olan sagîr emredi ihzâr idüb şöyle takrîr-i merâm eyledi ki mezkûr Sefer’i ben dîn-i İslâm’a da’vet edüb inâyet-i ilâhî ile Müslüman olmuştur, suâl olunub yine bana teslim olunub hizmet etmek isterim, didikde mezkûr Sefer fi’l-vâki’ ben merkûm Muharrem Çelebi dâveti ile İslâm’a geldim ve merkûm Muharrem Çelebi ile çırac olurum, dimeğin yine merkûm Muharrem Çelebi’ye

<sup>1</sup> Geniş bilgi için bk. Osman Çetin, *Sicillere göre Bursa İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1994.

teslîm olunub mâ vaka'a alâ vukû'ihî bi't-taleb ketb olundu. BŞS, A 145/173, A 145/173, 179a. (Safer 996/Ocak 1588)

Mahmiye-i Bursa sâkinlerinden Hatun Paşa bt. Aspatan nâm zimmiye mahfel-i şer'-i şerîf-i Nebevî ve divân-ı Mustafevî'ye hâzır olub Müslime olmağa tâlîbe ve râğîbe olmağın bî-tevakku'f İslâm arz olunub Aynî ismiyle müsemma olduğun kayd-i sicil olundu. BŞS, A 145/173, 244a. (Şaban 996/Temmuz 1588)

Garabet nâm Ermeni, meclis-i şerîfde, üç gün vardır Müslüman oldum, Mudurnu kâdısı olan Mevlânâ Abdülatîf Efendi ve mübâşir Musa b. Abdullah sipahi oğulları iki yıl vardır Müslüman ol derler (....). BŞS, A 145/173, 261b.

İş bu sene 995 mâh-ı Recebü'l-müreccebin dördüncü günü vakt-i asırda Osman nâm mühtedi küfrü terk edip İslâm'ı kabûl etmeğın mâ vaka'a el-Hâc Sinan talebiyle kayd olundu. BŞS, A 145/173, 295b. (10 Haziran 1587) .

## BURSA'DA GAYRİMÜSLİMLER

Ali İhsan KARATAŞ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Bursa, Osmanlı tarihi boyunca çeşitli etnik ve farklı dine mensup toplulukların yaşadığı bir şehirdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Bursa'da Müslümanlarla birlikte Rumlar, Yahudiler, Ermeniler ve daha pek çok ırk ve dine mensup gayrimüslimler de şehrin sakinleri olmaya devam ettiler. Fetih öncesinde Bursa'nın sakinleri büyük ölçüde Rumlardan oluşmaktaydı. Fetihten sonra Rumlardan bir kısmı ayrılrsa da diğer bir kısmı şehirde kaldılar.

Fetih öncesinde Bursa'da az miktarda Yahudinin olduğu da söylenmektedir. Bursa'nın kuşatıldığı sırada şehri terk ettikleri ifade edilen Yahudilerin fetihten sonra Orhan Gazi'nin daveti üzerine tekrar Bursa'ya geldikleri, hatta bir müddet sonra çevre illerdeki dindaşlarını da davet ederek bir kısmının buraya yerleşmelerini sağladıkları belirtilir.

Ermenilerin ise Çelebi Mehmed zamanında şehre getirildiği bilinmektedir. Kamil Kepecioğlu, Çelebi Sultan Mehmed'in Yeşil Cami'ni yaptırdığı sırada değişik hizmetlerde istihdam edilmek üzere Kütahya'dan on hanelik bir Ermeni grubunu getirttiğini ve kendilerine Yeşil İmareti'nden yiyecek tahsis ederek mescidin civarına iskân ettiğini ifade etmektedir.

Bursa'da Rum, Yahudi ve Ermenilerden başka farklı etnik ve dinî gruplara mensup insanlar da yaşamaktaydı. Özellikle köle ve cariye olarak şehre gelen yabancıların sayısı az değildi. Arşiv kayıtlarından hür veya kölelerden bir kısmı kendi dinlerini yaşayan bir kısmı da ihtida eden pek çok kişinin Macar, Arnavut, Çerkez, Rus, Habeş, Leh, Romen gibi farklı etnik kimliklerden olduğu anlaşılmaktadır. Buna, ticaret ve seyahat gibi vesilelerle Bursa'ya gelen ve geçici olarak burada kalan ya da şehre yerleşen gayrimüslimleri de eklemek mümkündür. Özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru yabancı okulların açılması ve misyonerlik faaliyetlerinin artması sebebiyle bu sayıda artış olmuştur.

Bursa'daki gayrimüslimler şehrin hemen her mahallesinde ikamet ediyorlardı. Bununla birlikte yoğunlaştıkları bazı mahalleler de vardı. Rumlar, çoğunlukla Hisar'ın batısında, Hisar'dan Muradiye'ye kadar olan kısım ile Çakırhamam'dan Altıparmak'a kadar olan bölgede yer alan Demirkapı, Kayabaşı, Balıkpazarı ve Kırkmerdiven mahallelerinde; Ermeniler Setbaşı, Mollaarap, Çobanbey, Namazgâh, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallelerinde; Yahudiler ise Kuruçeşme mahallesinde yoğunlaşmışlardı.

Bursa'nın bir ticaret merkezi hâline gelmesi ve güvenliğinin daha iyi sağlanmış olması sebebiyle değişik şehirlerde yaşayan Rum, Ermeni ve Yahudiler şehre göç ettiler. İstanbul'un fethinden sonra şehri terk eden Rumlardan bir kısmı da Bursa'ya geldi. Bunun yanında 1492 yılında İspanya'dan sürgün edilen ve Osmanlı topraklarına kabul edilen Yahudilerin bir bölümü Bursa'da iskân edildi. Bu sebeple şehirde nüfusları artan gayrimüslimler için yeni mahalleler oluşturuldu. Evliya Çelebi 17. yüzyılda Bursa'da 7 Ermeni, 9 Rum, 6 Yahudi olmak üzere toplam 22 gayrimüslim ve 1 de Kıpti mahallesi olduğunu belirtmektedir.

Bursa'daki gayrimüslimlerin kendilerine ait mabetleri vardı. Fetihle birlikte Hisar içindeki kiliseler camiye çevrilirken Hisar dışında iskân edilen gayrimüslimlere yeni mabet yapmalarına imkân tanındı. Gümüşlü Kümbet olarak bilinen St. Eli Manastırı, babasının vasiyeti üzerine Orhan Gazi tarafından türbe hâline getirilerek içerisine Osman Gazi'nin naşı defnedildi.

Bursa'da Yahudilerin bir Sinagogu, Rumların üç, Ermenilerin bir kilisesi vardı. Rumların kiliseleri Kırkmerdiven, Demirkapı ve Kayabaşı, Ermenilerin kilisesi ise Setbaşı mahallelerinde idi. Sonraki dönemlerde bu sayılarda artış oldu. 1831 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin bir millet olarak kabul edilmesinden sonra Katolik mezhebine geçen Ermenilerin bazı mekânları mabet olarak kullanmalarına izin verildi. Ayrıca 19. asrın sonlarına doğru millet olarak kabul edilen Protestanların da müstakil mabetleri oluştu.

Fetihten sonraki yıllarda Yahudiler ait bir sinagog vardı. Ancak ilerleyen zamanlarda bu sayı dörde çıkmıştır. Sinagogların çoğalmasının nedeni İspanya'dan sürgün edilen ve Osmanlı Devleti'nce kabul edilen Yahudilerin farklı cemaatlerden olmalarıdır. Kuruçeşme Mahallesi'ndeki Yahudiler dört cemaat halinde yaşıyorlardı. Bu nedenle her bir cemaatin kendi âyinlerini yapabilecekleri müstakil sinagogları vardı. Yahudilerin sinagoglarının adları Etz-ha Haim, Mayor, Geruş ve Şalom'dur.

Zimmiler kendilerine ait mabetlerinde ibadetlerini rahatça ifa edebiliyorlar, çocuklarını kendi inançlarına göre eğitebiliyorlar, cenazelerini kendilerine ait mezarlıklara defnedebiliyorlardı. Bu hususlarda Müslümanların herhangi bir engellemesiyle karşılaşmıyorlardı. Zaman zaman bazı bireysel engellemeler olduğunda da devlet yetkilileri hemen müdahale ediyor ve onların mağduriyetlerini gideriyorlardı. Örneğin XVIII. asrın sonlarında, eskiyen ve bazı yerleri yıkılan kiliselerini tamir etmeye çalışan Hristiyanlara, bazı insanların tahrikiyle bir grup müslümanın müdahale ettiği ve tamir işini engelledikleri şikâyeti Divan-ı Hümayun'a ulaşınca konu araştırılmış ve sorumlular cezalandırılmıştı.

Bursa'da Hristiyanların en büyük dinî yetkilisi metropolit, Yahudilerin dinî lideri de hahambaşı idi. Metropolit ve hahambaşının hakları oldukça genişti. Metropolitler cemaatleriyle ilgili dinî konuların yanında piskopos, keşiş ve papaz gibi sorumluluğu altındaki din adamlarını tayin ve azletme, emirlere uymamaları ve suç işlemeleri halinde cezalandırma yetkisine sahiptiler. Cemaat mensuplarının evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukuyla ilgili meselelerine ya bizzat kendileri veya görevlendireceği şahıslar bakarlardı. Cemaatin ödemesi gereken vergiler de metropolit adına vekilleri tarafından toplanırdı. Bu ve benzeri haklar Osmanlı Sultanları tarafından metropolitlere verilen beratlarla ayrıntılı olarak yer almaktaydı.

Osmanlı şehirlerinde hac ibadetini yapmak isteyen gayrimüslimler bulunmaktaydı. Her üç din için de kutsal kabul edilen Kudüs, gayrimüslimler için hac merkezleri arasındadır. Devlet, Kudüs'e hacca gitmek isteyen zimmî vatandaşlarına herhangi bir kısıtlama getirmemiştir. 1760 yılında Anadolu'daki şehirlerde görev yapan bütün kadırlara gönderilen bir fermanla hac ibadeti için Kudüs'e gitmek isteyen zimmîlere gidiş ve gelişlerinde zorluk çıkarılmaması ve gerekli izinlerin verilmesi talimatı verilmiştir.

Bursa'da Müslümanlar arasında oldukça yaygın olan vakıf kurma işinden etkilenen zimmiler kilise fukarası adı altında şehirdeki yoksullar ve fakir rahiplerin ihtiyaçlarını

karşılama amacıyla çok sayıda vakıf tesis etmişlerdir. Örneğin, 1788 yılında Hocamehmedkaramani Mahallesi sakinlerinden olan Sefer Oğlu Manas Veled-i Filboz adlı zimmî farklı mahallelerde bulunan mülklerini Ermeni fukarası için vakfetmiştir.

19. asra kadar gayrimüslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzeri mabetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri vardı. Bu mektepler din adamları tarafından idare edilmekteydi. 19. yüzyıldan itibaren müstakil okullar açılmaya başladı. 1886 tarihli salnamede Bursa'da 4 Rum ve 1 Ermeni okulunun olduğu; Rum mekteplerinde 598, Ermeni mektebinde ise 400 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Misyonerlerin çalışmaları sebebiyle bu sayılar sonraki yıllarda bir hayli artmıştır.

Bursa'daki gayrimüslimler hayatın her alanıyla ilgili meslekleri ifa ediyorlardı. Mesela 1827 tarihi itibarıyla ihtisap vergisi ödemekle yükümlü olan toplam 4.567 esnaftan 3.829'si (%83,84) Müslümanlar, 78'i Yahudi ve 660'si de Ermeni ve Rum olmak üzere toplam 738'i de (%16,15) gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Bu rakamlar dikkate alındığında, Bursa'nın iktisadî hayatında Müslümanların, gayrimüslimlere göre çok belirgin bir üstünlüğe sahip oldukları görülmektedir. Söz konusu vergi listesine göre gayrimüslimler içinde Yahudilerin yer aldıkları meslekler ve esnaf sayısı şöyledir: Attar (6), bıçakçı (7), elvan boyacısı (4), hiyaketçi (19) ve kazzaz (42). Ermeni ve Rumlardan oluşan Hristiyanların yer aldıkları meslekler ve esnaf sayısı ise şöyledir: Bakırcı (24), berber (23), bezzaz (86), Büyük Batpazarı esnafı (48), dikici (57), doğramacı (39), duhancı (10), Eski Batpazarı dellalları (2), Eski Batpazarı esnafı (32), hamamlar (18), hanlarda kalan tüccarlar (34), hiyaketçi (155), İzmir tüccarı (5), keresteci (16), kumaşçı (dükkânsız-13, dükkânlı-72), sahtiyan tüccarı (4), Sipah Çarşısı esnafı (22), susam yağı (2).

Sonuç olarak Bursa'daki gayrimüslimlerin gerek din ve vicdan özgürlüğü bakımından gerekse sosyal ve ekonomik alanlarda tam bir serbestlik içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Bursa tarihi için önemli kaynaklardan olan şer'îyye sicilleri'nde şehirdeki gayrimüslimlerin gerek Müslümanlarla gerekse kendi aralarında olan münasebetlerini gösteren binlerce belge bulunmaktadır. Söz konusu kayıtlardan gayrimüslimlerin, Bursa'nın sosyo-ekonomik hayatının her alanında aktif şekilde yer aldıkları, Müslümanlarla birlikte aynı mahalleleri paylaştıkları, karşılıklı ziyaret, şahitlik, vekillik ve kefillik gibi komşuluk ilişkilerinde bulundukları, mülk alım satımı, borç alıp-verme gibi her türlü ticarî ve ekonomik faaliyetin içinde yer aldıkları görülmektedir. Nitekim Müslümanlarla gayrimüslimler arasında meydana gelip mahkemeye intikal eden davalarda Müslüman şahitlerin, müslüman davacı ya da davalı aleyhinde, gayrimüslimin lehinde şahitlik ettikleri veya gayrimüslimlerin kendi dindaşları olan davacı ya da davalı aleyhinde, müslümanın lehinde şahitlik ettiklerini gösteren yüzlerce belge bulunmaktadır.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Karataş, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 / 1 (Ocak 2006) s. 267-284.



## BURSA'DA SÜRGÜNLER

Ali İhsan KARATAŞ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Osmanlı Devleti'nde sürgün konusunda iki farklı uygulama dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki yeni fethedilen yerlerin şenlendirilmesi amacıyla bazen gönüllü bazen de cebri olarak iskân edilmek üzere gönderilenler, ikincisi ise işledikleri suçlar sebebiyle cezalandırılmak üzere sürgün edilenlerdir.

İskân, belli toplulukların önceden tespit edilen merkezlere planlı bir şekilde yerleştirilmeleridir. Fethedilen bir yerin hâkimiyet altında tutulması, oranın nüfus, inanç, kültür ve iktisadî yapılarının değişmesiyle yakından ilgilidir. Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin de fethedilen yerlerin Müslümanlaştırılması, fetih sırasında halkın şehirleri terk etmesi veya başka sebeplerle boşalan yerleşim merkezlerinin canlandırılması ve verimli hale getirilmesi için aralarında sürgün yönteminin de bulunduğu güçlü bir iskân politikası vardı. Söz konusu amaçlarla değişik meslek erbabından pek çok aile belli kurallar dâhilinde ele geçirilen yerlere iskân edilmişlerdir. Yeni yurtlarına gidecek ailelere arazi vermek ve vergilerden muaf tutulmak suretiyle bu işlem cazip hale getirilmeye çalışılmıştır.

Sürgün uygulamasının ikinci kısmı ise işlenen suçlar karşılığında verilecek cezalarla ilgilidir. İslâm hukukunda suç ve cezalar had, kısas ve ta'zir olmak üzere üçe ayrılır. Had ve kısas cezalarının uygulanma yöntemi Kur'an ve Sünnet'le belirlenmiştir. Ta'zir cezasını gerektiren suçların tespiti ve suçluların cezalandırılma yöntemleri ise devlet başkanı ve onların tayin edecekleri görevlilere bırakılmıştır. Ta'zir cezaları suçun büyüklüğüne, zamana ve yere göre değişebilmektedir. Bu yüzden idamdan kınamaya kadar çok geniş bir uygulama alanı olan ta'zir cezalarının neler olduğu hususunda ulemanın farklı görüşleri olmuştur. Bununla birlikte İslâm hukukçuları ta'zir cezaları arasında idam, sürgün, teşhir, tehdit, nasihat, prangabend, kalebend, hapis, kınama, para ve kürek cezası verme, alın dağlama, sakal kesme ve benzeri müeyyideleri saymışlardır.

Tazir cezaları arasında yer alan sürgün, işlenen bir suçta ceza olarak veya idarecilerin bazı siyasî sâiklerle verdikleri kararlarla bir şahsın yaşadığı yerleşim yerinden uzaklaştırılarak başka bir yere geçici veya süresiz olarak gönderilmesi ve orada gözetim altında tutularak ikamet ettirilmesidir. Tarihte adları bilinen ve bilinmeyen hemen her toplumda uygulanan sürgün, sıkça başvuru alan bir cezalandırma yöntemidir. Eski kayıtlarımızda sürgün kavramı yerine Arapça kökenli olan nefy, iclâ, tağrîb ve teb'îd gibi kelimeler kullanılmıştır.

Cezalandırma amacıyla tatbik edilen sürgünler insanlık tarihi kadar eskidir. Nitekim ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem ile Hz. Havva'nın Cennet'ten dünyaya gönderilmelerini bir nevi sürgün olarak değerlendirmek mümkündür.

İslam tarihine baktığımızda daha ilk zamanlarda sürgün uygulamasına başvurulduğunu görmekteyiz. Hz. Muhammed (sav) zamanında Medine'de yaşayan herkese bazı hak ve sorumluluklar yükleyen 47 maddelik antlaşmaya uymayan Benî Kaynuka ve Benî Nadir Yahudileri Medine'den sürgün edildiler. Peygamberimiz

Müslümanların sırlarını ifşa eden Hakem b. Ebi'l-As'ı Taife sürgün etmiştir. Hz. Ömer, içki içmekte ısrar eden Rebia b. Ümeyye'yi Hayber'e sürgün etmiş, ancak Rebia'nın nefyedildiği yerde irtidat ederek Hıristiyan olması üzerine *“bundan sonra bir müslümanı asla sürgün etmem”* demiştir.

Diğer devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de sürgün uygulamasına sıkça başvurulmuştur. Bununla birlikte Tanzimat öncesi hazırlanan kanunnamelerde sürgün cezasına pek yer verilmemiş, ancak 19. asırda hazırlanan ceza kanunnamelerinde sürgün diğer cezalar arasında zikredilmiştir. 1840 ve 1851 tarihli ceza kanunnamelerinde kısmen yer alan sürgün cezasıyla ilgili hükümler, özellikle 1858 tarihli kanunnamede daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu kanunnamede sürgün, müebbet (süresiz) ve muvakkat (geçici) olarak ikiye ayrıldıktan sonra her ikisinin tanımı da yapılmıştır. Buna göre müebbet sürgün *“bir şahsın devletçe tayin olunan bir mahalle müebbeden gönderilip ikamet ettirilmesi”*, muvakkat sürgün ise suçlunun *“bulunduğu yerden bir başka mahalle gönderilip üç aydan üç seneye dek tağrib olunması”* şeklinde tanımlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nde çok farklı sebeplerle sürgün cezası uygulanmıştır. İdarecilerin halka zulümleri, görevin ihmali ve kötüye kullanılması, evrakta sahtecilik, fuhuş, rüşvet, hırsızlık, iftira, yalancı şahitlik, sihir-büyücülük, dilencilik, uyuşturucu kullanımı, dine aykırı hareketler, dinî değerler hürmetsizlik gibi davranışları bunlar arasında sayabiliriz. Zikredilen hususlar sebebiyle sürgün edilenler arasında sadrazam, şeyhülislâm, vezir, müderris, esnaf, kadın, erkek, gayrimüslim, köle, cariye gibi toplumun her kesiminden insan bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde siyasî sebepler gözetilerek herhangi bir tahkikat yapılmadan padişahların emriyle sürgün edilenler olmuştur. Bu şekilde nefyedilenleri daha ziyade üst makamlarda görev yapan devlet erkânı oluşturmuştur. Siyasi sürgünlerin dışında değişik suçlardan dolayı sürgün edilenler ise belli bir muhakeme sürecinden geçirildikten sonra bu cezaya maruz kalmışlardır. Zira suçlular, mahalle halkından iseler mahalle ileri gelenleri, esnaftan iseler lonca idarecileri ve meslektaşları, memurlardan iseler amirleri tarafından öncelikle uyarılmışlar ve şikâyetle konu olan davranışlarından vazgeçmeleri istenmiştir. Buna rağmen kendilerine çeki-düzen vermeyen ve suç işlemeye devam edenlerin durumu mahkemeye intikal ettirilmiştir. Mahkeme sürecinde haklarındaki iddialar suçluların çevresinden araştırılmış, lehte ve aleyhte şahitler dinlenilmiş, suçları sabit olanların durumu sürgün edilme talebini içeren takrirlerle padişahlara sunulmuştur. Padişahlar da gerekli gördükleri hallerde bu cezayı vermişlerdir. Zira sürgün kararını vermek yalnızca padişaha aittir. Kadıların veya diğer devlet erkânının suçlu bile olsa bir şahsa sürgün cezası verme yetkisi yoktur.

Nefy cezasının verilmesi, suçlunun sürgün yerine ulaştırılması, yerinin değiştirilmesi ve affedilmesi gibi uygulamalar padişahın kontrolünde gerçekleşmekteydi. Ancak sürgün yerine ulaşan suçlunun bundan sonraki durumu artık şehir idarecileri olan kadıların sorumluluğundaydı. Kadılar, şehirlerine gelen sürgün suçlularına öncelikle barınacakları bir mekân temin etmekle yükümlüydüler. Şehirlerinde kaldıkları sürece sürgünlerin ikâmet etmeleri, kontrol altında tutulmaları, izinsiz olarak şehirden ayrılmamaları, firar etmemeleri ve tekrar suç işlememeleri gibi hususlar kadıların sorumluluğuna verilmiştir.

Sürgün merkezleri genellikle suçun mahiyetine göre değişmiştir. Suçu ağır olanlar çoğunlukla adalara, daha hafif olanlar ise suçunun derecesine göre şehirlere

gönderilmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin önemli sürgün merkezlerinden biri olan Bursa, diğer Anadolu şehirlerine göre İstanbul'a yakın, pek çok açıdan daha iyi imkânlarla sahip bir yerdir. Bu yüzden adaların dışında kalan şehirler arasında da bir derecelendirme yapılmış ve Bursa, daha hafif cezalar için kullanılan bir merkez olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Bursa'nın sürgün merkezi seçilmesi, şehrin bir mahrumiyet bölgesi olmasından değil, suçu hafif olanların daha az mahrumiyetle cezalarını çekmeleri ve ıslâh edilmeleri düşüncesinden kaynaklanmıştır. Nitekim sürgün edildikleri yerlerden ıslâh-ı nefis ettikleri veya içinde bulundukları zor şartlar sebebiyle affedilmelerini talep edenlerden bir kısmı, tamamen affedilme yerine sürgün yerleri, imkânları daha iyi olan Bursa ile değiştirilmiştir.

Bursa'nın sürgün şehri olarak kullanılmasının bir sebebi de şehrin idarî yapısıdır. Osmanlı Devleti'nin ilk başkenti, müesseselerin kurumsallaştığı şehir olan Bursa, merkeze yakın, medrese ve tasavvuf kültürünün hâkim olduğu bir şehir olması hasebiyle Osmanlı tarihi boyunca padişahlar ve yüksek rütbeli devlet erkânının yakın ilgisine mazhar olmuş, şehrin ilmî, sosyal, malî ve idarî yapısına daima özen gösterilmiştir. Bu özellikler, suçluların kontrol altında tutulması, ıslâh edilmeleri ve hayata kazandırılmaları açısından önem arz ettiği için Bursa'nın sürgün merkezi olarak tercih edilmesine sebep olmuştur.

Yıllarca menfa (sürgün) hayatı yaşayanlar olmakla birlikte sürgün cezası verilenlerin büyük çoğunluğu bir yıldan daha az süre bu cezayı çektikten sonra, suçluların bizzat kendileri, yakınları veya devlet görevlilerinin başvurularıyla affedilmişlerdir. Tanzimat öncesi fermanlarda sürgün müddeti belirtilmeden suçluların ıslâh-ı nefis edinceye kadar bu cezaya maruz kalacakları ifade edilmiştir. Süresi belli olmayan ve ucu açık olan bu şekildeki sürgünlere rağmen, ıslâh olduklarını dile getiren ve bu iddialarını başkalarının şahitliğiyle ispat edenler umumiyetle affedilmişlerdir. Tanzimat sonrasında ise sürgün cezası verilirken konuyla ilgili fermanla ne kadar müddetle bu cezanın uygulanacağı açıkça belirtilmiştir.

Sürgün hususunda olduğu gibi af kararında da tek yetkili padişaktır. Diğer yetkililer ise ıslâh olan ve affedilmeyi hak edenlerin durumunu yazılı olarak padişahlara sunmuşlar, sultanlar da çoğunlukla bu afları onaylarken bir kısmını reddetmişlerdir.

Af hususunda suçluların ıslâh olmalarının yanında yaşlı ve hasta olmaları, sürgün yerinde geçim sıkıntısı çekmeleri, geride kalan anne, baba, çocuklar gibi aile fertlerinin zor durumda kalmaları gibi hususlar da etkili olmuştur. Ayrıca Ramazan ayı, bayramlar ve kandil geceleri gibi kutsal günler hürmetine affedilenler de az değildir. Affedilenler çoğunlukla kendilerine kefil bulduktan sonra ve şartlı olarak serbest bırakılmışlardır. Şartları ihlâl edenler ise yeniden ve daha ağır şartlarda sürgün edilmişlerdir.

Sürgün hayatı yaşayanların gündelik hayatlarını devam ettirmeleri, geçimlerini sağlamaları hususunda farklı uygulamaların olduğu görülmektedir. Bazı sürgünlere maaş bağlanmış, bazıları ise mesleklerine uygun olan işlerde çalışmışlardır. Her ne olursa olsun kadılar onların geçimlerini temin edebilmeleri için gerekli tedbirleri almışlardır. Meselâ Bursa'ya nefyedilen Pazarcıklı Kavanozâde Mehmed Ali, Bahri ve Hasan beylere bir miktar yevmiye, Bahir Mustafa Paşa'nın Hazine kâtibi Yusuf Efendi'ye Bursa İpek Mizanı mukataasından günlük altmış akçe, İstanbul'dan Kandiye'ye sürgün edilen Bursalı Şerife Ayşe Hatun'a bir bakanı olmadığı için haline ve kadınlığına hürmeten günlük yirmi akçe tahsis edilmiştir.

Sürgün cezası diğer cezalara göre daha hafif görünse de ulaşımın zor olduğu, iletişim ve haberleşmenin olmadığı dönemlerde insanların ailelerinden, yakınlarından, çevresinden, doğup büyüdüğü şehirden uzakta bir yerde hiç tanımadığı insanlar arasında hayat sürmesi kolay bir durum değildir. Böyle bir yerde yabancılık hissetmesinin yanında ailesine duyduğu hasret de sürgünleri derinden etkilemiştir. Sürgünde çekilen çile, hasret vb. duyguları ortaya koyan romanlar, hatıralar, şiirler ve şarkılar kaleme alınmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kapatılmasıyla birlikte Amasya'ya nefyedilen Mehmed Hamdullah Çelebi, sürgün sırasında kaleme aldığı şiirlerini 'Hasretî' mahlasıyla yazmıştır. Özlem ve hasret içinde çekilen çileli hayat, sürgünlerin ölümünden sonra mezar taşlarına bile kazınır olmuştur. 1823'de Bursa'ya nefyedilen, 1825 senesinde vefat edince Pınarbaşı Kabristanı'na defnedilen Yeniçeri Ömer Usta'nın mezar taşı onun hayatını özetlemekte ve sürgün hususunda hissettiği düşüncelerini yansıtmaktadır. Kendisinin sürgününe sebep olanların da aynı akıbete uğraması bedduasıyla sona eren mezar taşındaki yazı şöyledir: *"Gençliğine doyamayan, muradına eremeyen, otuz sene kışlada hizmet edip çapraz çeken, bir vefasın görmeyip, sonu Bursa'ya sürgün gelen, üç sene Bursa'da sürgün durup, üç gün olsun gideyim deyu İslâmbol'a hasret çeken, ona edenler de öyle olsun ahi kalsın merhum seksen sekizin Ömer Usta Ruhuna fatiha. Sene 1241."*

Sürgünler şehirlerin misafirleri konumundadır. Sürgünlerin şehirler, şehirlerin de sürgünler üzerinde menfi ve müspet etkileri vardır. Bu kadar çok kişinin şehirlere sürgün edilmesi bazı soruları da akla getirmektedir. Acaba sürgünler sebebiyle suçluların çoğaldığı şehirlerde suçlar da artmış mıdır? Sürgünler eski alışkanlıklarını gittikleri yerlerde de devam ettirmişler midir? Şehirlerin asayiş, ahlak ve huzurunun bozulmasında bu sürgünlerin etkisi olmuş mudur? Bu soruları çoğaltmak mümkündür. Bu ve benzeri sorulara verilecek cevaplar sürgünlerin şehir, şehirlerin de suçlular üzerindeki etkilerini ortaya koymak bakımından önemlidir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki şehirlere gönderilen suçlular kalabalık nüfus içerisinde fazla bir yekûn tutmuyordu. Üstelik arşiv kayıtlarında adlarına yer verilen suçluların aynı anda bir şehirde olmadıkları, farklı zamanlarda sürgün edildikleri de aşîkârdır. Dolayısıyla aynı anda mevcut olan suçlu miktarı şehrin ahlâkî yapısını olumsuz yönde etkileyecek düzeyde değildi. Ayrıca suçlular, ıslâh-ı nefis olsunlar diye sürgün ediliyorlardı. İslâh olup olmamaları bir tarafa suçluların bir de başkalarını kendilerine benzetmeleri, hem halkın hem de idarecilerin razı olmayacakları bir durumdur. Nitekim komşuları, meslektaşları ve idarecilerin şahitliğiyle pek çok sürgün ıslâh olduğu gerekçesiyle serbest bırakılmışlardır. Bursa sicillerini inceleyerek oluşturduğu eserin "nefy" maddesinde Kepecioğlu konuyla ilgili olarak *"işte bu vesikalardan anlaşılıyor ki Bursa'ya her nevi insan nefyedilmiştir. Bunlar ahlaksızlıklarını hiçbir Bursalıya bulaştıramamışlar ve bilakis kendileri ahlaklarını düzeltmişlerdir"* demektedir. Ayrıca aynı müellif, sürgünlerle ilgili yukarıda bahsi geçen sorulara da ışık tutacak şu cümlelere yer vermiştir: *"Birçoğunun adları hizasında kabahatleri gösterilerek yazılmış ve bir kısmı da hiçbir sebep ve bahane yok iken hikmet-i hükümet icabı olarak Osmanlı saltanatı devrinde Bursa'ya sürülmüşlerdir. Bunları okuyanlar bu kadar ahlakları bozuk adamların, kadınların, her yaştan insanların Bursa'ya sürülmesine hayret etmemeleri kâbil olmaz. Çok şayanı hayrettir ki, bu kadar ahlaksız, namus düşkün, hırsız, uğursuz adamlar geldiği halde bunların kendilerine Bursalılardan bir tek arkadaş, fenalıklarını yapacak bir saha bulamamaları cümlesinin ıslâh-ı nefis eylediklerini göstermektedir."*

Bunun sebebini de Bursa’da ilim adamlarının çokluğunda, Bursalıların yüksek terbiyelerinde aramak iktiza eder.”

Bütün bunlara rağmen hangi amaçla ve hangi yöntemle olursa olsun cezalandırılan herkesin tam olarak ıslâh olmalarının mümkün olamayacağı da aşîkârdır. Böyle şahıslar sürgün olarak gittikleri şehirlerin de asayişini bozabilmekteydiler. Mesela ikamet etmek üzere Bursa’ya gönderilen Mustafa Paşa’nın, “*misâfir sûretiyle kendü hâliyle meşgûl olmak lâzîmeden iken bu esnâda umûr-ı şer’iyye ve mesâlih-i memlekete müdâhale kabilinden olan ba’zı yolsızca şeylere tasaddî etmekde*” olduğu belirtilerek ikamet yeri Tekfur Dağı olarak değiştirilmiştir. Bu konuya verebileceğimiz az sayıdaki örnekten biri de kendisine ait bir köleyi yasak olmasına rağmen bir gayrimüslime satan mühtedi Mehmed ile ilgilidir. Söz konusu gerekçeyle 1822 senesinde Bursa’ya nefyedilen Mehmed “*ol tarafda dahi tekin durmayarak ahâlisinden ba’zı kimesneleri bî-ğaraz ızrâr tazyikiyle ibtidâr ve fesâd-ı mûcib hâlâta ictisâr*” ettiği için Bursa’dan Eskişehir’e sürgün edilmiştir.

Şehirlerin sürgünler sebebiyle olumsuz olarak etkilenmeleri az da olsa mümkündür. Bununla birlikte sürgünler sayesinde pek çok bakımdan hizmet alan şehirler de vardır. Zira bazı şahıslar, menfa hayatı süresince boş durmamışlar, yaptıkları faaliyetlerle bulundukları şehrin ilmî, kültürel, sosyal ve ekonomik hayatına katkı yapmışlardır. Sürgün sebebiyle ömrünün son altı yılını Bursa’da geçirmek zorunda kalan Osmanlı Devleti’nin otuz üçüncü şeyhülislâmı Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, bir taraftan talebe yetiştirme, kitap telif etme gibi ilmî faaliyetlerine devam ederken diğer taraftan babasından kalan miras ve kendi birikimlerini, kurduğu vakıflar aracılığıyla hayır hasenat için harcamış, Bursa’ya büyük hizmetlerde bulunmuştur. Masrafını kendisi karşılayarak cami, mescit, namazgâh, mektep, çeşme, yol, kaldırım, köprü gibi yapılar inşa etmiş ve içinde yaşadığı toplumun hizmetine sunmuştur. Şeyhülislâm Esirî Mehmed Efendi nefyedildiği Bursa’da 1677 senesinde Hüsameddin Camii dâhilindeki zaviyeyi tamir ettirmiş, aynı yıl Sağrıçı Sungur Camii’nin giderleri için vakıflar tesis etmiş, 1679 yılında seksen bin akçe harcayarak Gökdere üzerindeki harap halde olan Tatarlar Köprüsü’nü tamir ettirmiştir.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları 2009.



## BURSA'DA KÖLE VE CARİYELER

Ali İhsan KARATAŞ  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Çok eski zamanlardan beri hemen her toplumda mevcut olan kölelik, İslâmîyet'ten sonra da devam etmiştir. İslâm dininde kölelik, reddedilmemekle birlikte sınırları belli olan hukuki bir yapıya kavuşturulmuştur. Kur'an ayetleri ve hadislerle göre şekillenen İslâm hukukunda, hukukî, iktisadî ve sosyal bakımdan hür insanlardan farklı ve “velâyet, şehâdet ve kazâdan hükmen (hukuken) âciz ve mülkiyet hakkından mahrum olan kimse” anlamındaki kölelerle ilgili düzenlemeler yapılırken, onların hakları gözetilmiş ve daha insanî muamele ortamı sağlanmıştır. Bakara Suresi 177. âyetinde “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar bu vasıfları taşıyanlardır. Muttakîler ancak onlardır” buyurulmaktadır. Hz. Peygamber (sav) de gerek bizzat kendi uygulamalarında gerekse sözlerinde, köle ve cariyelerin de bir insan olduğunu dikkate alarak onlara aile fertlerinden biriymiş gibi muamele edilmesi gerektiğini vurgulamıştır: *Köleleriniz kardeşlerinizdir. Allah onları ellerinizin altına koymuştur. Kardeşi eli altında olan ona yediğinden yedirsin, giydiğinden giydirsin. Onlara kaldıramayacakları yük yüklemeyin, şayet yüklerseniz onlara yardım edin*<sup>1</sup>

İslâm dininden önce kölelik kaynakları çok çeşitliydi. Mesela Roma'da savaş esirliği ve köle ticaretinin dışında ağır suç işleyenlerin, borcunu ödemeyenlerin, korsanlarca kaçırılanların da köleleştirilmesi söz konusudur. İslâm öncesi Araplarda da köle kaynakları bir hayli fazladır. Bu dönemde savaş esirlerinin yanında borçlular, kumarda kaybedenler, kaçırılanlar, ailesi tarafından satılan çocuklar, para karşılığında kendisini köle ettirenler gibi uygulamalar köleliğin potansiyel kaynaklarını oluşturmuştur. İslâm dininde ise köleliğin kaynağını yalnızca savaş esirleri oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin kaynağını da büyük ölçüde savaş esirleri oluşturmıştır. İlk dönemlerde fethedilen yerlerin halkı esir olarak alınmamıştır. Henüz kuruluş yıllarında, Bursa ve civarının fethedilmesinden sonra Osman ve Orhan Gazi, burada yaşayan gayrimüslim halkı, yerlerini terk etmeleri veya kalmaları hususunda serbest bırakmışlar ve esir olarak almamışlardır. Osmanlı Devleti'nde ilk esirler I. Murad'ın Balkan fetihleri sırasında alınmaya başlanmıştır. I. Murad zamanında kurulan Yeniçeri Ocağı'nın asker ihtiyacının karşılanması için “Pençik Kanunu” çerçevesinde savaşlarda elde edilen esirlerin beşte biri asker olarak istihdam edilmek üzere ocağa alınmış, diğer esirler ise ganimet olarak savaşa katılan gaziler arasında taksim edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, köle ve cariyelik ömür boyu değildir. Genellikle yedi yıl istihdam edilen köle ve cariyelerin âzat edilmeleri yönünde bir teamül oluşmuştur. Kölelerin genç iken âzat edilmeleri toplumsal kabul görmüştür. Zira onların, serbest kaldıktan sonraki

<sup>1</sup> Buharî, “İtk”, 15; Müslim, “Eyman”, 38.

hayatını kendi başlarına devam ettirebilmek için iş yapabilecek güçte olmaları gerekirdi. Hatta cariyeler, daha fazla yaşlanmadan âzat edilerek uygun birisiyle evlendirilirdi. Sicillerden, âzat edilenlerin yaşlarını tespit etme imkânı olmamakla birlikte bazı kayıtlarda geçen ifadelerden çok genç yaşta hürriyetine kavuşturulanlar olduğu anlaşılmaktadır. Mesela, 1700 yılında Bursa'da Nasuhpaşa Mahallesi sakinlerinden Aişe bint-i Şaban adlı hanım, Bektaş bin Abdullah, aynı şekilde 1725 yılında Arap Mehmet Mahallesi'nden el-Hâc Mustafa bin el-Hâc Ahmet de Ivaz bin Abdullah adlı “şâbb-ı emred” kölelerini âzat ettiklerini belirtmişlerdir.

İslâm hukukunda köle âzat etmenin birçok yöntemi vardır. Osmanlı Devleti'nde de bu konuda İslâm hukukunun kuralları geçerli olmuştur. Konuyla ilgili kayıtlara baktığımızda Osmanlı toplumunda köle ve cariyelerin genellikle itk, mükâtebe ve tedbir yöntemleriyle âzat edildikleri görülmektedir.

Osmanlı toplumunda, en yaygın olan köle âzat etme usulü herhangi bir karşılık beklemeden tamamen Allah rızası için olan “itk” yöntemidir. Nitekim XV ve XVIII. asırlar arasında Bursa'da âzat edilen 199'u Müslüman, 22'si gayrimüslim toplam 221 köle ve cariyeden 153'ü (%69) itk, 11'i (%5) tedbir, 55'i (%25) mükâtebe yöntemiyle âzat edilirken iki köle ve cariyenin hürriyetine kavuşturulma şekli belirlenememiştir.

İtk usulünden sonra sıkça görülen âzat şekli “mükâteb” yöntemidir. İslâm hukukunda köle ve cariyelere, belli bir bedel ödeme karşılığında serbest kalmaları için sahipleriyle anlaşma yapma imkânı verilmiştir. Bu şekilde anlaşma yapan kölelere “mükâteb köleler” denilmektedir ve bunlar bedellerini ödedikten sonra serbest kalmaktadırlar.

Köle âzat etme yöntemlerinden birisi de “tedbir”dir ki, sahibinin, henüz hayatta iken kölesine “*ben ölürsem hürsün*” demesiyle gerçekleşmektedir. Bu usulle özgürlüğüne kavuşanlara “müdebber köle” denilmektedir. 1707 yılında Şerîfe İhsâne Hâtun, Mülâyim bint-i Abdullah adlı câriyesini “*tedbîr-i mutlak ile müdebber*” eylediğini kaydettirmiştir.

Köle ve cariyelerin azadı konusunda zaman zaman problemler yaşanmaktaydı. Bu problemlerin başında herhangi bir şekilde âzat edilenlerin tekrar köle olarak istihdam edilmek istenmeleri meselesi gelmektedir. İslâm hukukuna göre hangi yöntemle olursa olsun köle veya cariyeye âzat eden şahısların daha sonra pişman olup bu kararlarından vazgeçme hakları yoktur. Âzat edildikten sonra efendilerinden hâlâ köle ve cariyeye muamelesi görenler, mahkemeye müracaat ederek İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı haklardan yararlanma imkânına sahiptirler.

Osmanlı Devleti'nde âzat edilen köle ve cariyelere “itkname” adında bir belge verilmiştir. Bu belge, âzat edilen ancak, hala esir muamelesine maruz kalanların durumlarını ispat etmeleri için çok önemli bir belge niteliğindedir. Böyle bir belgeye sahip olup tekrar kölelik muamelesine maruz kalanlar mahkemeye müracaat ettiklerinde şahitlere ihtiyaç kalmadan serbest bırakılmaktaydılar.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeleri istihdam etmelerine izin verilmekle birlikte tarihi süreç içinde bu konuda farklı uygulamalar olmuştur. Gayrimüslimler, XVI. asrın ortalarına kadar köle ve cariyeye sahibi olabilmişlerdir. Ancak, XVI. asrın ortalarında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı topraklarında yaşayan tüm gayrimüslimlerin köle ve cariyeye kullanmaları yasaklanmıştır. Aslında İslâm hukukuna göre gayrimüslimlerin Müslüman olmayan köle ve cariyeye istihdam etmeleri yasak değildir. Osmanlı Devleti'nde de büyük ölçüde bu yönde

uygulama olmasına rağmen, zaman zaman getirilen yasakları devletin almış olduğu siyasî kararlar olarak görmek gerekir. Gayrimüslimlerin köle sahibi olmalarıyla ilgili uygulamalar zaman zaman değişse de bu konuda değişmeyen tek kural, zimmilerin Müslüman köle ve cariyeye sahibi olamamalarıdır.

İslâm hukukunda köle sahiplerinin kölelerine insanî muamele yapma yükümlülükleri vardır. Kölesine kötü muamele yapanlar, onu azletmeye veya başkasına satmaya zorlanabilir. Osmanlı Sultanları da çıkardıkları bazı fermanlarla İslâm hukukunun kölelere tanıdığı hakların korunması çerçevesinde onlara işkence yapılmamasını istemişler, bu tür fiillerin vuku bulması halinde köle sahipleri ve olayın faillerinin cezalandırılacağını, darp ve işkence sonucunda herhangi bir uzvu sakatlanan kölenin sahibiyle alakası kalmayacağını ve hür kabul edileceğini belirtmişlerdir. 1793 yılında Nemçe (Avusturya) elçisinin Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek Bursa'da "Kayserilioğlu" adıyla tanınan şahsın Nemçe esirlerinden bazılarına işkence yaptığını şikâyet etmesi üzerine, Bursa kadısına gönderilen bir fermanla konunun şehrin önde gelen şahıslarından soruşturularak meselenin araştırılması ve merkeze bilgi verilmesi istenmiştir.

Muasırlarına göre Osmanlı Devleti'ndeki köle ve cariyelerin daha rahat bir hayata sahip oldukları yerli ve yabancı araştırmacıların çalışmalarına yansımıştır. Bu gerçeği kölelik konusundaki önemli araştırmalarıyla bilinen Ehud R. Toledano şu cümlelerle ifade etmektedir: *"...Şu bir gerçek: Kural olarak Osmanlı-İslâm köleliğinin Batılı benzerlerinden daha ılımlı olduğu ve kölelere daha iyi davranıldığı konusunda kaynakların çoğu birleşiyor. Ev köleleri hane halkının bir parçası olarak görülürdü ve sahipleriyle aralarındaki içi-dışılık görece fazlaydı. Zengin ailelerin köleleri çoğunlukla yoksul sınıfın özgür kişilerinden daha iyi durumdaydılar..."* Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde kölelerin durumunun iyileştirilmesiyle ilgili uygulamalara bakılarak elbette ki köleliğin gerekliliği savunulamaz. Bugünkü anlayışla bakıldığında köleliğin, insan onuruyla bağdaşmayan bir uygulama olduğu aşîkârdır.

Osmanlı toplumunda âzat edilen köle ve cariyelerin önlerindeki sosyal engeller kaldırılmakta ve bu kişiler diğer hür insanların sahip oldukları bütün hakları elde etmekteydiler. En önemlisi de âzat edilen köleler, önceki statülerine bakılarak toplum tarafından kınanmıyorlardı. Zira İslâm dini böyle bir yaklaşıma izin vermiyordu.

Dünyanın her tarafında yüzyıllarca devam eden kölelik XIX. asrın başlarından itibaren aşamalı olarak kaldırıldı. Kölelik uygulamasını ilk kaldıran ülkeler Fransa ve İngiltere'dir. İlk olarak 1794'de Fransa köleliği lağv etti, daha sonra 1807'de İngiltere, İmparatorluğa bağlı her yerde köle ticaretini yasakladı. İngiltere ve Fransa'nın aldığı bu kararlardan sonra dünyanın değişik yerlerinde köle ticareti yasaklanmaya başladı. 1858'de Portekiz, 1863'de Hollanda, 1865'de ise Amerika köle ticaretini kaldırdı. Osmanlı Devleti'nde ise 1847 yılında köle ve cariyelerin esir pazarlarında satılmaları yasaklandı ve bu pazarlar kapatıldı. 1890 yılında köle ticaretinin tamamen kaldırılmasıyla ilgili Brüksel anlaşması imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti'nde kölelik XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çıkarılan kanunlarla tedrici olarak kaldırıldı. Bununla birlikte devletin yıkılışına kadar az da olsa el altından köle ve cariyeye istihdamı devam etti.

Batıda köleliğin kaldırılmasıyla ilgili farklı değerlendirmeler yapılmaktadır. Kölelik müessesine son verilme nedeninin gelişen insan hakları anlayışının bir sonucu olarak ortaya çıktığı değerlendirmelerinin yanında asıl nedenin insan haklarından ziyade,

ekonomik sebeplerden kaynaklandığı da ifade edilmektedir. Birçok araştırmacı, kölelerin beslenme ve barındırılmasının ücretli işçi çalıştırmaktan daha pahalı oluşu ve köle ticaretinin işçilikten daha masraflı ve riskli olmasının Avrupa'da köleliğin tamamen kalkmasına neden olduğunu ifade etmektedirler.<sup>2</sup>

---

<sup>2</sup> Geniş bilgi için bk. Ali İhsan Karataş, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış". *İstem* / 9 (December 2007): 135-162.

## BURSA DAĞ YÖRESİ İNSANLARININ TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

Adem APAK  
Prof.Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

Bursa Dağ Yöresi denildiğinde günümüzde Uludağ'ın güney ve güney batı kısımlarına tekabül eden Orhaneli, Büyük Orhan, Harmancık ve Keles ilçeleri akla gelmektedir. Burada yaşayanlar da *Türkmen* veya *Dağlı* olarak da isimlendirilmektedir. Bununla birlikte Bursa'da Türkmenler veya Yörükler sadece bu ilçeler içinde yaşamamaktadırlar. Başta Uludağ etekleri olmak üzere Bursa'nın hemen her ilçesinde Yörükler dağınık vaziyette farklı coğrafyalarda yaşamaktadırlar. Ancak yukarıda adı geçen Dağ ilçeleri kuruluşlarından itibaren dışarıdan sınırlı derecede göç almış olmaları sebebiyle asırlar boyu Türkmen kültür ve hayat tarzını devam ettirdikleri için Bursa söz konusu olduğunda Yörük Türkmen unsur ve kültürünün temsilcisi olarak kabul edilmişlerdir. Nitekim bu ilçeleri içinde barındırmak üzere Bursa'da Dağ-Der (Dağ Yöresi Kalkınma ve Dayanışma Derneği) adıyla köklü bir hemşeri kültür ve dayanışma derneği de faaliyet göstermektedir.

Bursa'daki dağ ilçeleri Orhaneli, Büyük Orhan, Harmancık ve Keles olarak bilinmekle birlikte esasından bu yöreler uzun asırlar boyu Orhaneli ismi altında anılmışlardır. Orhaneli'nden 1953 yılında Keles ilçesi ayrılmış, aynı şekilde 1987'de Harmancık ve Büyük Orhan ilçeleri de yine Orhaneli ilçesinden doğmuştur. Bu sebeple aslında adı geçen ilçelerin tarihinden bahsetmek Orhaneli tarihinden bahsetmek anlamına gelir.

Orhaneli, Bursa'nın güneyindeki engebeli düzlüklerde yer almaktadır. İlçenin dağlık kesimleri kayın, kızılçam, karaçam, meşe, ardıç ormanları ile kaplıdır. Adırnaz (Orhaneli, Kocasu çayı) ilçeden geçer. İlçe, ılıman Akdeniz iklimi ile Ege ve Marmara'nın kara iklimini taşımaktadır. İlçenin ekonomisi ise daha ziyade tarım ve hayvancılığa dayanır. Bilhassa çilek ve kiraz yetiştiriciliği bölgenin tarım ekonomisinde önemli yer tutar. İlçede hayvancılık da büyük gelir sağlamaktadır. Madencilik açısından oldukça zengin kabul edilen bölgede başta kömür olmak üzere linyit, manyezit, asbest, dolomit, talk, kalsit, feldspat, siyenit, kireçtaşı, olivin, demir içeren maden yatakları bulunmaktadır. Son zamanda bilhassa Bursa istikametinde zengin mermer yatakları tespit edilmiştir.

Orhaneli ilçesinin merkez adı *Beyce* olarak tanınmış ve bu isim 1934'e dek resmi olarak kullanılmıştır. Halk arasında *Beyce* adı hala kullanılmaktadır. Doğu Roma (Bizans) döneminde piskoposluk merkezi olan Orhaneli, 1325'te Orhan Bey'in emri ile Turgud Alp tarafından Osmanlı Beyliği'ne katılmıştır. İlçe merkezindeki Durdu Bey Camii'nin adının buradan geldiği kabul edilir.

Ertuğrul Bey, 1279'dan başlayarak Anadolu Selçuklu Devleti'ne tabi Uçbeyi iken 1299'da Osman Bey, gene Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı Büyük Uçbeyi olmuş, oğlu Orhan Bey de Büyük Uçbeyi kabul edilmiştir. 1318'de artık Anadolu Selçuklu Devleti, İlhanlı Devleti'ne katıldığından Orhan Bey, doğal olarak İlhanlılar'a tabi kalmış, İlhanlı Meliki Ebu'l Gazi Bahadır Han'ın 1335'te ölümünden sonra da istiklalini ilan etmiş, böylece sultan unvanını kullanmaya başlamış ve bağımsız devletinin ilk adımlarını atmıştır.

1325 yılında, Orhan Gazi zamanında, onun buyruğuyla Turgud Alp kumandasındaki ordu tarafından Orhanlı bölgesi hedef alınmıştır. Ordu Adranos Kalesi'ne geldiğinde kale boştu, Tekfur ile halk dağlara kaçmışlardı. Ordu onları takiple bulmuş, halk teslim olmuş ama tekfur kendini Alita Dağı'ndan aşağıya ırmağa doğru kayalıklara atarak intihar etmiştir. Daha sonra Orhan Bey'in buyruğu ulaşımı zor olan bir yer olduğu, yeniden buraya sığınan düşmanın başa bela olacağı sebebi ile kale ile çevresindeki surlar yıkılmıştır.

Orhanlı'nın tapu kayıtlarında şimdi bile Orhan Bey'in mülkü olan İlbese (Süleymanbey, Baş, Orta, Koçu) ve Danişmend-i Atik (Eski Danişment) gibi köyler vardır. Orhan Bey'den mülk olarak aldığı Dağ (Cebel) mıntıkasını vakıf yapan 1. Murad'ın vakfına yerli halk hâlâ *vakıf* kelimesinden bozma *makıf* der. Bu arazi, şimdiki Keles (Kleos, Keles-i Cedid, Kilise-i Cedid, Cebel-i Cedid) ilcesi, şimdiki Osmangazi'ye bağlı Soğukpınar beldesi ile Orhanlı Çayının kuzeyinde kalan bütün arazidir ya da başka ifadeyle Adranos Çayı ile Uludağ arasındaki bölgedir, buraya eskiden Cebel nahiyesi denirdi. Bu vakıf arazisi köylerin Tanzimat'tan sonra kurulmuş tapu idaresi kayıtları ilk defterlerinde "Hüdâvendigâr Gâzî vakfidur, evkâf-ı Hümâyûn'a mazbûtdur" yazar.

Daha önce Hadrianoi, Hadrianea, Hadrianus ad Olympum, Hadrianea ad Olympum, Hadrianoi (Rumca Adrianoi Hadrianea ve yerli Rum ağzında bozularak "Adranos" ve Türkmen ağzı ile "Adırnaz" adlarıyla bilinen ilçenin merkezi Beyce kasabasıdır. Eski Yunan'ın meşhur hatibi Aristides'in buralı olduğu kabul edilir. 1325'ten 1913'e Hüdavendigar Eyalet Meclisi adını Orhan İli olarak değiştirtinceye değin ilçenin (kaza) adı "Adranos" olarak bilinmiştir. 1934 yılında İl Genel Meclisi kararı ile Beyce kasabasının adı da Orhanlı'ya çevrilmiştir.

1869 ile 1881 arasında Adranos Kazası Cebel (Keles) nahiyesi ile birlikte, Brusa Sancağı merkez kazaya bağlı nahiye yapılmıştır. Harmancık Nahiyesi 1869-1870'te 1 yıl için kaza yapıldı, Adranos nahiyesi ise Bursa'ya bağlanmıştır. 1871-1881 arasında Harmancık ve Gökçedağ nahiyeleri Kite (Karacabey) Kazası'na bağlı kalmış, 1882'de yeniden eski idari sisteme dönülüp, Adranos yeniden müstakil kaza yapılmış, Cebel (Keles), Harmancık, Gökçedağ nahiyeleri Adranos Kazası'na bağlanmıştır. 9 Ağustos 1934 tarihli ve 2773 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan karar ile Gökçedağ nahiyesi Dursunbey'e bağlanarak Orhanlı'dan ayrılmıştır. Gökçedağ nahiyesine bağlı birkaç köy Dursunbey merkeze bağlanmış, 1943'te Artıranlar, Nusretler, Elmaağacı, Köseler, Burhan, Eşen, Soğucak, Kızılçukur, Bucan, Karamanlar, Dümrek, Hüseyin Paşa, Madanlar, Aliova (şimdi Uluçam) köyleri Tavşanlı'ya bağlanmak suretiyle Orhanlı'dan ayrılmıştır.

3 Mart 1953 tarihli 8349 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan 27 Şubat 1953 Tarihli 6068 sayılı yasayla Keles nahiyesi, kaza yapıldı. 1987'de Harmancık ve Büyükorhan beldeleri de müstakil ilçe kabul edilmiş. Bu şekilde Keles ilçesinden sonra Orhanlı'dan Harmancık ve Büyük Orhan ilçeleri de doğmuştur.

Dağ Yöresi ilçeleri olarak bilinen Orhanlı, Harmancık, Büyük Orhan ve Keles bu asrın başından itibaren göç almak bir yana geçim şartları sebebiyle dışarıya göç vermek suretiyle sürekli olarak nüfus kaybı yaşamış olup bu durum günümüzde de devam etmektedir. Bu sebeple adı geçen ilçede doğan insanların büyük oranda bölge dışında yaşadığı görülmekte, dağ ilçelerinin nüfus oranı sürekli olarak düşmekte, buna karşılık bu ilçelerden göç edenlerin ve çocuklarının bilhassa Bursa'da nüfus ve etkinlikleri

artmaktadır. Nitekim son yıllarda dağ yöresi ilçelerini temsil eden Dağ-Der Bursa'nın en etkin sivil toplum örgütlerinden biri haline gelmiştir.

Gerek dağ ilçesinde yaşayan gerekse aslen buralı olup da Bursa'ya yerleşmiş bulunan dağ yöresi insanları genel anlamda devletine ve milletine bağlı dindar insanlar olup özellikle dini ve millî hasletlere düşkünlüdür. Bölge insanların bahsi geçen hassasiyetleri onların siyasi tercihlerine de yansımıştır. Nitekim çok partili hayata geçilmesi itibarıyla dağ yöresi insanların siyasi tercihleri büyük oranda milliyetçi/muhafazakar/sağ partiler yönünde tecelli etmiştir. Türkiye'nin 70 yıllık çok partili hayat istatistiklerine bakıldığında bu durumun rakamlar ile de tespiti mümkündür. Hali hazırda adı geçen ilçelerin milletvekili seçimi sonuçları dikkate alındığında hemen tamamında en yüksek oylar merkez sağ ve milliyetçi partiler lehine tecelli etmiş olup, her dört ilçenin belediyesi de günümüzde iktidar partili belediye başkanları tarafından yönetilmektedir.

Devletine ve milletine bağlı dindar ve muhafazakar ağırlıklı bir görünüm arz eden Dağ yöresi insanı Osmanlı devletinin kuruluş kökleri ve kodlarına uygun olarak devleti ve milleti için her türlü fedakarlık göstermeye hazırdır. Bu nedenle devletten yardım alma konusunda aşırı hassasiyet gösterip, mümkün olduğunca devletine yardım ve katkı sağlamamaya gayret etmektedir. Halbuki Bursa ilçeleri içerisinde gelir düzeyi ve ekonomik durumu alt seviyede olanlar dağ ilçeleridir. Buna rağmen onlar veren devlet bile olsa hiçbir zaman “alan el” olmayı kabul etmemişlerdir.

Dağ yöresinden geçim imkânlarının zorluğu sebebiyle bilhassa Bursa merkeze göç edenler özellikle işçi, küçük esnaf ve memur olarak görev almışlardır. Son zamanlar bilhassa eğitim alanında ilerleme kaydetmeleri sebebiyle hem üniversite okuma hem de gerek bürokrasi, gerekse siyasette dağ yöresi insanların etkinlik gösterdiğine şahit olunmuştur. Bilhassa yerel yönetimlerle ilgili siyasi partilerin karar alma dönemlerinde siyaset potansiyeli sebebiyle yöre halkını dikkate aldıkları görülmektedir. Ticaret ve sanayide Dağ yöresi çocuklarının gözle görülür faaliyetler gerçekleştirdiği bilinmektedir.

Bursa'nın en önemli ve etkin sivil toplum kuruluşlarından kabul edilen Dağ-Der (Dağ Yöresi Kalkınma ve Dayanışma Derneği) bütün dağ yöresi ilçeleri insanlarını temsil eden çatı kuruluşu olarak görevini devam ettirmekte, ayrıca bu derneğin çatısı altında köy ve mahalle dernekleri de faaliyet göstermektedir. Yakın zamanda kurulan ve Dağ-Der ile bütünlüklü ortak hizmet gayesi güden Dekav (Day Yöresi Eğitim ve Kalkınma Vakfı) da sosyal ve kültürel sorumluluk anlamında dağ yöresi insanının daha ufuklu ve geleceğe dönük vizyoner hedeflerinin olduğunu ortaya koymaktadır.



## BULGARİSTAN MUHACİRLERİ

Vejdi BİLGİN  
Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi

### Muhaceretin Tarihi

Muhacir denildiğinde umûmen Balkanlardan ve Kafkaslardan göç edenler anlaşılrsa da özel olarak çoğunlukla Bulgaristan ve daha az oranda diğer Balkan ülkelerinden göç edenler anlaşılır. Bu göçmenler Arnavut, Boşnak, Gürcü, Çerkez gibi etnik bir kimliğe sahipseler de halk arasında muhacir olarak değil, kendi etnik isimleriyle bilinirler.

Muhaceret veya muhacirlik aslında yanlış bir kullanımdır. Çünkü Türkler açısından bakıldığında son 150 yıldır yaşanan şey, evi terk edip yeni bir bölgeye geçmek değil, eve dönmektir. Esas muhaceret Orta Asya'dan başlayıp Balkanlara kadar süren uzun süreçtir. Son zamanlarda yaşanan durum ise Balkanlardan Anadolu'ya zorunlu dönüşüdür. Bu dönüş dilimizde muhaceret olarak ifade edilmiş ve uzun süre öylece kalmıştır. Şu anda göç ve göçmen kavramları kullanılsa da muhacirler ve onların çocukları halk arasında –yerel telaffuzla- hâlâ “ma:cır” olarak bilinir.

Anadolu'ya kitlesel göçün tarihi 18. Yüzyılın sonuna kadar gider. 1787-1792 yılları arasındaki Osmanlı-Rus Savaşı ve sonrasında Kırım, Kazan ve Kafkasya'dan başlayan göç Kırım Harbi (1853-1856) ile devam etti. Ancak esas büyük muhaceret, eski takvimle 1293'te yaşandığı için “93 Harbi” olarak bilinen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda görüldü. Bu savaşta sadece Balkanlardan Anadolu'ya ve Balkanların diğer güvenli bölgelerine göç edenlerin sayısı 1.230.000 kişi olarak tespit edilmiştir.<sup>1</sup> 93 Harbi'nden sonra bazı dönemlerde yoğun bazı dönemlerde seyrek olmak üzere göç devam etti. Bu süreçte bazı tarihler önemlidir. 1912-13 yılları arasındaki Balkan Savaşları'nda göç tekrar ivme kazandı, sonrasında yavaşladı. Lozan Anlaşması'nın gereği olarak 1923-1926 yılları arasında bugünkü Yunanistan topraklarından Türkiye'ye kitlesel bir zorunlu göç yaşandı. Bu göçmenlere “mübadil” denilir. 1950-51 yıllarında Bulgar Hükümeti'nin sınır dışı kararıyla kitlesel bir göç yaşandı. 1968'de Bulgaristan'la imzalanan Yakın Akraba Göçü Anlaşması çerçevesinde 1969-1978 yılları arasında yaklaşık 130 bin kişi Türkiye'ye göç etti. Son büyük kitle göçü ise 1989'da Bulgaristan'daki Jivkov yönetiminin Türkleri sınır dışı etmesiyle yaşandı. Haziran-Ağustos arasındaki iki buçuk aylık sürede sınır dışı edilen Türk sayısı 300 binlere ulaştınca Özal Hükümeti sınırı kapatmak zorunda kaldı. 1989 Kasım'ında Jivkov'un iktidardan uzaklaştırılmasıyla Bulgar hükümetinin azınlık politikaları lağvedildi ve kısa sürede 100 bin göçmen Bulgaristan'a geri döndü. Ancak daha sonraki süreçte Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç Türklerin özgür iradelerine bağlı olarak devam etti.<sup>2</sup>

### Bir Alt Kültür Olarak Muhacirler

<sup>1</sup> Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 2, 4, 41, 152-154.

<sup>2</sup> Tarihi süreç içerisinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç için bkz. Ayşegül İnşinar Kemaloğlu, *Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.

Göçmenler çoğunlukla devletin nezaretinde Türkiye'nin hemen her yerine gönderilmişse de ağırlıklı nüfus Marmara Bölgesi'ndedir. Anadolu'nun başka yerlerine gönderilen bazı göçmenler daha sonra Batı'daki akrabalarının yanlarına gelmişlerdir.

Bulgaristan göçmenleri Bursa'nın en kalabalık topluluklarından birini oluşturur. Daha çok Bursa şehir merkezi ve ova ilçelerinde yaşarlar. Her ne kadar "ma:cır" olarak bilinen bir tip söz konusu ise de göçmenlerin hepsini aynı kategoride değerlendirmek doğru değildir. Nitekim göçmenlerin de, kendileri için söylenen "muhacirler", "göçmenler", "soydaşlar" şeklindeki ayrımı kabul ettikleri görülür. "Eski muhacir" ve "yeni muhacir" daha sık görülen bir ayrımdır. Yine de "suyun öbür tarafındakiler" in kendilerine mahsus özellikleri vardır ve göçmenler yerli halk ile tam olarak aynılaşmamıştır.

Göçmenler sosyolojik anlamda bir alt kültür olarak kabul edilebilirler. Bir kısmı halk arasında "ma:cır köyü" olarak bilinen köylerde, diğerleri ise şehirlerde yine çoğunlukla göçmenlerin oturduğu mahallelerde yaşarlar. Köyler alt kültürü yaşatmak için daha büyük bir avantaja sahiptir. Ancak şehirlerde de mahalleler bu kültürü korumak için belirli bir işlev yürütür. Örneğin bu mahallelerde kifla (marmelatlı poğaça) veya banička (peynirli börek) gibi Bulgaristan orijinli hamur işleri, pazarlarda Bulgaristan'dan getirilen işlenmiş et ürünleri, gofret ve çikolatalar satılır. Göçmenlerin dışından yapılan evliliklerin çok az olması da bu alt kültürün devamlılığını sağlayan diğer önemli bir faktördür. Her yeni kuşakta bu kuralın biraz daha dışına çıkılsa da özellikle yüksek eğitim görmeyip Bursa'da kalanlar çoğunlukla göçmenler arasında evlilik yaparlar. Bu vesile ile göçmenlerde akraba evliliğinin kesin bir tabu olduğunu söylemek gerekir. Arada üveylik olmadıktan sonra yedi kuşağa kadar akrabalar arasındaki evlilikleri doğru bulmaz göçmenler. Dolayısıyla Anadolu'da kardeş çocukları arasında gerçekleşen evlilikleri çok tuhaf karşılarlar.

Güçlü akrabalık ilişkileri alt kültürün devamlılığını sağlar. Bulgaristan'da küçük yerleşim yerlerinde doğal bir şekilde devam eden bu ilişkiler, göç sonrasında büyük kentlerde dayanışmanın bir şartı olarak da sürmektedir. Akrabalık Anadolu'da olduğu gibi düğün ve cenazelerde daha ön plana çıkar. Bunun yanında bayram ziyaretleri ayrı bir önem taşır. Örneğin damatların sadece kızın anne-babasını değil amca, hala, dayı ve teyzelerini de ziyaret etmesi beklenir.

Türkiye'de hemşericilik olarak nitelenen tutum ise göçmenler arasında oldukça yayıftır. Her ne kadar göçmenlerin göçtükleri şehirlere bağlı olarak kendi aralarında kalıp yargıları olsa da (örneğin Kırcaalililer paraya düşkün olarak nitelendirilirler) o şehre bağlı bir hemşericilik görülmez. Yani bir muhacir sırf Kırcaalili veya Şumnu lu diye diğerine özel bir değer vermez veya insani ilişkilerinde ona öncelik tanımaz. Bu durumu göç edilen şehir siyasetinde de gözlemlemek mümkündür. Muhacirler Dağlılar, Doğulular veya Karadenizliler gibi şehir siyasetinde aktif değildir, partilerin çıkardığı göçmen kökenli milletvekili adaylarına oy verme zorunluluğu da duymazlar.

### **Köken ve Fiziksel Görünüm**

Muhacirlerin çok sık karşılaştıkları ve rahatsız oldukları hususların başında kendilerine "Bulgar göçmeni" denilmesi gelir. Bu hitap çoğunlukla "Bulgaristan" kelimesinin kısaca "Bulgar" şeklinde söylenmesinden kaynaklanmaktadır ve bir kasıt yoktur. Ancak bazıları gerçekten göçmenlerin Bulgar olduğunu düşünmektedir. Her

halükârda bu hitap göçmenler açısından rahatsız edicidir, çünkü Bulgaristanlı olmakla Bulgar olmak arasında ciddi bir fark vardır. Esasında Türkiye'ye gelmeden önce hiçbir Türk "Bulgaristanlıyım" demez, örneğin "Kırcallıyım" veya "Şumenliyim" diye kendilerini tanıtır. Türkiye'ye göç ettikten sonra ise pek çok kişinin hiç duymadığı bu illeri anmak anlamsız kaçtığı için "Bulgaristanlıyım" demek zorunda kaldılar. Ancak hiçbir göçmen "Bulgarım" demez, zira "Bulgar" aynı zamanda "gavur" anlamına gelir.

Muhacirler kendilerini Türk olarak nitelendirirler ve Anadolu kökenli olarak görürler. Aslında Anadolu'nun pek çok yerinden Balkanlara göç edilmesine rağmen göçmenler arasında Karaman'dan geldiklerine dair söylenceler kuvvetlidir. Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelen göçmenler arasında Pomaklar, Çingeneler ve Tatarlar olarak bilinen topluluklar da vardır. Çingeneler Türkçe konuşan müslüman topluluk olduğu için sadece yakın çevreleri arasında bilinirler. Tatarlar Kırım'dan Rumeli'ye, oradan Anadolu'ya uzanan bir göç sürecinin parçası olarak Bulgaristan'ın Romanya sınırına yakın bölgelerden gelmişlerdir. Pomaklar ise Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya sınırları içinde Rodop dağlarının çevresinde yaşayan, kendilerine mahsus dili olan bir topluluktur. Muhacirler arasında Pomakların Osmanlı ile karşılaştıklarında "Dinimizi veririz ama dilimizi vermeyiz," dedikleri ve müslüman oldukları konusunda bir söz nakledilir. Pomakların kökeni akademik bir araştırma konusu olmakla birlikte her Pomak kendisini aynı zamanda bir Türk olarak görür. Çünkü Balkanlarda müslüman olmak veya İslam'a girmek "Türk olmak" şeklinde ifade edilir. Yine de Pomak kültürünün bu yazının maksadı ve hacmini aşan uzunca bir niteliğe sahip olduğunu belirtmek gerekir.

Muhacirlerin sarışın ve mavi gözlü olduğuna dair yaygın ama yanlış bir kanaat vardır. Bu anlayış muhtemelen Balkanlardan gelen Pomak, Arnavut ve Boşnaklardan kaynaklanmıştır. Bulgaristan göçmenlerinin çoğunluğu beyaz tenlidir ve koyu renk gözlere sahiptir. Her ne kadar kökene dair Karamanlılık ön plana çıkarılsa da İç Anadolu'da daha yaygın görülen esmer ten göçmenlerde nadirdir. Hatta göçmenler "Kara insan fena olur" derler. Orta yaş ve yaşlı muhacirlerin özellikle sakal bırakmamaları dikkat çekicidir. Sakal hocalar için normal görülse de sıradan bir vatandaş için çirkin addedilir. Eskilerin tabiriyle sakal "yüzdeki kir"dir ve birisinin uzun ve dağınık sakalı varsa "Papaz gibi olmuş" denilir. Bulgarların da mensup oldukları Ortodoks Kilisesi'nde din adamları uzun sakal bırakırlar. Komünist rejimde ise normal bir vatandaşın saçını uzatması ve sakal bırakması yasaktır. Bu iki durumun etkisiyle olsa gerek, muhacirlerde sakala karşı bir ön yargı söz konusudur. Yeni nesil muhacir gençleri ise son yıllardaki sakal modasının etkisiyle büyüklerinin anlayışlarından uzaklaşmışlardır.

### **Bulgaristan Ağızı**

Balkanlarda konuşulan Türkçe farklı ağızlardan oluşur. Anadolu'da ilçeler arasında bile görülebilen ağız farklılığı Balkanlar için de geçerlidir. Nitekim Bulgaristan'ın tamamında da aynı ağız görülmez. Bu farklılık bazen fiil çekimlerinde bazen de harflerin telaffuzunda ortaya çıkar. Fiil çekiminde "geliyor" yerine yöresine göre "geliyeri", "gelo:ru", "geliyo" denilir. Bugün hala Türkmenistan'da yazılan ve konuşulan Türkçe'nin izlerini Bulgaristan'da görmek mümkündür. Örneğin Türkmenler "geliyorum" anlamında "gelyärin" derken Bulgaristan'da "geliyerin" denilir. Benzer şekilde Türkmenistan'daki "aytmak" (söylemek) kelimesi "aydıvermek", eski Türkmencedeki "sınnı" (makas)

kelimesi “sındı” şeklinde kullanılır. Bulgaristan Türkleri arasında kimi Orta Asya’dan gelen kimi Osmanlı’dan kalan çok sayıda kelime hala yaşamaktadır: Bildır (geçen yıl), urba (elbise), setere (ceket), anteri (gömlek), yemen (ayakkabı), saç kırıkmak (tıraş etmek) ... Ancak bunların yanında hâkim Bulgar kültürünün pek çok kelimesi de gündelik dilin içerisine girmiştir ve göçün üzerinden onlarca yıl geçmesine rağmen yaşlılar bu kelimeleri kullanırlar: Reis (otobüs), knıçka (ehliyet), pensiya (emekli maaşı), magazin (dükkân), kopçe (düşme)...

Türkçedeki k ve g değişimi (koyun yerine goyun, kızan yerine gızan) Bulgaristan’da da görülür. Fakat muhacirlerin ayırt edici kullanımları “h” harfindedir. Örneğin “horanta” denilirken “h” düşer ve “oranda” olur. Buna mukabil “elbet” kelimesi “helbet” şeklinde söylenir.

Genel olarak hitaplarda bir ünlem olarak “be” veya “beya:” kelimeleri kullanılır. Kadınlar ise bu kelimelerin yanında “mari” diye özel bir ünlem kullanırlar. Bu bazen “ma” şekline de dönüşür. “Ma” ünlemi erkeklere yönelik kullanılmaz. Örneğin bir türlü hazırlığını tamamlamayıp evinden çıkamayan annesine bir genç kız, “Hadi ma ayna [anne]!” veya “Hadi mari!” diye seslenebilir. Bunun dışında “mari” cümleinin başında da “mari kız,” “mari Fatma” şeklinde yer alabilir.

Muhacirler “amca” ve “ağabey” yerine “aga” kelimesini kullanmakla tanınırlar. Ancak bu, bir dönem Türkiye’de yalın kullanımıyla moda olan “aga” hitabından farklıdır. Genelde ismin sonunda kullanılır. Ahmet abi veya Salih amca anlamında Ahmet aga veya Salih aga denilir. Yine muhacirlerin –cık ekleri meşhurdur. Kızan yerine kızancık denilebilir, çocuk isimlerinin sonuna eklenerek Ayşecik veya Memetçik (Mehmetçik) yapılabilir. Çocuk büyüdüğünde bu ek devam eder ve Memetcega (Mehmetçik aga) olur.

Bazı isimler yöreleriyle ön plana çıkar, kişinin isminden nereli olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Bulgaristan’da Anadolu’da olduğu gibi kadın ve erkek isimleri aynıdır. Ancak Bulgaristan’ın alamet-i farikası olan isim “Mümin”dir ve yerel olarak “Mümün” şeklinde telaffuz edilir. Kadınlarda ise –ye eki ile biten isimler ayırt edicidir. Remziye, Fahriye, İlmiye, Ülfiye, Nevriye gibi isimlere sık rastlanır.

Muhacirlerin Türkiye’ye geldikten sonra aldıkları “vatansever” soy ismi bir alamet-i farika olmuştur. Bunun dışında göçmenlerin duygu dünyalarını yansıtan “çalışkan”, “dönmez”, “güler” gibi soy isimler sık görülür. Ayrıca göçmenlerin soylarını ifade eden (Süleymanoğlu) veya yörelerini belirten (Rodoplu, Mestanlı) gibi soy isimler de görmek mümkündür.

### **Dindarlık**

Türkiye’de muhacirlerin dindar olmadıklarına dair bir kalıp yargı vardır. Şüphesiz bu oldukça büyük bir genellemedir. Esasında muhacirlerin dindarlık düzeyleri özellikle kuşaklar arasında büyük farklılıklar gösterir. Balkanlar Osmanlı döneminde çok sayıda âlimin yetiştiği bir bölgeydi. Bu âlimler gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet dönemlerinde önemli roller ifa ettiler. İsmail Hakkı Bursevi (öl. 1725), Ahmet Cevdet Paşa (öl. 1895) ve daha yakın dönemde Süleyman Hilmi Tunahan (öl. 1959), bir dönem İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü müdürlüğünü yürüten Ahmed Davudoğlu (öl. 1983), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde ve Diyanet İşleri Başkanlığı’nda görev yapan Osman Kesioğlu (öl. 1989) Bulgaristan kökenli meşhur âlimlere örnek olarak verilebilir. Bulgaristan’da

komünist rejimle birlikte “Nüvvab” denilen medreselerin kapatılması bölgede âlim yetişmesine ket vurdu. Nitekim Davudoğlu<sup>3</sup> ve Kesioğlu da yüksek dinî eğitimlerini Mısır’da el-Ezher Üniversitesi’nde almıştır. Komünist rejimle birlikte hemen her nesilde dindarlık düzeyi geriledi, bu durum Türkiye’ye göç edenlere de yansdı.

Muhacir dindarlığında dikkat çekici biçimde mevlid okutma toplumun diğer kesimlerine nazaran ön plana çıkar. Konuyla ilgili olarak yapılan bir araştırmada Bursa’da yaşayan farklı etnik ve coğrafi kökenlerden gelen topluluklar içerisinde en fazla mevlid okutanların Bulgaristan muhacirleri olduğu tespit edilmiştir.<sup>4</sup> Göçmenlerde mevlid daha çok doğum, sünnet ve ölümlerde okutulur ve organizasyonu genelde kadınlar yapar.

Son yıllarda muhacirler arasında dini bir eğilim görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu doğal bir eğilimdir, zira ilk kuşaklar Bulgaristan’dan getirdikleri sosyal sermaye ile kaldılar ve kendilerini geliştiremediler. Türkiye’de yetişen veya doğan kuşaklar ise çeşitli yollarla ailelerine göre çok daha fazla dinî bilgiyle tanıştı ve bir ölçüde bunları benimsedi. Bundan dolayı yaşlıların geleneksel dindarlığına mukabil yeni kuşaklar arasında daha bilinçli bir dindarlık gözlenmeye başlandı. Bu durumun somut göstergeleri olarak, resmi Kur’an kurslarına veya dinî gruplara devam eden, çocuklarını İmam Hatip ortaokul ve liselerine gönderen, kadın ise başını örten muhacirlerin sayısındaki artışı söyleyebiliriz.

### Çalışma Anlayışı ve Ev Tutkusu

Bulgaristan muhacirleri en fazla çalışkanlıkları ile bilinirler ve takdir görürler. Farklı alt kültür topluluklarının birbirleri hakkında kalıp yargılarının olması olağandır. İlave olarak hemen her yerde yerli nüfusun göçmenlere karşı kalıp yargıları daha fazladır. Bursa’da da göçmenlerle ilgili pek çok kalıp yargı dolaşır. Ancak bu kalıp yargılara sahip olan kişiler çoğunlukla konuşmalarının sonunda göçmenlerin çok çalışkan oldukları, işlerini iyi yaptıkları gibi olumlu bir yargı cümlesine yer verirler.

Gerçekten muhacirler çoğunlukla bedeni işlerde olmak üzere çalıştıkları işlerde çalışkanlıkları ile öne çıkarlar. Ancak muhacir çalışkanlığı denildiğinde birkaç husus birden anlaşılmalıdır.

Her şeyden önce muhacirler için çalışma aile boyudur; sadece evin erkeği ya da erkekleri değil, evin hanımı ve kızlar da iş buldukları ve sağlıkları elverdiği ölçüde çalışırlar. İkinci olarak çalışma belirli bir yaşla sınırlı değildir. Çocuklar okula devam ediyorlarsa yaz tatillerinde çalışırlar. Okul bittikten hemen sonra bir işe girmek için uğraşırlar. Çalışma emeklilikle bitmez, özellikle erkekler emekli olduktan sonra yeni bir iş yapmaya çalışırlar. Kadınlar ise emekli olduklarında, aile içi dayanışmanın gereği olarak torunlarına bakarak gelinlerinin veya kızlarının çalışmasına destek olurlar. Üçüncü olarak çalışma belirli bir işle sınırlı değildir. Muhacirler düzenli eğitim alamadıklarından çoğunlukla bedeni işlerde çalışırlar. Mutlaka devlet memuru olmak, bir başkasının emri altında çalışmamak, temizlikçilik gibi hakir görülen işler yapmamak vb. düşünceleri yoktur. Dördüncü olarak çalışma para kazanmakla sınırlı değildir. Bir muhacir için çalışmak hayat tarzıdır. Bir evi ve arabası olsa, çocuklarını evlendirse, geçimi rahatlıkla

<sup>3</sup> Bkz. Ahmed Davudoğlu, *Ölüm Daha Güzeldi*, Hece Yayınları, Ankara, 2016.

<sup>4</sup> Mehmet Yanmış, *Bursa Dini Hayatında Süleyman Çelebi’nin Vesiletü’n Necat Adlı Şiirinin Etkilerinin Araştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010, s. 90.

sağlasa bile sağlığı elverdiği ölçüde çalışmak ister. Yaşı ilerleyen ve bir yerde çalışma imkânı bulamayanlar ise evlerinde boş oturamaz; genelde yaşadıkları müstakil evlerin bodrumunda, bahçesinde veya terasında kendilerini meşgul edecek işler icat ederler.

Muhacirlerin çalışkanlıkları dışında tanındıkları diğer önemli bir husus ise mutlaka ev sahibi olmaları ve evlerine gösterdikleri özendir. Halk arasında bu durum anlatılırken, muhacir ağzı taklit edilerek, “Geleli iki sene oldu, hâlâ bir evcik yapamadım,” gibi sözler söylenir. Bazı dönemlerde Türkiye’ye gelen göçmenlere hükümetler çok düşük ödemesi olan konutlar yaptı. Ancak bu istisnai bir durumdur. Genel olarak göçmenler Türkiye’ye gelince ya akrabalarının yaşadıkları mahallelerde ya da yeni imara açılan yerlerde önce arsa alıp, sonra ev yapma yoluna gittiler. Ev yapmak yemek, içmek, tatil yapmak veya araba almak ya da çocuğun eğitimine para harcamaktan önce gelir. Muhacirler başlarını sokacakları bir ev yapmakla yetinmez, ellerine para geçtikçe çocuklarını düşünüp evlerine kat çıkarlar. Ayrıca bir muhacir için ev fetiş gibidir; evin boyası, badanası, dökülen kırılan yerlerin tamiri düzenli olarak yapılır; mümkünse bir bahçe düzenlenir, evin bahçesi ve sokak kapısının önü düzenli olarak süpürülür. Bu bakımdan bir muhacire kiracı olmak hem iyidir hem zordur. Kiracı bakımlı bir eve girer ama sürekli olarak ev sahibinin bakışlarını da ensesinde hisseder.

Şüphesiz çalışkanlık ve ev konusunda söylediklerimiz daha çok birinci nesil muhacirler için geçerlidir. Her nesilde çalışma itiyadı ve öncelikler değişti. İkinci ve üçüncü nesil muhacirler daha gevşek bir çalışma disiplinine sahipler, iş beğenirler, hazır ailelerinden bir ev buldukları için daha iyi yemek-içmek, tatil yapmak isterler. Büyükler açısından en hazin durum iyi bir işte çalışan ve iyi para kazanan çocukların artık babalarının kendileri için yaptıkları evde oturmayıp daha lüks semtlerdeki apartman dairelerine taşınmasıdır. Sosyolojik açıdan bakıldığında ise bu gayet olağan bir durumdur. Bütün alt kültürler gibi muhacirler de hâkim kültüre doğru evrilmektedir. Göçün travmasını yaşayan nesillerin yok olması, özellikle eğitimle birlikte sosyo-ekonomik seviyenin yükselmesi, dış evlilikler, daha kozmopolit yerleşim yerlerine taşınma, azalan nüfus (1960 sonrası kuşaklarda ikiden fazla çocuk pek nadirdir) ve benzeri etkenlerle birkaç kuşak sonrasında muhacir alt kültürü büyük ölçüde kaybolacaktır.

## BATI TRAKYA GÖÇMENLERİ

Remzi (Hasan) YEPREM

İlahiyatçı, Yıldırım İlçesi Eski Belediye Başkan Yardımcısı

### Batı Trakya'nın Coğrafi Konumu

Batı Trakya, Karadeniz Marmara ve Ege denizleriyle balkan Rodop dağları silsilesi arasında kalan ve “Trakya” adı verilen coğrafyanın batı kesimini ifade eder. Türkiye – Yunanistan sınırını oluşturan Meriç nehrinden itibaren batıya doğru Dedeağaç, Gümülcine ve İskeçe olmak üzere üç vilayetten oluşur. Karasu nehri batıdaki sınırdır. Rodop sıradağları Batı Trakya'nın kuzeyini ve Yunan – Bulgar sınırını oluşturur. Güneyde Ege denizi vardır. Batı Trakya bugünkü Yunanistan'nın en doğu coğrafi bölgesini oluşturur. Toplam 8578k m2 alanı olan Batı Trakya verimli ovaları, ormanları ve bol suları olan stratejik ve değerli bir coğrafyadır. Batı Trakya'da bugün yaklaşık 400.000 nüfus yaşamaktadır. bunun 130.00 ile 150.000 kadarı Türk ve Müslümandır.

### Fetihten Günümüze Batı Trakya

Osmanlıların 1356'da Rumeliye geçmeleriyle birlikte Türk akınlarının ilgi alanına giren Batı Trakya 1360'ta Dedeağaç, 1361'de Gazi Evrenos Bey tarafından Gümülcine fethedilmiş, böylece Makedonya ticaret yolları Osmanlıların kontrolüne geçmiştir. Osmanlı fetihleriyle birlikte yöreye Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden büyük miktarda Türk nüfus nakledilmiştir. Tapu tahrir kayıtlarından bölgeye yapılan nüfus nakilleri takip edilebilmektedir. Bu nakil dışında çeşitli Yörük teşekküllerinin de bölgeye yerleştirildiği görülmektedir. Fethedildiği tarihten 1877-1878 (93 harbi) Türk – Rus savaşına kadar istikrarlı ve huzurlu bir 550 yıl geçiren Batı Trakya insanı, bu savaşla huzuru kaçmış ve nihayet 1912 balkan savaşı sonunda Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti neticesinde Bulgaristan'ın idaresine geçmiştir. Bulgarların baskıcı idaresine karşı Teşkilat-ı Mahsusa'dan Eşref Kuşçubaşı liderliğinde ve yerel halkı teşkilatlandırmasıyla “Garbi Trakya Türk Cumhuriyeti” kurulmuştur. Ancak büyük devletlerin baskılarıyla 57 gün sonra kendisini feshetmek zorunda kalmıştır. Batı Trakya tekrar Bulgar idaresine girmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Bulgarlar yenilen devletler tarafında olduğu için Batı Trakya Fransızların idaresine geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri San Remo Konferansı ile Batı Trakya'nın Yunanistan'a verilmesini kararlaştırmışlardır. 14 Mayıs 1920'de Yunan ordusu Gümülcine'ye girmiştir. 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'yla Türkiye ile Yunanistan arasında nüfus mübadelesi yapılması kararlaştırılmış, Yunanistan'ın diğer bölgelerindeki Türk ve Müslüman ahali mübadeleye tabii tutulurken Batı Trakya Türkleri İstanbul Rumlarına karşılık olmak üzere “azınlık statüsü” ile Yunanistan'a bırakılmıştır. Batı Trakya Türk azınlığının vatandaşlık haklarının yanı sıra bir de azınlık hakları vardır. Lozan Antlaşması'nda bu haklar belirtilmiş ve imzacı devletler buna garantör olmuştur.

### Batı Trakya'dan Göçün Sebepleri

Lozan Antlaşması'yla mübadil olan Rumların Batı Trakya dışına yerleştirilmesi gerekirken daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan Yunan idaresi bunların bir kısmını Batı Trakya'ya yerleştirmiştir. Bunlunla yetinmeyen Yunan Devleti Anadolu'daki yenilgisi ve mübadele neticesinde ortaya çıkan nüfusla ilgili sıkıntılardan biraz rahatlayınca Batı Trakya azınlığına karşı sindirme, asimilasyon ve göç ettirme politikasını sinsi ve uzun vadeli bir plan olarak devreye sokmuştur.

Öte yandan Yunan idaresi azınlığın eğitiminin gelişmemesi, çocukların cahil kalması için her türlü engeli çıkarmış, azınlığın vakıf mallarına el koymuş, el koyamadıklarının idaresine kendi yandaşlarını getirmiştir. Batı Trakya azınlığının en önemli makamı olan müftülüklere ehil olmayan kendi yandaşı olan kişileri getirip bu önemli makamları işlevsiz hale getirmiştir. Anayasanın 19. maddesine istinaden on binlerce insanımızı vatandaşlıktan ıskat etmiştir. Azınlığın verimli toprakları istimlak edilmiş, azınlık mensuplarının gayrimenkul almaları engellenmiştir. Bu politika neticesinde 1923'te %85 Türklerin olan topraklar bugün %15'e düşmüştür. Bunlar gibi daha nice haksız ve keyfi uygulamalar azınlık insanını göçe zorlamıştır.

### **Türkiye'ye Göçlerin Başlaması**

1940 ile 1950'li yıllar İkinci Dünya Savaşı'nın ve Yunan iç savaşının olduğu yıllarda Batı Trakya'dan ana vatana nispeten daha az göç gerçekleşmiştir. Bu dönemde Evros vilayetinin sınıra yakın olan köylerinden Dedeağaç, Fere, Dimotoka gibi şehirlerden sınırı geçip Doğu Trakya'ya yerleşenler olmuştur.

1950 ile 1960 yılları arası Türkiye'nin Balkan ülkelerinden serbest göçle gelenleri kabul ettiği yıllar olmuştur. Bu yıllarda Batı Trakya'dan da epey zengin ve okumuş insan ana vatana gelmiştir. Hatta öyle ki bazı okullar göçten dolayı kapanmıştır. Bursa'ya ilk gelen hemşerilerimiz de bu dönemdedir. Bunlar Sakarya ve Kiremitçi mahallelerine yerleşmişlerdir. Bu göçmenler devletin izniyle geldikleri için hemen vatandaş olmuşlar, kimisi resmî kurumlarda memur çoğu da özel sektörde işçi olarak çalışmaya başlamışlardır. Yine bu dönemde devletin iskân politikası gereği doğu vilayetlerine mecburi iskan edilenler de olmuştur. Ancak Bursa'da akrabası olanlar gittikleri yerlerde kalamayıp Bursa'ya gelmiş ve yerleşmişlerdir.

1960'lı yılların ortalarından itibaren Kıbrıs olaylarının alevlenmesiyle birlikte azınlığın huzursuzluğu artmış Türkiye'ye ve özellikle Bursa'ya göç hızlanmıştır. Bilhassa 1974 Kıbrıs Savaşı ile birlikte bu göç kitlesel bir mahiyet kazanmıştır. Her gün çoluk çocuk azınlık insanı Meriç Nehri'ni kaçak olarak geçip Türkiye'ye sığınmıştır. Yunan Devleti bu göçü zorlamış, teşvik etmiş, sınırı geçenleri görmezden gelmiştir. Türk Devleti bu göçü istemese de mağdur olarak gelen insanımızı geri göndermemiştir. Sorgusu tamamlananlar ikametini alıp çoğu Bursa'ya gelmişlerdir. Bu şekilde yeni gelenler daha önce serbest göçle gelen akrabalarının yanına veya çevresine yerleşmişler iş yerleri olanlar yeni gelenleri yanlarına almışlardır.

Türkiye'nin bu göçleri istememesinin nedeni bir Müslüman Türk yurdu olan ve Lozan ile statüsü belirlenen Batı Trakya boşalması, oradaki haklarımız zayıf olmasın dıyedir. Bu yüzden de Batı Trakya'dan gelip vatandaşlık almak isteyenlere yönelik resmi işlerde yavaşlık söz konusu olmuştur. Buna rağmen Yunanistan'a zorla iade etmemiş, kapıları kapatmamıştır. Fakat Batı Trakyalı hemşerilerimize yıllarca vatandaşlık hakkını da

vermemiştir. Ancak 1983 yılından itibaren peyderpey vatandaşlık hakkı vermeye başlamış, 2000'li yıllardan sonra ise büyük bir rahatlık sağlamış, şartlarını sağlayanlara çifte vatandaşlık verilmıştır.

### **Batı Trakyalıların Ekonomik Durumu**

Batı Trakya Türk Azınlığının ekonomisi büyük ölçüde tütün ve hayvancılığa dayanır, ticaret çok küçük boyuttadır; fabrikası veya büyük işletmesi olan insanımız o yıllarda neredeyse hiç yoktur. Yunan tarafının uyguladığı ekonomik baskı ve sindirme politikası bu kadar yoğun olunca insanımız da elindekini satarak veya kazancını resmi olmayan yollardan para transferi yaparak bir şekilde Türkiye'ye nakletmiştir. Balkan insanı için oturacağı mesken her zaman işten önce gelir. Bir diğer ifadeyle bizim insanımız işinden önce evini yapar. Nitekim Batı Trakya'dan transfer edilen paralar Bursa'daki akrabalar ve araçlar vasıtasıyla daha henüz imara açılmamış yerlerde, önce arsa, sonra eve dönüşmüştür. Bu göçün bursa ekonomisine maddi olarak çok büyük katkısı olmuştur.

Batı Trakya göçmenleri Bursa'da bilhassa yıldırım ilçesinde Beyazıt, Şükraniye, Orta bağlar, Güllük, Esenevler, Gülbahçe mahallelerinde ağırlıklı bir nüfusa sahip olmuşlar, diğer mahallelerde de kendi gettolarını oluşturmuşlardır. Yerleşimde bugün çoğunluk Yıldırım İlçesi olmak üzere Osmangazi, Kestel, Mustafa Kemalpaşa ve Karacabey ilçelerinde de hemşerilerimiz bulunmaktadır.

Batı Trakya'dan Bursa'ya gelen insanımızın çoğu kırsal kesimden olup tütüncülük ve hayvancılıkla meşgul idiler. Azınlık oldukları için çok çalışarak hayatta kalacaklarını düşünüyorlardı. Bu çalışkanlıklarını yeni yurtları olan Bursa'ya da taşımışlardır. Ancak Bursa'da kendilerini şehir hayatı ve farklı bir ekonomik faaliyet içerisinde bulmuşlardır. Birçoğu daha önce kauçuk sektöründe işletmesi olan hemşerilerimizin yanında çalışıp ardından kendi işletmelerini kurmuşlardır. Tekstil sektöründe önce dokuma sonra bebe konfeksiyon sektöründe söz sahibi olmuşlardır. Bugün Batı Trakya göçmenlerine ait gerek otomotiv gerekse tekstil sektöründe ihracat yapan marka olmuş büyük işletmeler bulunmaktadır. Şükrü Şenkaya gibi farklı birçok sektörlerde de söz sahibi insanlarımız da vardır.

### **Batı Trakyalıların Sosyo-Kültürel Durumu**

Bursa'daki Batı Trakyalılar mahalle dayanışma içerisinde, sosyal ilişkileri ölçülü ve seviyeli, aile bağları baskıdan uzak karşılıklı sevgi ve saygıya dayalıdır. Bursa'nın kozmopolit ortamında hemşerilerimiz genelde dürüst, mert, uysal, kanunlara çok saygılı güvenilir olarak değerlendirilir. Bizim hemşerilerimizde agresif, kavgacı tipler pek bulunmaz.

Aileler çok kalabalık değildir, genelde iki çocuk vardır. Akraba evliliğine hiç sıcak bakmamakla birlikte genellikle evliliklerde Batı Trakyalı hemşeriler tercih edilir. Çocukların eğitimine çok önem verirler, bu sayede yetişmiş ve birçok alanda kendisini ispat etmiş çok sayıda Batı Trakyalı bulunmaktadır.

2000'li yıllarından sonra Türkiye'mizin siyasi ortamındaki değişim, hemşerilerimizin çok önemli siyasi makamlara gelmesine vesile olmuştur. Sözelimi Mehmet Müezzinoğlu Sağlık Bakanı, Hakan Çavuşoğlu Başbakan Yardımcısı ve TBMM İnsan Hakları Komisyonu

Başkanı ve Mustafa Dünder Osmangazi Belediye Başkanı gibi görevlerde gelmişler, tüm halkın teveccühünü kazanmışlar ve başarılı bir performans çizmişlerdir.

Batı Trakyalı hemşerilerimizin Bursa'da ve genel merkezi İstanbul'da bulunan Batı Trakya Türkleri Dayanışma Dernekleri diye çok güçlü bir hemşeri dernekleri vardır. Bu dernek hemşerilerin problemlerinin yanı sıra Korona virüs Salgınından önce her yıl Gündoğdu Köyünde (ki bu köy de Batı Trakya'dan gelenlerin istisnai olarak mübadil kabul edilmesiyle gelenlerin köyüdür.) binlerce kişinin katılımıyla yağlı güreş ve gelenlere pilav ayran ikram ettikleri büyük bir organizasyon yapıyordu. Ayrıca gençlere yönelik sportif faaliyetlerde bulunan Batı Trakya Spor Kulübü ve Avcılar Kulübü bulunmaktadır.

Basın alanında ise Bursa'daki hemşerilerimizin problemlerini, önemli haberlerini; Yunanistan'daki azınlığın durumunu ve sorunları başta olmak üzere bütün balkan coğrafyasına dair haber ve yorumları dile getiren Mehmet Koca'nın editörlüğünde 1998-2018 yılları arasında 144 sayı yayınlanan "Evlat-ı Fatihân" dergisi bulunmaktadır. Bu dergideki araştırma yazılarından 8-10 kadarı kitap haline de gelmiş ve basılmıştır.

Batı Trakyalıların gastronomisi çok gelişmiş değildir. Tarhana çorbası sabah hafif kahvaltı yemeğidir. Akitma yemeği ağır misafir yemeğidir. Bu yemek çöreklerin üzerine köy tavuğu ile yapılır. Kapama da fırında pirinç ve etle olan bir yemektir. Yemeklerden sonra muhakkak kahve içilir. Çünkü kahve en baş içecektir. Artık yeni nesil gençler frappe denilen köpüklü hazır kahveyi tercih ediyorlar.

### **Batı Trakyalıların Dinî Anlayışı ve Yaşantısı**

Bursa'daki Batı Trakyalılar genelde muhafazakâr ve dindar insanlardır. Dindarlıkları aşırılıktan uzaktır. Daha ilkökulda gerekli dini bilgileri aldıkları için tarikat ve cemaat gibi belli kalıpları olan gruplara mesafeli dururlar. Osmanlı toplumunun otantik yapısını bilhassa hanımların giyiminde gözlemlemek mümkündür. Çok azalmış olsa da hanımlar ferace ve beyaz başörtüsü giyerler. Düğün ve cemiyetleri dini anlayışlarına uygun olarak mevlitli ve sohbetli olur. Bayramlarda eş-dost bütün akraba ziyaret edilir ve büyüklerin elleri öpülür. Kandil gecelerine çok önem verirler. Kadınlar ve erkekler arasında aşırılıktan uzak, geleneksel yapıya uygun bir mahremiyet ölçüsü vardır. Ölümter tevekkül ve sabırla karşılanır. Sadece yakınları sessizce gözyaşı dökerler; bağırıp çağırma, dövünme şeklinde hareketler pek bulunmaz. Cenazeye iştirak ve taziye camide olur. Cenaze namazından sonra defin için kabristana çok yakınları ve dostları gider. Evde hanımlar üç veya yedi gün toplanıp merhumun ruhu için dua ederler ve Kuran-ı Kerim okurlar.

### **Batı Trakyalı Ağzı**

Batı Trakyalılar Türkçemizi Trakya ağızıyla konuşurlar. Bursa'daki hemşerilerimiz de her ne kadar İstanbul Türkçesiyle konuşmaya çalışsalar da ağzın yapısı ve kelimelerin telaffuzundan Trakyalı oldukları hemen anlaşılır. Sözelimi

Geliyor yerine geliyi, gidiyor yerine gidiyi şeklinde söylenir. Cümlelerin sonunda en çok *be* veya *be ya* ifadesi kullanılır. Sözelimi "ne yapıysın *be*", "niye böyle deysin *beya*" gibi.

Çocuklara kızan veya gızan denilira; teyze = tiyze, peynir = pinir, ağabey = aga'dır; artlık = dünya ahiret kardeşliği manasında kullanılır. *Aret*, hanımlar arasında arkadaşlık durumunu ifade eder. Hanımlarda kendi aralarında birbirlerine hitap ederken "ma" veya "mari" ifadelerini çokça kullanılır. Misal "Ayşe'den haber var mı ma?"

**Sonuç** olarak bugün Bursa’ımızda 20.000 civarında bir hemşerilerimizin olduğu tahmin edilmektedir. Batı Trakyalılar, birçok milletin ve kültürün harman olduğu Bursa’mızın sosyo-kültürel hayatına kendi kokusunu ve rengini katmış saygın bir topluluğu oluşturmaktadır.



## BATUM GÖÇMENLERİ

Süleyman ULUDAĞ

Prof. Dr., BUÜ İlahiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

Batum'dan göç edenler tamamı olmasa da genel itibariyle Gürcülerden oluşmaktadır. Burada ifade edilen Gürcülerden maksat Artvin ilini de içine alan Acara Bölgesindeki Müslüman Gürcülerdir. Her ne kadar bu halk Türkiye'de *Gürcü* olarak bilinirse de bunlar kendilerini *Çveneburi* (*Çveneburabi*) veya *Acar* (*Acarabi/Adcharebi*) veya *Müslüman Gürcü* şeklinde isimlendirirler. Bu suretle çoğu Ortodoks Hristiyan olan ve Kartveli (Kartvelebi) denilen Gürcülerden kendilerini ayırırlar ve Kartveli olduklarını kabul etmezler. Çünkü Kartveli Hristiyan Gürcü anlamına da gelmektedir.

Acar(alı)lar veya Müslüman Gürcülerin anayurdu Gürcistan'ın güney batısında ve Türkiye sınırında bulunan Batum ve çevresiyle Artvin ilinden ibarettir. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden önce Batum, Trabzon vilayetine bağlı bir Sancak (Liva) idi ve Artvin de bu Sancak'a bağlı bir Kaza idi. 93 Harbinden sonra 3 Haziren 1878 Berlin Antlaşmasıyla Batum-Ardahan ve Kars Sancakları (Elviye-i Selâse) Ruslara bırakılınca söz konusu sancaklarda ve bunlara bağlı olan nahiye ve köylerde ikamet edenlere isterlerse Osmanlı toprağına gidebilecekleri hakkı tanındı ve göç etme süresi üç seneye sınırlandı, ancak daha sonra 8 Şubat 1879 İstanbul Anlaşmasıyla bu süre uzatıldı.

Rus hakimiyetinde ve Rus tebaası olarak kalmak istemeyen Müslüman Acarlardan bir kısmı ata vatanlarını terk ederek anavatan olarak gördükleri Osmanlı Ülkesine göçtüler. Müslüman Acarların bir kısmı ise ata diyarında kalmayı tercih etti. 8 Şubat 1879 İstanbul Anlaşmasına göre göç zorunlu değil, ihtiyari olmakla beraber Rus yönetimi kurduğu baskıyla bölge halkını göçe zorladı. Özellikle Türkiye sınırından başlayıp Batum'un kuzeyindeki Cholakhi Nehrine kadar uzanan Karadeniz sahilindeki verimli, cazip ve güzel yerlerde yaşayan Müslümanları adeta göçe zorladılar. Yukarı ve Aşağı Acara (şimdiki Khula, Shvakhevi ve Kecda) bölgelerinde yaşayan halka fazla dokunmadılar zira buraların toprakları dağlık, kır, bayır ve verimsizdi.

93 Harbinden sonra ata yurtlarını terk edip Osmanlı toprağına göç eden sadece Müslüman Acarlar ve Gürcüler değildi, diğer iki sancak olan Kars ve Ardahan Sancaklarında yaşayan Osmanlı Tebaasının önemli bir kısmı da tercihlerini göçten yana kullanmışlardır.

Birinci Dünya Savaşında bir kere daha Kars, Ardahan, Batum ve Erzurum Rus işgaline uğradı. Ekim 1917 Komünizm ihtilalinden sonra Sovyetler Brest-Litawsk (20 Şubat 1918) anlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlı'ya bırakıp buradan çekildiler. Bu tarihten sonra Batum ve Acara Osmanlılar, İngilizler ve Gürcüler arasında el değiştirdi. 16 Mart 1921 Moskova Anlaşmasıyla Batum Gürcistan'da Kars, Ardahan ve Artvin Osmanlı'da kaldı. 13 Ekim 1921 Kars Anlaşmasıyla bu durum teyit edildi. Bu anlaşmaya göre a) Acara'ya geniş bir özerklik verilecek b) Türkiye Batum limanlarından serbestçe yararlanacak, c) Türkiye-Gürcistan sınırı şimdiki hali gibi sabit kalacak. Bu anlaşmaya Sovyetler, Gürcisten, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye imza koymuşlardı.

16 Temmuz 1922’de Acaristan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti (ASSÖC) kuruldu ve sınırları çizildi. Cumhuriyetin başkenti Batum’du. Ayrıca Cumhuriyetin parlamentosu, hükümeti, başkanı ve bayrağı vardı. 1991 SSCB dağılınca Gürcistan bu birlikten ayrıldı ve bağımsız bir devlet oldu. ASSÖC ifadesindeki SS çıkarıldı, daha sonra Acaristan kelimesi de kaldırıldı, böylece Acaristan Özerk Cumhuriyeti diye bir özerk devlet kalmadı.

3 Temmuz 1992’de Tiflis’te Süleyman Demirel ile E. Shavardnıdze’nin imzaladıkları anlaşmayla son durum ortaya çıktı. Buna göre Müslüman Gürcülerin ata yurdu ikiye bölündü: Batum ile Kabuleti (Çürüksu), Khelvachari, Yukarı Acara (Khula-Shvakhevi) ve Aşağı Acara (Keda) Gürcistan’da kaldı. Artvin ile Borçka, Şavşat, Livane, Murgul gibi ilçeler Türkiye’de kaldı.

Türkiye’nin Kuzey Doğusu bir Kafkas bölgesidir. Batum’la Artvin Acara’yı oluşturur. Müslüman Acaraların ata yurdundan ayrılıp Andolu’ya ve İstanbul’a gelmeleri, devlet işlerinde ve eğitim-öğretimde görev almaları daha eski tarihlere dayanır. 1829’da Ahıska’yı işgal eden Ruslar bu bölgeden Osmanlı ülkesine olan göçü hızlandırmışlardı. Ahıska Türklerinin ata diyarı Gürcülerin Meskheti dedikleri Ahıska bölgesidir. Bunlar köken olarak Gürcü ve Türk karışımı bir halk olup dil bilmeyen Gürcüler olarak bilinirler.

93 Harbinden sonra Batum, Artvin, Kars, Ardahan ve Iğdır’ın Rusya’ya bırakılması söz konusu göçün kitle göçü haline dönüşmesine yol açmıştır. 93 Harbi Osmanlı-Gürcistan savaşı değil, Osmanlı-Rus savaşıdır. Müslümanlara zulüm ve işkence edenler de Ruslardır. Ruslar aynı şeyi 1964’te Çerkezlere de yaşatmışlardır. Rusların sürgün, zulüm ve katliamla ilgili sabıkaları az değildir. Birinci Dünya Savaşında Ahıska’dan geçen Rus ordusunu Kars, Ardahan, Erzurum ve Erzincan gibi Anadolu’nun Kuzeydoğu Anadolu vilayetlerini işgal etmeleri bu bölgede yeni bir göç dalgasına yol açmıştır.

Bu defa Acara halkını göçe zorlayan Ruslardan çok gayr-i Müslim Gürcülerdir. Bu dönemde bölgede komünizm rejimi kurulması Acara ahalisi için ayrı bir musibet olmuştur. 1930’lu yıllarda başlatılan ve temizlik (tasfiye) harekâtı denilen dönemde çok sayıda Acaralı Hoca, dindar ve bey ya idam edilmiş ya sürülmüş veya Türkiye’ye iltica etmişlerdir. 220 yerleşim yerinde bulunan 120 bin Ahıskalı’nın 1944’te yurtlarından sürülmeleri de bu döneme rastlar.

2022 tarihi itibarıyla Batum’a bağlı beş ilçe bulunmaktadır, köy sayısı dört yüz civarındadır. Acara’nın yüzölçümü 300 bin kilometre karedir. Acara’nın nüfusu 1926’da 72 bin, 1979’da 355 bin, 2010’da 420 bindir. Bu nüfusun 150 bin kadarı Batum’da yaşamaktadır. Acara’dan Ahıska, Guria, Marnauli ve Tiflis gibi yerlere gidip yerleşen epey Acaralı bulunmaktadır.

Yunan tarihçi Herodotos (Ö. MÖ. 425) Rize sahillerinden başlayıp Akdenize kadar olan bölgeden Kolhida (Kolhos) diye bahseder. Bu bölgede Kolhidler hakkında bilgi verir. Söz konusu sahillerde Lazlar, Megreller, Mohtiler, Svanlar, Abhazlar, Jhanlar ve Acaralar gibi halkların eski tarihlerden beri yaşadıkları bilinmektedir. Herodotos’a göre çocuklarını sünnet ettiren ve kıvrıcık saçlı olan Kolhidler buraya Mısır’dan gelmişlerdir. Acaraların da bu halklardan olmaları uzak bir ihtimal değildir. Bununa birlikte Acaraların diğer Kolhidler gibi bölgenin yerli ve kadim halklarından oldukları kendilerine özgü bir fizyonomileri, renkleri, şekilleri, aksanları, ses tonları, davranış biçimleri, ahlakları, karakterleri, örf ve adetleri bulunduğunu, yaşadıkları bölge ve ikliminden ayrıca komşu

halklardan etkilendikleri, bu suretle belirgin bir niteliğe ve toplum yapısına sahip bir kavim oldukları söylenebilir. İslamiyeti kabul etmeleri söz konusu özellikleri daha belirgin olarak ortaya çıkartmıştır. Özetle Acara olarak bilinen Çvenebariler kendilerine özgü bir toplum yapısı, tarihi ve kültürü bulunan bir halktır. Kendilerine özerklik verilmesinin sebebi de budur.

### **Türkiye’deki Gürcüler**

Türkiye’deki Gürcüler geldikleri yer itibariyle iki kısımdır. Birinci kısım 93 Harbinden sonra Ruslara bırakılan Batum ve ilçeleriyle Artvin ve ilçelerinden Osmanlı Devleti’nin çeşitli bölgelerine göç eden Gürcülerdir. Bu göç 1915-1921 yılları arasında da sıkıntılı bir şekilde devam etmiştir. İkinci kısım 93 Harbinden sonra bölgeden ayrılmayan 1921 Kars Anlaşmasına kadar Rus tebaası olarak kalan, bu anlaşmayla Artvin’in Türkiye’de kalması üzerine T.C. vatandaşı Artvin’in yerli halkı olan Gürcülerdir. Bunların bir kısmı Gürcüce konuşur, diğer bir kısmı ise dil bilmeyen Gürcülerdir, ancak karakterleri dil bilenlerle aynıdır.

### **Gürcülerin Yaşadıkları Bölgeler**

Gerek Batum’dan gerekse Artvin’den göç eden Gürcülerin büyük kısmı Karadeniz ve Marmara bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bununla beraber İç Anadolu ve Ege Bölgelerinde yaşayan Gürcüler de mevcuttur. Onların çoğunlukla Marmara ve Karadeniz bölgelerini tercih etmelerinin sebebi bu iki bölgenin iklim itibariyle Acaristan’a (Batum ve Artvin) benzemesidir.

**Gürcülerin Yaşadıkları Vilayetler:** Giresun (Ünye, Fatsa, Perşembe, Bolama), Samsun (Terme, Çarşamba, Ladik, Terme, Bafra), Tokak (Niksar, Erbaa), Amasya (Merzifon, Gümüşhacıköy, Taşova, Beldâğı, Çatalçam, Akyazı), Sinop (Karasu), Bartın, Düzce, İstanbul (Şile, Umraniye), Kocaeli (Karamürsel, Gölcük, Kandıra, Gebze, Hendek, Karasu, Kaynarca), Yalova, Sakarya (Adapazarı), Bursa (İnegöl, Gemlik, İznik, Orhangazi, Orhaneli, Karacabey), Balıkesir (Gönen, Bandırma, Armutlu), Çanakkale (Biga).

Bahsedilen illerden başka Ankara, Konya, İzmir, Kütahya, Afyonkarahisar, Aydın, Eskişehir, Kayseri, Niğde, Yozgat ve Erzurum gibi illerde de Gürcü nüfusa rastlanır.

Türkiye’de Gürcü nüfusun sayısı hakkında bir rakam vermek zordur. Zira 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşıdan önce ve sonra Osmanlı toprağına göç eden Gürcülerden başka Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında çok sayıda Gürcü Acaristan’dan Türkiye’ye göç etmişlerdir. Bunlar dikkate alındığında 85 milyon olan Türkiye nüfusunun içinde 2 milyondan fazla Gürcünün mevcut olduğu söylenebilir. İstanbul ve Ankara istisna edilirse Gürcü nüfusun en yoğun yaşadığı iller Bursa, Adapazarı ve İzmit’tir.

Son yetmiş senede gerçekleşen kırsal kesimden kentlere göç diğer etnik gruplar gibi Gürcüleri de derinden etkilemiştir. Daha evvel Gürcülerin yüzde doksamı köylerde yaşarken bu oran yüzde yirmiye kadar düşmüştür. Köyden kente göç Gürcülerin örf, anane ve adetlerini korumalarını zorlaştırmış, dil bilenlerin sayıları da gittikçe azalmıştır.

### **Gürcülerin Hayat ve Geçim Tarzı**

Acara-yı Ulyâ ve Acara-yı Sülâ denilen yukarı ve aşağı Acara’nın düz arazisi oldukça azdır. Arazi genel olarak dağlık, ormanlık ve engebeleridir. Bir kısmının hayatı yazın

yaylalarda geçer; rençberlik, çiftçilik ve hayvan besiciliği ile geçinirler; buldukları tarıma elverişli topraklarda daha ziyade mısır, fasulye, patates, kabak, lahana, karalahana, kapuska; sahillere yakın yerlerde fındık, üzüm, kestane, narenciye, çay ayrıca çeşitli sebze ve meyveler yetiştirirler. Bölgede keşki dedikleri kişkiş ve mısır ekmeği (chadi) önemlidir.

Acar halkı Batum ve Artvin'deki geçim ve yaşama tarzlarını göç ettikleri yerlere taşımışlar ve uzun süre bunu devam ettirmişlerdir. Onlar çalışkan bir halk olup adete ekmeklerini taştan çıkarırlar; ellerinden iş gelir, becerikli ve ustadırlar. Her Gürcü köyünde bir cami bulunur, okumaya ve bilgi edinmeye meraklıdırlar. İçlerinden epey molla, hoca, imam, hatip, hafız ve alim çıkmıştır. Kullandıkları yazı Osmanlı alfabesidir. Anadolu'ya göç eden Gürcülerin ilk yaptıkları işlerden biri köylerine cami yapmak olmuştur. Gürcülerin çoğu, yüzünden Kur'an okumayı bilir; ilmihal bilgileri de yeteri kadar bulunur. Camilerinin cemaati iyidir. Osmanlı hâkimiyeti döneminde İslam'la müşerref olduklarından Hanefî-Matürîdî mezhebine bağlıdırlar ve dindar bir halk olarak bilinirler.

Osmanlı tebaası Gürcülerinden siyasette, idarecilikte, sanatta, ticarete, eğitim ve öğretimde tanınan pek çok devlet, ilim ve fikir adamı yanında sanatkarlar yetişmiştir. Siyasette vezirliğe ve sadrazamlığa kadar yükselen ve hizmet veren şahsiyetler bulunmaktadır. Murat Kasap'ın Osmanlı Gürcüleri (İstanbul 2010) isimli eserinde bu konularda geniş ve detaylı bilgiler vardır. Bugün de bahsedilen alanlarda faal olarak önemli hizmetler ifa etmektedirler.

Türkiye'de Gürcü köylerinin çoğunda yardımlaşma ve dayanışma dernekleri kurulmuştur. Bu dernekler hem cami cemaatinin ihtiyaçlarını karşılamaya hem de köyde kalan hemşerileri ile şehirlere göç eden köylüler arasında ilişki ve bağ kurmaya çalışırlar. Ayrıca Bursa'da olduğu gibi Batum ve Havalisi Muhacirleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği gibi dernekler de kurulmaktadır. Yedi dernekten oluşan bir federasyon da bulunmaktadır. Yedi derneğin beşi Bursa ve ilçelerinde, biri Kocaeli'nde, biri de Balıkesir'dedir.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Batum muhacirleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2010; Murat Kasap, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2018.

## ARNAVUTLARIN ANADOLU'YA GÖÇÜ: BURSA ARNAVUTLARI ÖRNEĞİ

Enes IDRİZ

Dr., Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

### 1. Göç Olgusu ve Arnavutlar

Göç olgusu insanların toplu bir şekilde yaşam sürmeye başladığı en eski çağlardan itibaren toplumların gündeminde olan bir davranış biçimi olduğu söylenebilir. Göçlerin farklı dönemlerde değişik formlarda ve motivasyonlarla ortaya çıktığı gözlemlenmektedir. Göç kavramı üzerinde değişik sosyolojik tanımlar ve formülasyonlar söz konusudur.

Biz burada en yalın hali ile kişilerin veya toplulukların yaşadıkları diyarlardan belli bir süreliğine veya dönmek üzere ayrılmasını kastetmekteyiz. Burada değineceğimiz Arnavut milleti için bu iki davranış biçimi hem geçmişte hem de günümüzde söz konusudur. Genel olarak göçleri tetikleyen dinamizm, siyasi, ekonomik, dini ve sosyal karaktere sahiptir. Tabîi olarak bireysel farklı etkenlerden de söz etmek mümkündür. Arnavut toplumunun göç meselesi günümüz Balkan Coğrafyasında yaşanan pek çok siyasi tartışmanın sebebi olarak karşımıza çıkar. Hatta Yugoslavya'nın dağılmasından sonra müstakil olarak ortaya çıkan başta Sırbistan, Makedonya, Kosova gibi devletlerin geçmişten akseden sorunların da altında göç olgusu yatmaktadır diyebiliriz.

Arnavutların Balkanlar'daki varlığı milattan öncesine dayanmaktadır, dolayısıyla onlar bu topraklarda yaşayan en kadim millet olarak kabul edilir. Balkan savaşlarından sonra kurulan Arnavutluk devleti, Arnavutların ana vatanı olarak kabul edilmektedir. Fakat siyasi olarak çizilen bu sınırlar Arnavutların Balkanlardaki doğal sınırlarını yansıtmamaktadır. Arnavutlar, bugün Arnavutluk, Kosova, Makedonya, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'da yoğun bir nüfusa sahiptir. Osmanlının balkanlardan çekilmesinden sonra özellikle Sırp ve diğer toplulukların Arnavutlar üzerindeki baskıları ve katliamları dramatik sonuçlar doğurmuş, özellikle zorla göç ettirme politikaları ile Balkanların demografik yapısı şekillendirilmeye çalışılmıştır. Gerek iç göçler gerekse başta kardeş ülke Türkiye olmak üzere dış göçlere zorlanarak bunun büyük ölçüde gerçekleştirildiği de söylenebilir. Burada çarpıcı bir örnek olarak 1950'lerdeki zorla göçün altyapısını hazırlayan Ulusal Sorunlar Komitesi üyesi Vaso Çubriloviç'in 1944'te YKP'nin (Yugoslavya Komünist Partisi) Merkez Komitesi'ne sunduğu, "Yugoslavya'da Azınlıklar Sorunu" başlıklı raporu zikredebiliriz. Buna göre II. Dünya savaşının hemen ardından oluşan ortamın, Yugoslavya'da azınlık sorununun çözümü için kaçırılmaması gereken bir fırsat olduğunu ileri sürülmekte, nihai çözümün azınlık mensuplarının Ulusal Özgürlük Ordusu'na karşı faşist güçlerle işbirliğini bahane ederek göç ettirilmeleriyle sağlanacağını savunmaktadır. Çubriloviç'e göre, aydın ve zengin Arnavut kesimin tarihsel anavatan bildikleri Kosova ve Makedonya'da kalmaları gelecekte ciddi sorunlara yol açabilme riskini taşımaktaydı.

Arnavutlar Balkan savaşlarından sonra söz konusu bölgelerde dönemin iktidarları nezdinde azınlık statüsündeydiler. Yapılan sayımlarda gerçeği yansıtmayan sonuçlarla bunu kanıtlamaya çalışmışlardır. Bu sebeple bu anlayış bugün de devam etmekte,

Arnavutların Kosova ve Arnavutluk dışındaki bölgelerde sayısının net olarak tespiti yapılamamaktadır.

Vaziyetin böyle görünmesine ve tüm baskılara rağmen Arnavutlar dar sınırlara sıkıştırılmayı kat'i surette kabul etmemiş, on yıllar boyunca verdikleri mücadeleler neticesinde kendilerine ait ikinci bir devlet olan bağımsız Kosova Cumhuriyetini kurmuşlardır. Halen Balkanlardaki topraklarından hoşnut olmayan Arnavutlar doğal sınırları olarak kabul ettikleri bölgeleri de içine alacak şekilde oluşturulacak büyük Arnavutluk ülküsü ile yanıp tutuşmaktadırlar. Hem halk nezdinde hem de siyasi platformlarda bu ülkü sıklıkla dile getirilmektedir.

Balkan coğrafyası geçmişten günümüze farklı egemen güçler tarafından sürekli el değiştiren bir bölgedir. Bu sebepten dolayı demografik açıdan da değişken bir yapı arz eder. Bölgeyi hâkimiyeti altına alan her güç, kendi politika ve çıkarları doğrultusunda, gerek bölgeye kendi milletlerinden olan toplulukları getirerek, gerekse kendileri dışındaki halkı farklı bölgelere göçe zorlamak suretiyle kendi nüfuslarını arttırma ve egemen kılma çabası içinde olmuşlardır. Bu yüzden bugün Balkan ülkelerinin çoğu multi etnik bir karaktere sahiptir.

## 2. Balkanlarda Türk- Arnavut ilişkisi ve Arnavutların Anadolu'ya Göçü

Arnavut-Türk ilişkisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'da hâkimiyet kurduğu döneme kadar uzanır ve bu tarihten itibaren güçlü bir tarihsel bağa sahiptir. İki millet arasındaki ilişki, kültürel, siyasi ve sosyal açıdan zengin bir geçmişe sahiptir. Bu birlikteliği sağlayan İslam dini olmuştur. Dinin sosyolojik temellendirilmesi, her şeyden önce onun belli bir dinî topluluk veya cemaat oluşturma özelliğinde toplanmaktadır. O, taraftarlarını en azından manevî birlik oluşturan topluluklar içerisinde bir araya getirir. Din ve kimlik ilişkileri üzerinde yapılan araştırmalar, dinin, insan ve tutumları, bireyin diğer insanlarla ilişkileri, ahlaki davranışları, dünya görüşü, duygu ve düşünceleri üzerinde az veya çok belirleyici etkiler bırakabildiğini göstermektedir. Mesela kişiliğin sonradan kazanılan ve daha ziyade kişinin çevresinden gelen sosyo-kültürel özellikleri ifade eden karakterinin oluşmasında ve yapılanmasında dinin rolünü ve etkisini inkâr etmek mümkün değildir. Bunu Arnavutların İslam dinini benimsemesinden sonra yaşadıkları kültürel değişim ve dönüşümde gözlemlemekteyiz. Arnavut halkının Balkanlar'daki beldeleri Osmanlı İmparatorluğunun önemli toprakları haline geldi. Bu dönemde Arnavutlar, Osmanlı yönetimine tabi oldular ve onlar kitlesel olarak İslam dinini kabul ettiler. Arnavutların bu tercihleri Türklerle olan ilişkilerini manevi bir kardeşlik boyutuna taşımıştır. Netice itibari ile bu halkın mensupları Osmanlı ordusunda ve yönetiminde rol almaya başlamış, önemli idari görevler üstlenmişlerdir. Arnavut paşaları, devletin en yüksek kademelerine yükselmişlerdir.

19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ve milliyetçilik hareketlerinin güçlenmesiyle yaşanan hadiselerle rağmen Türkler ve Arnavutlar arasında siyasi ve kültürel bağların devam etmesine engel olmamıştır. Bu ilişkiler 1920'lerde, Arnavutluk'un bağımsızlığını kazanmasından sonra da her iki ülkenin siyasi bağlamda önemli değişimlere uğramasına rağmen sürmeye devam etmiştir. Ancak 1946'da Arnavutluk'ta komünist bir hükümet kuruldu ve ülke, Stalinist modelde bir rejime büründü. Bu dönemde, Türkiye ve Arnavutluk arasında doğrudan ilişkiler sınırlı hale geldi. Buna

rağmen diğer bölgelerde yaşayan Müslüman Arnavutların tutumlarında herhangi bir değişiklik olmamıştır. 1990'lardan itibaren Arnavutluk'ta komünist rejimin yıkılmasıyla Türk-Arnavut ilişkileri yeniden ivme kazanmış bugün artık sıkı stratejik dostluklar kurulmuştur.

Arnavutların Osmanlı ile kurdukları bu sıkı ilişkiler, onların Osmanlı topraklarının geneline yerleşme olanağı da tanımıştır. Anadolu'ya göçler de ilk dönemlerden itibaren söz konusudur. Osmanlının İç iskân politikaları, askeri ve idari görevler, isyan ve sürgünler Arnavutların Anadolu'ya göçünün temel etkenleridir. Bu dönemde yerleşimler Anadolu'nun değişik bölgelerine olmakla birlikte göç edenlerin sayısı sınırlıdır. Anadolu'ya en yoğun göç hareketleri Balkan savaşlarından sonra yaşanmıştır. Bu süreçte Arnavutların en çok yerleştikleri yerler, Bursa, İstanbul, Balıkesir, İzmir, Samsun ve Adapazarı gibi bölgelerdir. Göç eden nüfusun sayısı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Zaman içerisinde Arnavutların bir kısmı kendi dil ve kültürlerini unutmuş ve asimile olmuşlardır. Fakat yoğunlukla yaşadıkları yerlerde ise kendi dillerini ve kimliklerini korumayı başarmışlardır.

### 3. Bursa Arnavutları

Bursa'ya göç eden Arnavutlar yerel halk tarafından büyük bir kabullenme ve sahip çıkma duygusuyla karşılanmışlardır. Bunun en açık göstergesi ise bu göçleri İslam'ın en temel olgusu olan Hicret kavramı ile tanımlamalarıdır. Muhacir olarak gördükleri bu din kardeşlerine Ensar olma anlayışıyla yaklaşmışlardır. Zamanla Arnavutlar bu şehrin tarihsel yapısında ve kültürel dokusunda önemli yer edinmişlerdir. Demografik etkileri yanı sıra şehre ekonomik olarak da önemli katkılar sağlamışlardır. Arnavutlar, özellikle ticaret, zanaat ve tarım gibi alanlarda başarılı olmuş ve şehirde önemli bir iş gücü oluşturmuşlardır. Ayrıca, Bursa'da Arnavutlara ait bazı mahalleler ve camiler de bulunmaktadır. Bursa'da Arnavutların izlerini görmek, şehirdeki tarihî yapılar, camiler ve mahalleler üzerinden mümkündür. Özellikle Yıldırım ilçesi, Arnavutların yoğun olduğu bölgelerden biridir. Bursa yaşayan Arnavutlar Türkçe konuşmalarına rağmen nüfusun önemli bir kısmı Arnavutçayı ve Arnavut kültürünü yaşatmayı sürdürmüştür. Arnavutların konuşma esnasında diller arasında geçişkenlikler de söz konusudur. Bugün hala bazı Arnavut dernekleri, kültürel etkinlikler, dil kursları ve festivallerle Arnavut kültürünü yaşatmaktadırlar. Özellikle aile ilişkileri, evlilikler, akraba ilişkileri zaman içerisinde Türk kültürüyle harmanlanmış olsa da Arnavut gelenekleriyle şekillenmektedir.

#### 3.1. Aile İlişkileri ve Evlilikler

Günümüzde, Bursa'daki Arnavut gençleri arasında daha modern ve çağdaş yaşam etkili olmaya başlamış, çekirdek aile sayısında artış gözlemlenmektedir. Evliliklerde geleneksel normlardan sapmalar ve bireysel seçimler daha yaygın hale gelmiştir. Evliliklerde aşk, bireysel özgürlük ve eşitlik gibi kavramlar ön plana çıkmaya başlamıştır. Buna rağmen Arnavutlar, genel olarak geniş aile yapısına sahip bir toplumdur. Aile, önemli bir sosyal birimdir ve evlilik, sadece iki birey arasında değil, aynı zamanda iki aile arasında bir bağ kurar. Bu bağ, evliliğin ardından da devam eder. Ailelerin, özellikle ebeveynlerin, çocuklarının evliliklerinde önemli bir rolü vardır, bazen ailelerin onayı ve

düzenlemesi evliliklerde çok önemlidir. Kız isteme ve nişan, takı ve hediyeler, düğünlerde dans ve müzik bu geleneğin önemli unsurlarıdır. Bursa'daki Arnavut düğünleri, genellikle büyük ve gösterişli olur. Düğünler birkaç gün sürebilir ve bu süreçte geleneksel Arnavut müzikleri çalınır, danslar edilir. Düğün konvoylarında Türk bayrağının yanı sıra Arnavutluk bayrakları da kullanılır.

Arnavutlar, evlilikte genellikle sadakat, saygı ve aile bağlarına büyük önem verirler. Günümüzde eşler arasındaki roller zaman zaman değişiklik ve modernleşmiş olsa da geleneksel Arnavut ailelerinde, eşler arasındaki sorumluluklar net bir şekilde belirlenmiştir. Kadının evdeki rolü çoğunlukla annelik ve ev işleriyle ilgili olurken, erkek genellikle ailenin geçimini sağlama konusunda sorumludur. Evlilik süreci, geleneksel bir şekilde, kızın ailesinin evine gidilerek kız isteme töreniyle başlar. Aileler, uygun bir eş seçme konusunda büyük bir rol oynar. Gelin ve damatların kendi soydaşlarından olmasını daha çok tercih ederler. Nişan töreninde ve düğün sırasında, genellikle altın takılar ve başka hediyeler takdim edilir. Bu hediyeler, ailenin ekonomik durumu ve statüsüyle de ilişkilidir. Arnavutlar, dans etmeyi çok severler ve düğünlerde genellikle Arnavut halk dansları yapılır. Bunun yanı sıra Arnavut şarkıları, düğünlerde sıkça çalınan ve katılımcılar tarafından söylenen parçalardır.

### 3.2. Akrabalık Bağları ve Sosyal İletişim

Bursa'daki Arnavutlar Balkanların değişik bölgelerinden gelmişlerdir. Bunların gerek kan bağına gerekse evlilik yolu ile kurulmuş akrabalık bağları vardır. Arnavutlar birbirleri ile sık sık iletişim halinde olan ve karşılıklı ziyaretlerle bu bağları korumaktadırlar. Akrabalık ilişkileri, özellikle düğünlerde, dini bayramlarda ve değişik vesilelerle dernekler tarafından organize edilen etkinliklerde güçlü bir şekilde kendini gösterir. Bursa'da ve Türkiye içindeki akrabaları yanı sıra anavatanlarındaki akrabalarla ilişkiler de güçlü tutulmaya çalışılmaktadır.

Güç'ün ilk yıllarında siyasi saiklerle ve bölgenin demografik yapısının bozulacağı endişeleri ile özellikle Kosova ve Makedonya'daki Arnavut dinî liderler toprakların terk edilmesine karşı çıkmış ve göçlerin aleyhinde fetvalar vermişlerdir. Küfür ile ithamlarda bulunan din adamları da olmuştur. Gerek bu fetvalar gerekse siyasi baskılar ve dolaşıma getirilen kısıtlamalar, göçmenler ile anavatanındaki akrabaları arasında bir kopukluk oluşturmuştur. Fakat 1990'lı yıllardan sonrasında, karşılıklı ziyaretlerin artmasıyla buzlar tamamen erimiş ve yakınlık sağlanmıştır.

Kosova'nın bağımsızlık süreçleriyle ve Makedonya'daki iç savaşla birlikte, Bursa'daki Arnavutlarla Balkanlar'daki akrabalar ve soydaşlar arasında bağlar yeniden güçlenmiştir. Bu süreçte Bursalı Arnavutların bölgelere gönderilen yardımlar ve tedavilerini üstlendikleri savaş gazileriyle güçlü bir sosyal dayanışma örneği göstermişlerdir. Bugün hala ekonomik durumları iyi olan Arnavutlar zekât paralarını ve kurbanlarını oradaki soydaşlarıyla paylaşmaya özen göstermektedirler.

### 3.3. Balkanlarla Ekonomik İlişkiler ve İş birlikleri

Bursa'daki Arnavutlar zamanla ülke ekonomisinde önemli bir yer edinmişlerdir. Pek çok Arnavut, tekstil, gıda ve inşaat sektörlerinde çalışmış veya kendi işlerini kurmuşlardır. Bursa'daki Arnavutlar birbirleri ile akrabalık ilişkileri yanı sıra ticari

birlikteliklerini de geliştirmişlerdir. 2000'li yıllardan sonra Türkiye'nin bölgeye yönelik ticari hedeflerine paralel olarak Bursa'daki Arnavutlar da ticari faaliyetlerde etkin bir rol üstlenmeye başlamışlardır. Balkanlardaki soydaşlarını sadece bir akraba olarak değil, aynı zamanda ortak bir tarihin, kültürün ve kaderin parçası olarak görmektedirler. Araya mesafeler girmiş olsa da gönül bağları hep güçlü kalmıştır denilebilir. Günümüzde Bursalı pek çok iş insanı yerel pazarın yanı sıra Balkan ülkelerinde de aktif ticaret faaliyetlerine öncülük etmektedirler. Bu iş insanları Balkanlardaki soydaşlarına destek olmayı kendilerine görev olarak addetmekte; yatırım yaparak, iş fırsatları sağlayarak ve bilgi birikimlerini paylaşarak bu iş birliklerini canlı tutmaya gayret etmektedirler. Bu iş birlikleri sadece ekonomik çıkarlar çerçevesinde pragmatik bir anlayışla değil, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi kültürel etkileşim, sosyal destek ve dayanışma amacı da gütmektedir. Bu anlayışla Bursa'daki Arnavut kökenli iş insanları güçlü bir diaspora rolünü de üstlenmektedirler. Bu anlayışla hareket etmeleri Arnavut iş insanlarının sadece kendi varlıklarını korumaya değil aynı zamanda anavatanlarındaki soydaşlarına katkı sağlama anlamına gelmektedir. Netice itibarı ile Balkanlarla kurulmuş olan bu köprüler hem Bursa'nın hem de Balkanlardaki soydaş ve akrabaların daha müreffeh bir dünya inşa etmelerine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak Balkanlarla kurulan bu ilişkiler sadece geçmişin bir yansıması değil, aynı zamanda ortak geleceğin bir teminatı da olacaktır. Bu iş birliklerini; eğitim projeleri, gençleri ortak platformlarda buluşturma, çalıştaylar, sempozyumlar gibi çalışmalarla ekonomik ilişkilerin ötesine taşıyarak gelişmesini temenni ederiz.



## BURSA MEZARLIKLARI VE SAKINLERİ

Hasan Basri ÖCALAN

Prof. Dr., BUÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğr. Üyesi

### Giriş

İnsanoğlu vefat edince toprak ona kucak açar ve bu kucağa mezar diyoruz. Mezar, kişinin dünya hayatından gerçek anlamda geriye kalan tek ve son izidir. Başka eserleriyle anılan kimselerin bırakacağı iz mezardan ibaret olmayabilir ama mezar herkesin kendi izi olarak dünyaya diktiği bir işaret taşıdır ve herkesin bu taşı dikmeye hakkı vardır insanlık tarihi boyunca çeşitli şekil ve formlarda mezar türleri ortaya çıkmıştır. Dünyada, bizden önce yaşamış hemcinslerimizin bize bıraktıkları bu küçük ama anlamlı sembolleri korumak önce insanlık adına, sonra kendi adımıza güvenli bir dünyada olunduğunun huzurunu hissettirir. Eski çağlardan beri insanların mezarlara yükledikleri anlamlar değişse ve tartışılrsa da mezarlara verdikleri önem anlamsız değildir. Mezarları önemsemek insanlığın müşterek değerlerinden biri olup her çağda, her dinde ve her kültürde karşımıza çıkmaktadır. Mezarlar ve mezarlıklar kimi zaman ölümün karşısına dikilen adeta ölümsüzlük anıtları gibi, kimi zaman da ölümün önünde diz çöken teslimiyet sembolleri gibi birbirine benzemeyen niyet ve duruşların taşlaşmış biçimleridir. Kùltürler başka konularda olduğu gibi mutlaka ölüm gibi temel bir konu üzerinde de değerler ve tutumlar geliştirirler. Bu tutumların mezarlara ve mezarlıklara yansımaları doğaldır. Hatta mezarlara ve mezarlıklara karşıt oluşan tutum da yine bir kùltür, inanış ya da ideoloji sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

İslâm inancına göre dünyaya geliste esas olan yaşamak olmakla beraber ölüm de haktır. Hayatın ve insanî değerlerin korunması, dünyanın imar edilmesi ve ebediyet için gerekli hazırlığın yapılabilmesi için Allah insana hayatı sevdirmiş, ölümü ise acı ile karşılanır bir niteliğe büründürmüştür. Ölümün çok etkileyici bir nasihatçi olduğu sözü eskiden beri genel kabul görmüş, hatta hadis diye de nakledilmiştir. İslâm felsefesinin önde gelen filozoflarından İbn Miskeveyh; insanın başına gelen şeyler içinde ölüm korkusunun bütün korkuların en şiddetlisi ve en etkilisi olarak algılandığını, bunun da çeşitli sebeplerden kaynaklandığını söylemiştir: a) Ölümün gerçek niteliği hakkında insanın bilgisiz olması; b) İnsanın ölümden sonra ne olacağını bilememesi; c) Bedenin çözülp bozulmasıyla ruhun da aynı âkıbete uğrayacağını zannetmesi; d) Ölümden duyacağı acı ve ıstırapların çektiği hastalıkların ağrı ve acısından daha şiddetli olacağından ve ölümden sonra büyük bir azap çekeceğinden korkması; e) Ölümden sonra başına neler geleceğini bilememesi; f) Geride bırakacağı mal mülk gibi şeylere üzülmesi<sup>1</sup>

İslâm inancına göre ömrü dolan her canlı gibi insan da bu dünyadaki kendisine tanınan süreyi tamamlayıp vefat eder. Vefat eden kimsenin arkasından iyi konuşmak, onun hatırasını yâd etmek esastır. Üzerine mezar yapmak, mezarının şekli ve görkemi ise dönemden döneme ve kùltürlere göre değişiklik göstermiştir. Bu yazıda özellikle Bursa'da bir kısmı yok olan/edilen hazire ve mezarlıklar ile söz konusu hazire ve mezarlıkların tarihçesine, burada medfun bazı meşhur şahsiyetlerin isimlerine değinilecektir.

<sup>1</sup> Mustafa Çağrırcı, "Ölüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İSAM, İstanbul 2007, cilt: 37, s. 36.

### Bursa Hazireleri

Tarihi binalardan cami, mescit, türbe, tekke, mektep ve medrese gibi binaların etrafından oluşana küçük çaplı mezarlıklara hazire denilmektedir. Hazireler, genellikle hazirenin ait olduğu binayı yaptıran kişi ve onun ailesinden bireylerin gömülmesiyle teşekkül etmeye başlamaktadır. Ayrıca mescit ya da mektep binasında görev yapmış olan imam ya da muallimin de o mescidin veya mektebin haziresine gömülmesi sıkça rastlanan bir gelenektir. Mescit, dergâh ve mektep binaları mahalle içinde yer alan birimler oldukları için hazireler de ister istemez mahalle içinde teşekkül ederek mahalleyi yapan mistik unsuru teşkil etmiştir. Ölülerıyla bir arada yaşamak Osmanlı şehirlerinin anlamlı ve hatta keyifli yanlarından biridir. Sokağının kapısını açınca küçük bir mezarlıkla karşılaşan insan işine gidinceye kadar herhalde böyle birkaç mezarlığın önünden geçiyor, akşam yine aynı şekilde evine dönüyordu. Böylece hayatının her anında hem ölülerini hem de ölümü hatırlamak durumundadır. Mektebe giden çocuk, mahallesinde ve ders arasında mektepte oyun oynadığı bahçede her dakika mezar taşlarıyla göz göze geliyordu. Çocukluktan itibaren hayatla ölümün göz göze ve iç içe yaşandığı bir dünyanın içinden geçerek bir gün kendisinin de sakin bir şekilde bu yatanların arasına katılacağını her insan bilinçaltına zorlanmadan kabul ettirmiş olduğu için ölümden dehşet duymuyordu.

Bursa'daki toplam hazire sayısının 153 olduğu ifade edilebilir. Hazireleri tanımlama kriterine bağlı olarak bu sayının değişebilmesi olası olsa bile sonuç fark etmeyecektir. Söz konusu 153 hazirenin 55 tanesi günümüzde mevcut değildir. Hâl-i hazırda Bursa'da bulunan hazire sayısı 98'dir. Ancak bunların da büyük bir kısmında zaman içinde yapılan definler ve taşlar kaybolmuş, bazılarında sadece sembolik bir veya iki taş kalabilmiştir<sup>2</sup>.

Osmanlı dönemi şehirlerinde hazirelerin oluştuğu en önemli mekânlardan biri cami ve mescitlerdir. Söz konusu hazirelerin oluşumunda genellikle camiyi yaptıran kimsenin türbesinin bahçede olmasından kaynaklanmaktadır. Böylece zamanla türbe etrafında definler olmakta ve caminin veya mescidin haziresi teşekkül etmektedir. Bursa'da selatin camileri denilen camilerin etrafında bir hazirenin genellikle oluşmadığı görülmektedir. Muradiye Camii'nin çok özel durumu ise orayı bir türbeler semti yaparak hanedan mensuplarının maceralı hatta kanlı bir dünya tecrübesinden sonraki ebedî uykularını uyudukları sakin bir bahçe halinde şekillendirmiştir. Bahçenin girişinde bulunan orta büyüklükteki hazire ise oldukça geç tarihlerde teşekkül etmiş ve çoğunluğu camide görevli kişilerin medfun olduğu bir mezarlıktır.<sup>3</sup>

Muradiye Camii veya Türbeler bölgesi olarak bilinen Sultan II. Murad Külliyesi içinde türbelerin içinde kabirleri bulunan şahsiyetler şunlardır:

II. Murad Türbesi: Muradiye Külliyesi'nin türbeler topluluğu içindeki en görkemli yapıdır. Türbede 1451 tarihinde vefat eden Sultan II. Murad vasiyeti gereği türbede tek başına defnedilmiştir.

<sup>2</sup> Bedir Mermutlu-Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011, s. 15-16; Mehmed Şemsetdin Ulusoy, *Bursa Mezarlıkları / Göçen Ahbaba Ebcet'le Selâm Karâr-ı Şemsi / Misbâr-ı Şemsi*, Haz. Hasan Basri Öcalan / Bedri Mermutlu / Mustafa Kara, Osmangazi Belediyesi Bursa 2022, ss-33-198.

<sup>3</sup> Hasan Basri Öcalan, "Muradiye Camii Bahçesindeki Mezarlar", *Bursa Muradiye Semti*, ed. Raif Kaplanoğlu-Aziz Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 68.

Şehzade Alâaddin Ali Türbesi: Sultan II. Murad'ın oğludur ve 1442 yılında, babasından önce vefat ettiğinde bu türbeye defnedilmiştir.

Cariyeler (Saraylılar) Türbesi: Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi Mahidevran Hatun'un halaları olan Âkile Hatun ve Bosfor Belkıs Hatun medfundur.

Cem Sultan Türbesi: Türbe içinde yer alan dört adet mermer sandukada, Şehzade Mustafa, II. Bayezid'in oğlu Şehzade Abdullah (v. H. 890 / M. 1485), Şehzade Cem ve yine II. Bayezid'in oğlu Şehzade Alemşah (v. H. 909 / M. 1503) medfundur.

Ebe Hatun Türbesi: Fatih Sultan Mehmet'in ebesi Gülbahar Hatun'a izafe edilmektedir.

Gülruh Hatun Türbesi: II. Bayezid'in eşi, Şehzade Alemşah ile Kamer Sultan'ın annesidir.

Gülşah Hatun Türbesi: Fatih Sultan Mehmet'in eşi ve Şehzade Mustafa'nın annesidir.

Hüma Hatun Türbesi: Sultan II. Mehmet tarafından annesi için inşa edilmiştir.

Mükrim Hatun Türbesi: Sultan II. Bayezid'in oğlu Şehinşah'ın hanımı ve Şehzade Mehmet'in annesi Mükrim Hatun'a (v. 1517) atfedilmektedir.

Şehzade Ahmet Türbesi: Türbede Şehzade Ahmet, annesi Bülbül Hatun, kardeşi Şehinşah, Şehinşah'ın oğlu Mehmet ve Yavuz Sultan Selim'in kardeşi Şehzade Korkut medfundur.

Şehzade Mahmut Türbesi: Sultan II. Bayezid'in, Manisa'da vali iken H. 912 / M. 1506 yılında vefat eden oğlu Şehzade Mahmud bu türbede medfundur.

Şehzade Mustafa Türbesi: Kanuni Sultan Süleyman'ın oğlu olan Şehzade Mustafa (v. H. 960 / M. 1553) ve annesi Mâhidevran Hatun ve Şehzade Bayezid'in oğlu Ahmet medfundur.

Şirin Hatun Türbesi: Sultan II. Bayezid'in eşi ve Şehzade Abdullah'ın annesi olan Şirin Hatun medfundur.

Selatin camileri dışında Bursa'daki diğer cami ve mescitlerdeki hazireler çok daha zengindir. Söz konusu hazirelere verilecek en önemli örnek Üftade Camii haziresidir. Cami bahçesinde iki bölümden oluşan hazireye birçok kimse defnedilmiş ve bunların mezar taşları büyük oranda günümüze kadar gelmiştir. Buraya defnedilen Mehmed Muhyiddin Üftade'nin torunu Kutub İbrahim Efendi (v. Ramazan 1089/Ekim 1678) ile daha sonra taşı Türk İslâm Eserleri Müzesi'ne taşınan Hattat ve şair Nevres-i Kadîm (v. 1175/1762) en dikkate değer olarak yazılması gereken iki kişidir<sup>4</sup>.

Bursa'da Timurtaşpaşa Camii altı şadırvan üstü minare olarak kendine has bir mimari tarzı ile Osmanlı devrinin en önemli devlet adamlarından Timurtaş Paşa tarafından yaptırılmıştır. Caminin hemen doğusunda yer alan haziresi son yıllarda elden geçirilmiştir. Hazirede yer alan Umur Beyoğlu Timurtaş Paşa'ya ait taş XV. yüzyılın hemen başına tarihlenen erken dönem mezar taşlarının en güzel örneklerinden biridir. Diğer taraftan hazireye aynı aileden birçok kimse defnedilmiş ve taşları da Osmanlı klasik dönemine ait olarak günümüze kadar gelmiş güzel örneklerdir.<sup>5</sup>

Cami ve mescitlerin dışında hazirelerin yer aldığı diğer önemli bir yapı kategorisi dergâhlardır. Tasavvuf hayatının yoğun şekilde yaşandığı bir şehir olması nedeniyle Bursa'nın tarihten gelen bu özelliği hazire varlığına da etki ederek İstanbul ve Bursa'daki

<sup>4</sup> Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 444.

<sup>5</sup> Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 296.

hazirelerin önemli bir kısmının tekke bahçelerinde teşekkül etmesine neden olmuştur. Tekkelere ait hazirelerin genel şehir tarihi bakımından ifade ettiği değerin yanında tasavvuf tarihi için taşıdığı değerin önemi kuşkusuzdur. Tarikat adamları her yerde olduğu gibi Bursa'da da dönemlerindeki kültürel ve sanatsal faaliyetin önde gelen isimleri oldukları için şehir tarihinde güçlü izleri bulunan kişilerdir. Bunların kimlikleri ve tarihsel kişilikleri ile ilgili olarak mezar taşlarında ihmal edilmemesi gereken bilgilerin yer alacağı doğaldır. Bursa'nın geçmişinde kurulan yüzlerce dergâhın hemen tümünün yakınında hazire bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Fetih'ten hemen sonra kurulan dergâhların bânileri kurdukları dergâhın bahçesine defnedilmiş ve böylece yavaş yavaş etraflarında hazire oluşmaya başlamıştır. Bursa'nın manevi mimari sayılan Emir Sultan türbesi etrafında böyle bir mezarlık erken dönemden itibaren oluşmuş, bu konuda aşağıda ayrıca bilgi verilecektir.

XVII. asır mutasavvıflarından İsmail Hakkı Bursevî'nin Reyhan mahallesinde yaptırdığı dergâhın kible tarafında yer alan mezarının etrafında küçük bir hazire oluşmuş ve çok güzel mezar taşı örnekleri ile günümüze kadar gelmiştir. Hazirede Bursevî'nin (v. 1137/1725) yanı sıra, eşi Ayşe Hatun (v. 1160/1747), Dergâhın şeyhlerinden Şeyh Mehmed Hikmet Efendi (v. 1160/1747), Şeyh Mehmed Emin Efendi (v. 1232/1232), Şeyh Hacı İsmail Efendi (v. 1313/1896), Edremid Havran Eşrafından Hacı Ahmed Efendi (v. 1313/1896) ve Trablusgarp Mollası Eğercizâde Hacı Hakkı Efendi (v. 1324/1906) gibi kimselerin kabirleri yer almaktadır<sup>6</sup>.

Adını Zeynüddin Hafî'den alan Zeyniyye Tarikatının Bursa'daki en erken ve en büyük dergâhı, XV. yüzyılda Abdüllatif Kudî tarafından kurulmuştur. Emirsultan semtinin hemen yanında Zeyniler Mahallesi'nde kurulan dergâhın etrafında zamanla büyük bir mezarlık oluşmuş, Abdüllatif Kudî'nin türbesinin yanı sıra Fatih Sultan Mehmed döneminin önemli âlimlerinden Molla Hüsrev (v. 886/1481) ile meşhur âlim ve şâir Hayâlî (v. 875/1470) de söz konusu mezarlığa defnedilmişleridir. Zeyniler Mezarlığı'nda Osmanlı döneminin erken dönemine ait mezar taşlarının büyük bir kısmı Muradiye Mezar Taşları Müzesi'ne taşınmıştır. Örneği zor bulunabilen bir tarih müzesi olduğu halde, bu mezarlıkta bulunan 1400 mezar taşından<sup>7</sup> geriye sadece bir harabe kalmıştır. Mahallede yaşayan yaşlıların ifadelerine göre 1935 yılı civarında devlet görevlisi olduğu anlaşılan bir kişinin nezaretinde buradan kırk at arabası dolusu taş taşınarak götürülmüştür. Kırk araba dolusu taşın nereye götürüldüğü hakkında bir kayıt elimizde olmamakla birlikte, en iyi niyetle, bu taşların müzede koruma altına alınmak üzere taşındığı düşünülebilir. Taşların bir kısmı müzeye nakledilirken, müzeye nakledilenler dışındaki taşların kendi kaderine terk edilerek gözden çıkarıldığı anlaşılmaktadır; nitekim sonucun böyle olduğunu Zeynilerdeki perişanlık ispat etmektedir. Mezarlıkta dikkat çeken en önemli hususlardan biri de Zeyniyye Tarikatına mensup mezar taşlarının farklılık göstermesidir. Üçgen şeklinde bir form olarak tasarlanan söz konusu taşların yazıları da oldukça girifttir.

Hazirelerin bulunduğu üçüncü yapı türü olan mektepler ya da muallimhaneler hem sayıca hem de içerdiği mezar sayısı bakımından mescit ve dergâh hazirelerinden sonra

<sup>6</sup> Mermutlu-Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazireleri*, s. 356.

Mehmed Şemseddin Ulusoy, *Bursa Dergâhları Yedigâr-ı Şemsi*, Haz.: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021, s. 351.

gelmektedir. Bursa özelinde yapılan bir araştırmada haziresi olduğu tespit edilen mektep ve muallimhane sayısı 16'dır. Az sayıda da olsa mekteplerde hazire bulunduğu halde medrese binalarında, istisnaları dışında, hazire bulunmamasına dikkat çekmek yerinde olacaktır. Ortasında bir avlu bulunan medresenin klasik mimari yapısında hazire alanına yer verilmediği halde mekteplerin daha serbest yapısı içinde hazire yer alabilmiştir.

### Bursa Mezarlıkları

Mezarlık kelimesi, Arapça “**ziyâret**” kökünden gelen ve “ziyaret mekânı, ziyaret alanı ve yeri” gibi anlamlara gelen **mezâr** kelimesinden Türkçe “lık” ekiyle türetilmiş bir yer adıdır. Arapça'da “ölünün gömüldüğü yer” mânasındaki **kabir** ve **medfen** karşılığında Farsça ve Türkçe'de mezar kelimesi daha yaygın olarak kullanılmıştır. Mezarlığın eş anlamlısı olarak Arapça'da **makber** veya **makbere** (kabirlerin bulunduğu yer), Farsça'da ise **mezârât**, **kabristân**, **gûristân** gibi terimler kullanılmaktadır. Bunlarda kabristân günümüz Türkçesinde de zaman zaman kullanılmaya devam etmektedir. Önemli kişilerin mezarlarına veya mezarlarının bulunduğu yere **ravza**, **meşhed**, **kubbe**, **türbe** ve **kümbet** gibi isimler verilmiştir.

Osmanlılar ile birlikte mezarlık kültürü daha da gelişme göstererek, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi büyük şehirlerde oluşan mezarlıklar bu konuda büyük bir fikir verebilir. 1326 tarihinde Orhan Gazi tarafından fethedilen ve başkent olarak belirlenen Bursa'da zaman içinde hazireler dışında birçok mezarlık alanı oluşmuştur. Bunlardan bir kısmı halen defin yapılan ve kısmen günümüze kadar gelebilen Pınarbaşı, Emirsultan ve Alacahırka mezarlıklarıdır. Diğer taraftan bir kısmı da tamamen ortadan kaldırılmıştır. Deveciler, Şehreküstü, Yeniye ve Kurdoğlu mezarlıkları bunlara örnektir. Ahmetpaşa (Arabayatağı) Mezarlığı ise mevcut olduğu halde Osmanlı devri tarihi taşlardan hemen hemen hiçbir iz kalmamıştır.

### Pınarbaşı Mezarlığı

Bursa'da fetihten hemen sonra kurulan en erken tarihli mezarlık Pınarbaşı Mezarlığı'dır. Bir rivayete göre Bursa'nın fethinden önceki yıllarda şehrin tekfurunun biricik kızı amansız bir hastalığa yakalanır. Memleketin tabipleri kızcağızın derdine çare bulamadıkları gibi dışarıdan getirtilen tabipler de bir çare bulamazlar. Tekfur, çok sevdiği kızının hastalığı karşısında çaresiz kalmanın ıstırabıyla kıvrınmaktayken Şemseddin Hindî adlı biri şehre gelir. Tekfurun kızının dermansız bir hastalığa yakalanmış olduğunu duyunca kızı görmek ister. Tekfur, kızının hastalığını tedavi ettiği takdirde Şemseddin Hindî'ye her ne isterse vereceğini söyleyerek Şemseddin Hindî'ye, kızını görmesi için müsaade eder. Şemseddin Hindî kızı muayene ettikten sonra tedavisinin mümkün olduğunu ve hemen tedaviye başlayabileceğini bildirir. Gerçekten de bir süre sonra tekfurun kızı iyileşmiştir. Bu sonuca çok sevinen tekfur Şemseddin Hindî'ye, “Dile benden ne dilersen!” deyince Şemseddin Hindî, Pınarbaşı'nda bulunan saray bahçesini istediğini söyler. Neden başka bir şey değil de tekfurun çok değer verdiği ve çeşit çeşit çiçeklerin yetiştiği bu bahçeyi istediği Şemseddin'e sorulunca, “Burasını can bahçesi yapacağım” diye cevap verir. Şemseddin kendisine verilen bahçenin karşısında bir zaviye yapar. Bursa bir süre sonra Orhan Bey tarafından fethedilince tekfurun kendisine hediye ettiği bahçeyi ise Müslüman mezarlığı olarak bir can bahçesi haline getirmeye başlar. Şemseddin

Hindî'nin zaviye olarak yaptırdığı binanın Hindîler Kalenderhanesi, can bahçesi haline getirdiği bahçenin de Pınarbaşı Mezarlığı olduğu söylenir. Pınarbaşı Mezarlığının Bursa'daki en eski Müslüman mezarlığı olduğu, oradan getirildiğini tespit ettiğimiz ve hâlen Muradiye bahçesinde bulunan taşlardan anlaşılabilir. Sanduka şeklindeki bu taşlar on dördüncü yüzyıl son çeyreğine ait olup Bursa'nın en eski mezar taşlarıdır<sup>8</sup>.

Pınarbaşı Mezarlığı'na Bursa'nın fethinden hemen sonra definler yapılmıştır. Yeşil'deki Türk İslâm Eserleri Müzesi bahçesinde bulunan Emir Üveys'e ait 1377 tarihli taşın da Pınarbaşı mezarlık bölgesinden getirilme mezar taşlarından biri olması Pınarbaşı bölgesinin Müslümanların ilk mezarlık alanı olarak kullanıldığını göstermektedir. Pınarbaşı Mezarlığı erken dönem taşlarından bir kısmı da Muradiye Açık Hava Müzesi'ndedir. Burada sergilenen ve XIV. yüzyıla ait olduğu tespit edilen sanduka tipli mezar taşlarının büyük bir kısmının Pınarbaşı Mezarlığı'ndan buraya taşındığı bilinmektedir. Bu taşlardan biri 788/1386 tarihinde vefat eden Ahi Muhammed b. Hasan'a ait sanduka tipli mezar taşıdır.

Pınarbaşı Mezarlığı, sadece en eski mezarlık olmakla kalmayıp bağrında barındırdığı kimselerin memleket ve meslek çeşitliliği bakımından da önem arz etmektedir.

Büyük bir kısmı şu anda sınırlarımız dışında kalan, ama dün bir ilçe veya ilimiz ve halen gönül coğrafyamızın bir parçası olan şehir ve memleketlerden gelen birçok kimse bu toprakların bağrında yatmaktadır. Pınarbaşı Mezarlığı'nda medfun olan kimselerin bir kısmının geldiği memleketleri şu şekildedir: Babadağ, Banyaluka, Batum, Bilecik, Bosna Hersek, Buhara, Burgaz, Cumabala, Çay, Dağıstan, Diyarbekir, Edirne, Harput, Hasköy, İskilip, İstanbul, İzmir, İzmit, Kalkandelen, Karaman, Kazan, Kırım, Konya, Koşukavak, Mihaliç, Nevesin, Pazarcık, Priştine, Samako, Sarybosna, Selanik, Susurluk, Şam, Şirvân, Usturmca, Üsküp, Vidin, Yenipazar.

Pınarbaşı Mezarlığı'nda; Asker, Baytar, Askeri Kaymakam, Aşçıbaşı, Azepeçi, Başmühendis, Bezzaz, Binbaşı, Börekçi, Camcı, Cizyedar, Çukadar, Debbağ, Defterdâr, Dikici, Düğün Aşçısı, Eczacı, Kâtip, Talebe, Subay, Tüccar, Kapıcıbaşı, Müteveli, Haffâf, Kaymakam, Fesçi, Eşraf, Müezzîn, Yeniçeri, Voyvoda, Mutasarrıf, Tabip, Çavuş, Şehremini, Türbedar, Emanetçi, Muhtab, Attar, Celep, Çiltçi, Bakkal ve Kasap gibi meslek grubu mensuplarının kabirleri/taşları mevcuttur. Diğer taraftan birer vesile ile gönderme yapılan meslekler de vardır: Sadrazam, Sahhaf, Çadircıbaşı, Tapu Müfettişi, Perdah Ağası, Saraylı, Meczip, Mumcu, Mütessellim, Muallim-i Sıbyan, Börekçi, Kebapçı, Azepeçi, Ekmekçi, Helvacı, Çakılcı, Mühendis, Bursa Hazinedarı, Camcı, Memur, Zahirici, Semerci, İplikçi, Marpuççu, Nakkaş, Ders Nazırı, Berber, Katırcı, Salıcı, Esnaf, Yağlıkçı, Havlucu, Kumaşçı Kethüdası, Zaptiye Nazırı, Şehir Kethüdası, Mizan-ı Harir Emîni, Çerkes Emîri, Vekilharç, Cebeciler Başhalifesi, Silahşor, Yaymacı, Kutnucu, Sicil Mümeyyizi, Sekban Bayraktarı, Serdengeçti, Uncu gibi. Mezarlıkta ilmî, kültürel ve sanatsal görev ve faaliyet sahiplerine ait taşlar da bulunmaktadır. Şeyhülislâm, Şeyh, Müderris, Kadı, Müftü, İmam, Müezzîn, Hafız/Kurrâ, Musikişinas, Zâkirbaşı, Mevlidhan ve Hattat bu grupta sayılan kimseler de mezarlıkta medfundurlar.

<sup>8</sup> Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, *Tarihi Bursa Mezarlıkları III Pınarbaşı Mezarlığı*, cilt 1, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016, s. 11.

Pınarbaşı Mezarlığı barındırdığı tarikat mensubu kimselerle de büyük bir çeşitlilik arz etmektedir: Burada Mevlevî, Nakşî, Halvetî, Mısırî, Sa'dî, Celvetî, Kadirî, Rifaî, Uşşâki, Halidî, Bektaşî, Bayramî ve Şazeli tarikat mensuplarına ait mezar taşları vardır<sup>9</sup>.

### Emirsultan Mezarlığı

Bursa'da Pınarbaşı Mezarlığı'ndan sonra oluşan en önemli kabristan ise Emirsultan Mezarlığı'dır. Aslen Buharalı olup Yıldırım Bayezid döneminde Bursa'ya gelip yerleşen ve sultanın kızı Hundî Hatun ile evlenerek saraya damat olan Mehmed Şemseddin Buharî, halk arasında Emir Sultan diye şöhret bulmuş ve 1429 tarihinde vefat ettiğinde Bursa'daki camisinin bahçesinde yer alan türbesine defnedilmiştir. Zamanla cami ve türbe etrafında büyük bir mezarlık oluşmuş ve özellikle de maneviyatlı bir yer olması düşünüldükçe oluştuğu tarihten günümüze kadar, ölümlerin defnedilmesinde İstanbul'daki Eyüpsultan gibi tercih edilen bir yer olmuştur<sup>10</sup>.

Altı yüz yıla yaklaşan varlığıyla Emirsultan Mezarlığı on binlerce, belki yüz binlerce kişiye koynunda yer vermiştir. Defin alanı olarak arazinin izin verdiği ölçüde genişleyen mezarlığa ait elimizdeki detaylı en eski topografik belge 1862 tarihli Suphi Bey haritasıdır. Bu haritada ayrıntılı biçimde gösterildiği haliyle Emirsultan Mezarlığı şimdikiye yakın bir alana sahiptir. Yirminci yüzyıla doğru Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa üzerinde icra ettiği imar düzenlemelerinin daha çok şehrin merkezi kısmında ve batısında gerçekleştiği, bu imar tasarruflarının doğuda ise Namazgâh mahallesine kısmen ulaştığı bilinmektedir. Ancak bu operasyonlardan Emirsultan bölgesinin ve kabristanının etkilendiğine ilişkin bir bilgiye sahip değiliz. Emirsultan Mezarlığı'nı etkileyerek mezarlık alanında bölünmelere, yok olmalara ve yer değişikliklerine neden olan girişimler yirminci yüzyılın muhtelif yıllarında meydana gelen genellikle yol açma faaliyetlerine bağlı uygulamalardır. Bu uygulamalar sonucunda bazı mezar taşları mezarlığın başka bölgelerine taşınarak yer değişikliğine uğramış, büyük bir kısmı da çeşitli şekillerde yok olmuştur.

Emir Sultan Camii batı duvarına bitişik pafta "Emir Sultan Dergâhı'nda görev yapanların defnedildiği kısım olması hasebiyle "hulefâ kabristanı" denilmektedir. Bu I. paftaya; yakında bulunan Kara Abdurrezzak Dergâhı şeyhi Mehmed Tefik Efendi (v. 1324/1906), Alay Kumandanı Mehmed Derviş Paşa (v. 1317/1899), Bidayet Mahkemesi Reisi Hayrullah Nedim Efendi (v. 1310/ 1892), Batum Emirlerinden Hamid Beyzâde ( v. 1323/1905), Bursa Ticaret Odası'nın Kurucusu Burdurlu işadamı Osman Fevzi Efendi (v. 1336/1920), Emینیye Dergâhı şeyhlerinden Âgâh Efendi (v. 1334/1919) ve Bahaeddin Efendi (v. 1313/1895), Bursa valisi Halil İbrahim Paşa (v. 1265/1849), Emir Sultan Dergâhı şeyhlerinden Ahmed Efendi (v. 1262/1846), Emin Efendi (v. 1316/1898) ve Şeyh Lütfullah Efendi (v. 1160/1747), Şeyhülislam Mehmed Emin Efendi (v. 1191/1777) ile Emir Sultan Camii'nde görev yapan imam ve müezzinler ve başka kimseler defnedilmiştir.

Emir Sultan Camii batı kapısı girişinde yer alan II. paftada Şeyhülislam Karaçelibzâde Hüsameddin Efendi'nin (v. 1007/1598) görkemli mezarı merdiven başında dikkat

<sup>9</sup> Pınarbaşı Mezarlığı'nda medfun olanların meslekleri ve memleketleri hakkında şu eserin "Dizin" bölümüne bakılabilir: Hasan Basri Öcalan-Bedri Mermutlu, *Tarihi Bursa Mezarlıkları III Pınarbaşı Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016, cilt:1, ss. 516-524; cilt 2, ss. 424-436.

<sup>10</sup> Bedri Mermutlu- Hasan Basri Öcalan, *Tarihi Bursa Mezarlıkları II Emirsultan Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2012, s. 13.

çekmektedir. Halep ve Sayda'da valilik yapan Beylanlı Mustafa Paşa da (v. 1271/1855) bu bölgede medfundur. Kallavı kavuklu mezar taşı ile vezir Hacı Mustafa Paşa (v. 1191/1773), Mekke Şerifi Abdülmuttalib'in oğlu Şerif Müsâid Paşa (v. 1313/1901)<sup>11</sup>

Camiin kuzeybatısında yer alan bu paftada bulunan mezarlar, taşlarıyla birlikte Münzevi Dergâhı'ndan buraya nakledilmiştir. On yedi isme ait on iki taş, dergâh binasının yıkılması sırasında yerlerinden alınarak Emirsultan Mezarlığı'nda şebeke içindeki şimdiki yerlerine getirilmişlerdir. Söz konusu dergâhın kurucusu Münzevî Şeyh Abdullah Efendi (v. 1210/ 1785) 1787 tarihinde bir vakfiye ile Ulucami'de hünkâr mahfili altındaki odada bir kütüphane kurmuş ve buraya farklı ilim dallarından birçok kitap vakfetmiştir<sup>12</sup>.

Mezarlığın en görkemli taşı Hocazade Muslihuddin Efendi'ye aittir. Bursa'da yaklaşık olarak 838/ 1434 tarihinde doğmuştur. Tüccar bir ailenin çocuğu olduğundan o dönem tüccarlara "hoca" dendiğinden "Hocazâde" diye meşhur olmuştur. Ancak kendisi babasını ticaretle meşgul olma isteğine karşı çıkarak kendini ilme vermiştir. İlim tahsilinden sonra Sultan II. Murad tarafından Kestel kadılığına, ardında da Eseye Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Çeşitli medreselere görev yapan Hocazâde, Fâtih'in isteği üzerine *Tehâfütü'Felâsife* adlı eserini kaleme almıştır. 839/1488 tarihinde vefat eden Hocazâde Emirsultan Mezarlığı'na defnedilmiştir. Başta kelim ve felsefe olmak üzere ardında birçok eser bırakmıştır<sup>13</sup>.

Söz konusu mezarlığa; Ardahan, Atpazarı, Beykoz, Beylan, Dağıstan, Geyve, Girit, Harput, Isparta, Karaferye, Karahisar, Kavala, Kayseri, Kırım, Kilidbahir, Lofça, Mısır, Prizren, Rusçuk, Şumnu, Tırnova ve Vidin gibi şehir ve yerleşim birimlerinden Bursa'ya gelip, burada vefat edenler defnedilmiştir.

Emirsultan Mezarlığı'na defnedilenlerin çok farklı unvan ve mesleklere sahip olduğu görülmektedir. Arakiyeci, Alaybeyi, Alay İmamı, Alay Kumandanı, Anahtar Ağası, Askeri Kassam, Âşâr Başkâtibi, Attar, Bezci, Bakkal, Baş Müdür, Başkâtib, Belediye Reisi, Berberbaşı, Binbaşı, Cambaz, Çeşmeci, Çıkırcı, Çiçekçi, Çukacı, Debbağ, Doğramacı, Doktor, Dahiliye Nazırı, Dava Vekili, Defterdar, Dellâl, Ekmekçi, Elektrikçi, Emirülhac, Evkaf Muhasebecisi, Fabrikatör, Fes Ustası, Fihrist Kâtibi, Gazeteci, Haffaf, Hakim, Harem ağası, Hastahane Müdürü, Hatib, Hattat, Hazine, Hesap Memuru, İdadi Müdürü, İmam, Kadı, Kaşıkçı, Keresteci, Krepçi, Kağıtçıbaşı, Kasap, Kâtip, Kaymakam, Kazasker, Kazmirici, Kethüda, Kiraat âlimi, Kısahan, Kolağası, Komiser Muavini, Krepçi, Kumandan, Kutucubaşı, Kütüphaneci, Mirahur, Müneccim, Maarif Müdürü, Mabeynci, Mahkeme Başkâtibi, Mahkeme Reisi, Muallim, Mahyacı, Mal Müdürü, Mebus, Meclis Azası, Mekteb Hocası, Mevlidhan, Mirahur, Mirliva, Muhabere Memuru, Muhasebeci, Musikişinas, Mutasarraf, Müderris, Müellif, Müezzin, Müfettiş, Müftü, Mühendis, Mühürdar, Mülazım-ı Evvel, Mümeyyiz, Müsellim, Müşavir, Müşir, Müteahhid, Mütessellim, Mütevellî, Nâib, Nakib, Nazır, Nakibüleşraf, Nüfus Nazırı, Orman Müfettişi, Reisülküttâb, Reisülmüderrisîn,

<sup>11</sup> Müsâid Paşa'nın oğlu Şerif Mesud Bey, bir müddet kaldığı Mekke'den Bursa'ya geldiğinde babası, kardeşi Said Bey, babaannesi Hacer Hanım'ın mezar taşlarında yazılan ayet, tarih ve isim kısmı hariç diğer yazıları kazımıştır.

<sup>12</sup> Abdullah Münzevî'nin kurduğu kütüphane için bakınız: Hasan Basri Öcalan, "Bursa Ulucami Kütüphanesi", *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa İl Özeli İdaresi, Bursa 2009, ss. 123-131.

<sup>13</sup> Hocazâde Sempozyumunun tebliğleri basılmıştır. *Uluslararası Hocazâde Sempozyumu (22-24 Ekim 2010 Bursa) - Bildiriler*, Ed. Tevfik Yücedoğru-Orhan Ş. Koloğlu-U. Murat Kılavuz-Kadir Gömbeyaz, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.

Sahhaf, Silacı, Sefir, Serbaytar, Silahşör, Silahdar, Surre-i Hümayun Emini, Şair, Şekerci, Şeyhülislam, Tabur Kumandanı, Tahıl Memuru, Tahrirat Müdürü, Takyeci, Tüfekçi, Yorgancı, Telgraf Başmüdürü, Terzi, Teşrifatçı, Tren Hattı Müdürü, Tüccar, Tüfenkçi, Türbedar, Vaiz, Vali, Vekilharç, Yağlıkçı, Yeniçeri Ağası, Yüzbaşı, Zabit ve Zâkirbaşı söz konusu meslek ve unvanlara sahip kimselerdendir.

Emirsultan Mezarlığı, tarihte olduğu gibi bugün de defin için en çok itibar edilen mezarlıktır. Bursa'nın itibar sahibi kimselerin, ileri gelen ailelerin burada özel ayrılmış mezar yerleri bulunmaktadır.

### **Alacahırka Mezarlığı**

Bursa'da halen definlerin yapıldığı tarihi mezarlıklardan biri de Alacahırka Mezarlığı'dır. Bursa Hisarı'nın Zindankapı çıkışı tarafında yer alan mezarlıkta zamanla ortadan kaldırılan Zindankapı Mezarlığı'ndan kimi mezar taşları da buraya taşınmıştır. Özellikle Bursa'da esnaf kesiminden kimselerin defnedildiği mezarlık Emirsultan ve Pınarbaşı mezarlıklarına göre oldukça küçüktür. Ancak günümüzde halen definlerin yapıldığı yanındaki şehitlik ile dikkat çeken bir mezarlıktır.

### **Yok Olan Mezarlıklar**

Bursa'da birçok mezarlık yok edilmiştir. İlk sistematik mezarlık katliamının Ahmed Vefik Paşa'nın valiliği zamanında yapıldığı bilinmektedir. Bu uygulama daha sonra gelenek halini alarak, her gelen göçmen kabile için bir mezarlık alanı yok edilmeye başlanmıştır. Ahmed Vefik Paşa'nın Hudavendigâr Valiliği görevinden azline (alınmasına) gösterilen nedenler arasında “muhacirlerin iskânına elverişli başka yerler varken kabristana iskân etmiş ve makberelerin bir kısmına da hastane, kahvehane ve gazino yaptırmış olması” sayılmaktadır<sup>14</sup>.

### **Deveciler Mezarlığı**

Bursa'da günümüze gelmeyen en büyük mezarlıklardan biri Deveciler Mezarlığı'dır. Osmangazi ilçesi Demirtaş Meslek Lisesi ve civarında oluşan mezarlığa zaman içinde Bursa'nın önde gelen ilim adamlarının yanı sıra birçok devlet adamı ve sanatkâr da defnedilmiştir. Ancak mezarlıktan günümüze herhangi bir iz kalmamıştır.

Deveciler Mezarlığı'nın yok edilme hikâyesi üzerine, A. Süheyl Ünver'in “Bursa'da Deveciler Kabristanı Ne Oldu?” başlıklı yazısından bir bölümü paylaşmakta yarar görüyoruz:

*“Bir hastaya çağrılmam dolayısıyla 22 Teşrincevvel 1944 de Bursa'ya gitmiştim. Üzüntülü, hastamı bir gün sonra sabahleyin bir defa daha gördükten sonra şoföre Timurtaş camiine götürmesini söyledim. Camiin dikkate değer altı kaideli bir kubbe üstündeki minaresini ve camiin eski yerlerini dolaştım. Bahçesindeki mezarlığında Türk hak sanatının taşlarda harikalarını hayretlerle seyrettim.*

*Dönüşde delilim olan arkadaşşıma, “Deveciler kabristanı nerededir?” diye sordum. Tam önünden geçiyormuşuk. Meyva hali önünde ve 30 metreden fazla genişletilen yolun karşısında*

<sup>14</sup> Semavi Eyice. “Mezarlıklar ve Hazinele”, *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, TTK Basımevi, Ankara 1996, s. 130.

biçimsiz ve bitmemiş bir çocuk bahçesini göstererek buraları dedi: Eski büyük ağaçları kestiler, şu gördüğünüz fidanları diktiler, daha büyüymedi. Karşısına meyva hali yaptılar. Hiç de özenilmiş bir binası yok. Çocuk bahçesini bitiremediler, uğurlu olmadı, diye ilâve etti.

Mezar taşlarının yok edildiğini ve pek az bir kısmının nakledildiğini yer tesbit edilmiyerek ve kime ait oldukları tasrih olunmıyarak parça parça Yeşil Medresesinde kurulan müzenin bahçesine nakledildiğini arkadaşım rahmetli Kâmil Kepcioğlu hikâye etmişti.

Hakikî icabında bir mezaristanın hal yapılmasına, arasından geçen yolun genişletilmesine karar verilebilir. Buna itiraz ederek bir gerilik gösterecek değiliz. Ben bu kadar ileride düşünürken buna karar verenler ve bu kararı tatbik eden kimseler keşke gerilik göstermeyerek bunları bir tarih heyetine tetkik ettirip tarihe o mezarlığı mal ettirmiş olsalardı vatana unutulmaz bir hizmet yapmış olurlardı. Mani olurlar diye bu yapılmamış ve memleketin seferber olacak ilim muhitine haber bile verilmemiştir.

Şimdi biz; Deveciler mezarlığında kimler medfun imiş, nereden nakledildiği bile malûm olmıyan müzedeki taşlardan mı öğreneceğiz, yoksa Bursa hakkında yazılmış tarihlere mi baş vuracağız?

Muradiye türbelerini dolaşırken 1931 senesinde bahçede geniş bir altı köşe duvarla çevrili çukurların birisinin sacdan levhası üzerinde falan kabristandan nakledilen kemiklerdir, yazısını görmüş ve bunu yapmakla büyük bir marifet gösterdiklerine inanan insanlara acımıştım. Müsterih olsunlar son 1944 ziyaretimde bu sacların da çürüdüğünü gördüm, artık onların duvarları da mânâsız bir yer işgal etmekle kalmış. Devecilerin kemikleri de buraya iş olsun diye nakledilmişse, şimdi o da göçüp gitmiştir.

İşte o Deveciler kabristanı zamanında bir medrese de varmış, yıktırılmış, hattâ ismini hatırlıyanlar yok. Kâmil Kepcioğlu'na göre ulemadan Kara Hasan Paşa yaptırmıştır. Meşhur Molla Fenari'nin dostu ve şerikidir. Önce ulemadandır. Sonra vezir olmuştur. Vefatında bu medreseye gömülmüştür. Her veçhile mükemmel bir insan imiş.

Deveciler mezarlığı bir zamanlar Bursa'nın büyük ölülerinin adeta bir Panteonu imiş. Gömülenlerin isimlerinden onu öğreniyoruz. Fakat bunlar hep ekâbir ve ulema sınıfıdır ki eserlere geçmiş, yalnız şahsiyet sahibi olup da servet dolayısıyla ticaretle meşgul olanlardan bu gibi eserler, bahsetmez. Onların sanat bakımından kıymetli mezar taşları vardır. İşte bunlar hiçbir eser kalmadan kalkmış.

Bursa'ya tetkike gidecekler ebediyen Deveciler Panteonunu bulamıyacaklar, tarih sayfaları arasında sanki Bursa'da hal ve çocuk bahçesi yapacak yer yokmuş gibi orasını kaldıranları iyi düşünmiyerek dolaşacak ve yaptıkları yeni halin yaşamadığını, bu yüzden orasının da düzeltilmesinin faidesi olmadığını göreceklerdir. Ben Deveciler Panteonunun yerinden geçerken o kadar üzüldüm ki tarif edemem. O üzüntümü Bursa'ya ait tarihleri karıştırmakla ve Devecilerde medfun olanların isimlerini olsun birer birer bulmakla teselliye gayret edeceğim.

...

Bunları en son 14/9/1945 de gördüm. Burada çocuk bahçesi ve Sanayi mektebi kazıları esnasında kat kat lâhitler, kemikler, kafa tasları ve kırık kitabelerin yüzüstü hallerini gördüm. Eski ağaçlardan eser kalmamış, zamanının valisi ve alâkalılar ağaçları kestirmişler. Bu büyük sahadaki ekâbire yazık olmuş. Hiç lüzumu yokken onların harîmi ismetlerini bozanlara teessürle lanet okumamak kabil değil dedikten sonra bana da artık bu bahs için susmak gerek.”<sup>15</sup>

<sup>15</sup> A. Süheyl Ünver, “Bursa’da Deveciler Kabristanı Ne Oldu?”, *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl: 1, Cilt: 2, Sayı: 13, İstanbul, 1954, s. 557 vd. Yazıda yazarın diline müdahale edilmemiştir.

Deveciler Mezarlığı'na defnedildiği halde taşı ve mezarı kaybolan bazı kimseler şunlardır:

Hacı Demirtaş (Tanınmış kutniyeci, Demirtaş Mektebi'nin bânisi, v. 916/1510).

Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (Şeyhülislâm, müellif, v. 1068/1658).

Şeyh Dabbâğzâde Mustafa Efendi (Halvetî şeyhi, nakkaş, v. 1085/1674).

Sükûnî Mehmed Efendi (Mısırî, Kasım Subaşı Dergâhı şeyhi, büyük alim, v. 1103/1692).

Seyyid Şeyh Abdüllatif Efendi (Za'feranlık Dergâhı şeyhi, boyacı, v. 1118/ 1706).

Sarıcazâde Seyyid İbrahim Efendi, (Musikişinas, mevlidhan, Ulucami hatibi, v. 1121/1709).

Ömer Efendi (Molla-yı cedîd, Çendik, Vaiziye, Hamzabey, Emirsultan, Sultan Orhan, Hudavendigâr, Muradiye müderrisi, v. 1129/1717).

Abdi Efendizâde İbrahim Efendi (Müftü Ahmed Paşa, Vaiziye, Hamzabey, Sultan Orhan, Hudavendigâr, Yıldırım müderrisi, ta'lik hattatı, v. 1164/1751).

Hocazâde Mehmed Efendi (İshak Hocası'nın oğlu; reisü'l-müderrisîn, Kadriye, İsabey, Hudavendigâr, Yıldırım, Sultaniye müderrisi, v. 1173 / 1760).

Sun'ullahzâde Tıbî Mustafa Efendi (Hattat, şair, Orhan Camii imamı, v. 1174/1761).

### Şehreküstü Mezarlığı

Bursa'da Şehreküstü meydanı olarak bilinen yerdeki binaların birçoğunun altından da mezarlık vardır. Şehreküstü Mezarlığı olarak bilinen bu mezarlık da zaman içinde tamamen yok edilmiş ve herhangi bir iz kalmamıştır. Mezarlığın olduğu sahada 850/1446 tarihinde vefat eden Bedreddin Pars Bey Zâviyesi ve Türbesinin olmasından hareketle çok erken dönemde etrafında definlerin yapıldığı ve mezarlık oluşmaya başladığı düşünülebilir. Nitekim Şehreküstü Mezarlığı'na defnedilen Can Mustafa'nın vefat tarihinin 1503 olması bu görüşü doğrulamaktadır. 19. yüzyıl sonuna kadar mezarlığa defin yapıldığı kayıtlardan takip edilebilmektedir. Ancak mezarlıktan günümüze ne yazık ki hiçbir taş kalmamıştır. Son zamanlara kadar Pars Bey türbesinin kible cihetindeki boş sahada bir iki kırık taş var idiyse de başka yere nakledildiler. Bu boş sahada mezarlığa defnedilen isimleri tanıtan bir plâket konulması ve sembolik bazı taşların yapılması taleplerimiz yerel yönetimlerce henüz sonuçlanmamıştır. Burada daha önce kabirleri bulunan bazı meşhurlar şunlardır:

Berkzâde Bostan Efendi (Şahinlala, Hançeriye müderrisi, v. 1046/1637).

A'rec Şeyh Mehmed Efendi (Halvetî, Pars Bey Zâviyesi şeyhi, v. 1186/1772).

Seyyid Hacı Hafız Ahmed Efendi (Hattat, müderris, Pars Bey Camii İmam ve Hatibi, Ulucami İmamı, v. 1229/1814).

Sa'dizâde Abdullah Efendi (Molla Fenari, Sarrafiye, Şahin Lala, Sultaniye müderrisi, Ulucami imamı, v. 1238/1823).

Gökmenzâde Hüseyin Rifat Efendi (Arapça, Farsça ve Hendese hocası; Kadirî, Sa'dî, Rüfaî, Halvetî, Nakşî halifesi, Tuzpazarı muallimi, şair, v. 18 Muharrem 1285/11 Mayıs 1868).

### Yeniyer ve Kurdoğlu Mezarlığı

Namazgâh'daki Yeniyer Mezarlığı, Kırım göçmenlerine ev yapılmak üzere Ahmed Vefik Paşa'nın emriyle yok edilmiştir. Eski Garaj'ın (şimdi Kent Meydanı) yanındaki ikinci

Yeniyer (Mer'a) Mezarlığı yine Kırım göçmenlerine; Yeşil'e giderken yol üzerindeki Kurdoğlu Mezarlığı ise Yunanistan göçmenlerine yerleşim yeri açmak için yok edildi. Bu üç büyük mezarlıktan günümüze Kurdoğlu mezarlığındaki Nakşi Dede'nin mezarı dışında hiçbir iz bırakılmamıştır.

### **Bitirirken**

Yahya Kemal'e Lizbon büyükelçiliği görevini yaparken, Türkiye'nin nüfusunun ne kadar olduğunu soruyorlar. Yahya Kemal de bir gün, "250 milyon" diyor. "Hazret her halde dilin sürçtü, 25 milyon diyecektin galiba." diye itiraz edenlere; "Yok, yok" diyor, "Dilim sürçmedi biz ölülerimizle yaşayan bir milletiz." Bu durum Müslümanlar için ölüm olmadığını, ölümün mezar taşlarında da ifade edildiği gibi, sadece "*fani dünyadan edebi saraya geç etmek*" olduğu hakikatini dile getirmektedir. Modern dönemlerde mezarlıkların şehir dışına taşınması, ölümü uzak gösterse de ölüm hakikati hiçbir zaman değişmeyecektir. Şehirler kimliklerini sadece var olan eserler ve yaşayan insanlarla değil, bu eserleri var eden kimseler, onların hatıralarını da yaşatmakla kazanırlar.

## KAYNAKLAR

- Abdulaziz el-Buharî, *Keşfu'l-esrâr*, el-Mektebü's-Sanayi' 1307.
- Abdülkadir Özcan, "Molla Yegâ", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2005, XXX, 265-266.
- Aclunî, *Keşfü'l-hafâ ve müzîlû'l-ilbâs*, nşr. Ahmed el-Kallâş, Beyrut 1405/2005.
- Ahatlı, Erdinç, *Peygamberlik ve Hz. Peygamber'in Peygamberliği*, İstanbul 2002.
- Ahmet Paşa Divanı, hzr. Ali Nihat Tarlan, Ankara 1992.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, İstanbul, 1974.
- Algül, Hüseyin - Azamat, Nihat, "Emir Sultan", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995, XI, 146-148.
- Algül, Hüseyin, "Erguvan Bayramı" UÜ İFD, Bursa 1991, III, 89-97.
- Algül, Hüseyin, *Emir Sultan Bursa'da Bir Buharalı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2016.
- Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Ensar Neşriyat 2016.
- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi I*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Arpaş, Hatice Kelpetin, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*, İstanbul 2001.
- Âşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevarih-i Âl-i Osman), Haz. N. Atsız, İstanbul, 1970.
- Atlansoy, Kadir, "Edebiyat Tarihi Kaynağı Olarak Bursa Vefeyât-nâmeleri I, Mehmed b. Sa'dî'nin Bursa Vefeyâtı", *Osmanlı Araştırmaları XVIII The Journal of Ottoman Studies XVIII*, İstanbul 1998, 47-67.
- Aydın, İ. Hakkı - Görgün, Tahsin, "Molla Fenârî", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2005.
- Ayverdi, E. Hakkı, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966.
- Barkan, Ö. L. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler*, İÜİFM, XI, 524-570.
- Barthold, V. V., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, çev. M.F.Köprülü, Ankara, 1963.
- Beydavî, *Envari't-tenzil ve esrarü't-te'vîl*, nşr. Nasurüddin Ebu Said, Beyrut: Daru Sadır 2001.
- Beyhakî, *Delâilü'n-Nübüvve ve Ma'rifeti Ahvâli Sahibi's-Şerîa*, I-VII, Beyrut 1985.
- Bulut, Halil İbrahim, *Nübüvvetin İsbatı Açısından Hissî Mucizeler*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS) A 25, A 44, A 81, B 95, A 47, A 63, B 31, B 26, B 42, B 43, A 111, A 153, A 24, A 4.
- Çağrı, Mustafa, "Ölüm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İSAM, İstanbul, 2007, cilt 37, ss. 36-37.
- Çetin, Osman, "Hacı İvaz Paşa Vakfiyesi'ndeki 'Mühtedi Fonu' Hakkında", *U. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 1991, sy. 3, c. 3, s. 167-175.
- Çetin, Osman, *Osman Gazi - Hayatı, Şahsiyeti ve Etkileri-*, Köln: Plural Publications 2017.
- Çetin, Osman, *Sicillere göre Bursa İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1994.
- Davudoğlu, Ahmed, *Ölüm Daha Güzeldi*, Hece Yayınları, Ankara, 2016.
- Debûsî, *el-Emedü'l-aksâ*, (nşr. M. Abdukadir Atâ), Beyrut 1405/1985.
- Demir, Şule Diken *Abdullah Münzevî ve Ulucami Kütüphânesi*, UÜ SBE, Yüksek lisans tezi, Bursa 1999.
- Demirbaş, Banu, *Manolya Ağacının Kökleri*, İstanbul 2000.
- Durmuş, İsmail "Teşhis", *DİA*, İstanbul 2011, XXXX, 565-566.
- E. Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, İstanbul, 1966.
- Ebu Bekir İbnü'l-Arabî, *el-Avâsım mine'l-kavâsım*, nşr. Ammar Talibî, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî el-Kelâmiyye, Cezâir: eş-Şirketü'l-Vataniyye.
- Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyânî't-tevhîd*, nşr. Ömür Türkmen, İstanbul: İsam 1428/2017.
- Ebü'l-Bekâ, *el-Külliyât*, nşr. Adnan Derviş-Muhammed Masrî, Beyrut 1412/1992.
- Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Keşfu'l-esrâr*, Kahire ts.'den ofset İstanbul 1986.

- Ebü'l-Berekat en-Neseî, *Şerhu'l-muntahab li usûli'l-mezheb* li Muhammed el-Ahsiketî, nşr. Salim Ögüt, ts. yy.
- Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Tersîrû'n-Neseî*, İstanbul 1984.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî*, nşr. Adil Ahmed-Ali Muhammed-Abdumecid, Beyrut 1427/2006.
- Ebü'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-edille*, nşr. Hüseyin Atay, Ankara: DİB Yayınları 1993.
- Efendioğlu, Mehmet, "Sahâbe", *DİA*, XXXV, 491-500.
- Eğri, Sadedtin (2014). II. Abdülhamid Döneminde Eğitim Sisteminde Modernleşme Çabaları: Kızların Eğitimi ve Bursa İnas Rüşdiye Mektebi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(26), 127-148.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 4, 1984, s. 69-78.
- Erul, Bünyamin, "Hz. Peygamber'in Risâleti Öncesi Hayatına Farklı Bir Yaklaşım", *Diyanet İlmi Dergi - Peygamberimiz Hz. Muhammed Özel Sayısı*-, Ankara 2003.
- Evlîya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314.
- Eyice, Semavi (1996). "Mezarlıklar ve Hazireler", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri I*, Ankara: TTK Basımevi, ss. 123-134.
- Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-gayb)*, Beyrût ts. Daru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî.
- Fahreddîn er-Râzî, *Kitâbü'l-erbaîn fi usûli'd-dîn*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ, 1424/2004.
- Gökbilgin, M. Tayyip, "Bursa'da Kuruluş Devrinin İlim Müesseseleri, İlim Adamları ve Bursa Tarihçileri Hakkında".
- Halaçoğlu, Yusuf, "Derbend", *DİA İslâm Ansiklopedisi*, IX, 152.
- Halil İnalçık, "Bursa", *DİA İstanbul* 1992, VI, 445-449.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1991.
- Hızlı, Mefail, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998.
- Hüseyin Vassaf, *Bursa Hatırası*, hz. Mustafa Kara, Bilal Kemikli, Dursun Gürlek, Bursa: Bursa Araştırmaları Merkezi, 2022.
- İbn Atiyye el-Endelûsî, *el-Muharraru'l-Vecîz*, nşr. Abdusselam Abdüşşafi Muhammed, Buyrut 1422/2001.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Tenvîru'l-ezhan bi zikri etvârî halkı'l-insan*, nşr. Ebu Usame et-Tahavî, yy. ts.
- İbn Sînâ, *el-İlmü'l-ledünnî*, Hasan Asî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lugatü's-sûfiyye fi felsefeti İbn Sînâ* içinde, Beyrut 1403/1983.
- İnalçık, Halil, "II. Murad", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, XXXI, 171.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- İslâmoğlu, Mustafa, *Üç Muhammed*, İstanbul 2008.
- Kâdî Abdulcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'ân ani'l-metâin*, Beyrut ts. eş-Şirketü's-Sarkıyye.
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990.
- Karadaş, Çağfer, "İsbat-ı Nübüvvet ve Peygamberlik ve Hz. Peygamber'in Peygamberliği Adlı Eser Üzerine", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, sy. 1, İstanbul 2003.
- Karadaş, Çağfer, *İslâm Düşüncesinde Ahiret*, Bursa 2008.
- Karadaş, Çağfer, *Kaderin Sırrını Anlamak*, Ankara: Otto Yayınları 2018.
- Karadaş, Çağfer, *Kelâm Düşüncesinde Evren ve İnsan*, Bursa 2011.
- Karadaş, Çağfer, *Muhyiddin İbn Arabî ve Düşünce Dünyası*, Ankara: Otto Yayınları 2018.
- Karadaş, Çağfer, Sivas'tan Bir Arif Kişi Geçti: Muhyiddin İbn Arabî, *Sultan Şehir Dergisi*, Sivas 2007, s. 91.
- Karataş, Ali İhsan, "Bursa Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Köleliğe Bir Bakış". *İstem / 9* (December 2007): 135-162.
- Karataş, Ali İhsan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 / 1 (Ocak 2006) s. 267-284.

- Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Bursa: Emin Yayınları 2009.
- Kartal, Abdullah, *Abdullah Bosnevî ve Merâtib-i Vücûd Risâlesi*, MÜ SBE, yüksek lisans tezi, İstanbul 1996.
- Kasap, Murat, *Osmanlı Arşiv Kaynaklarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2018.
- Kasap, Murat, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul: Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları 2010.
- Kemal b. Ebî Şerîf, *Kitâbü'l-Müsâmera bi şerhi'l-Müsâyera li'bni Hümmâm*, İstanbul 1400/1979, s. 223.
- Kemaloğlu, Ayşegül İnşinar, *Bulgaristan'dan Türk Göçü (1985-1989)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.
- Kemikli, Bilal, *Süleyman Çelebi ve Mevlid*, Ketebe Yayınları, İstanbul 2018.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kültüğü I-IV, Hazırlayanlar: Hüseyin Algül – Osman Çetin – Mefail Hızlı – Mustafa Kara – M. Asım Yediyıldız*, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- Koca, Ferhat, “Molla Hüsvrev”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 252-254.
- Kuban, Doğan, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler (Makaleler)*, İstanbul, 1982.
- Kucur, Sadi S. “Selçuklular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, XXXVI, 384-385.
- Kut, Günay “Lâmiî Çelebi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XVII, 96-97.
- Kut, Günay, “Ahmed-i Dâî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, II, 56-58.
- Kut, Günay, “Ahmedî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, II, 165-167.
- Kut, Günay, “Ahmedî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, II, 165-167.
- Kut, Günay, “Lâmiî Çelebi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2003, XVII, 96-97.
- Kutbeddin İznîkî, Mukaddime, Bursa Eski Eserler (Genel) Ktp. nr. 217, vr. 1b, 2a.
- Leknevî, *el-Âsârü'l-merfu'a fi'l-ahbârî'l mevdû'a*, Daru'l-Kütübî'l-İlmîyye Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh*, Paris 1899.
- Mâtürîdî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*, nşr. Fatıma Yusuf el-Hiyemî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle 1425/2004
- Maydaer, Saadet, “Seyyid Hüseyin Erzincani Vakfı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/2, 2007, s. 287-308.
- Maydaer, Saadet, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Mehmed Neşrî, *Neşrî Tarihi*, haz. M. Altay Köymen, Ankara, 1983.
- Mehmet Akkuş, “Vesiletü'n-Necât”, *Mevlid Külliyyâtı*, edit: Bilal Kemikli, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 79-103, <https://diniyayinlar.diyanet.gov.tr/Documents/MevlidKulliyati1.pdf>, 17.03.2021, 22:37.
- Mermutlu, Bedri, “Şehrin Toplumsal Hayatında Bursa Ulucamii'nin Yeri”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, Bursa 2010, s. 46-53.
- Mermutlu, Bedri, “Şehrin Toplumsal Hayatında Bursa Ulucamii'nin Yeri”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, Bursa 2010, s. 46-53.
- Mermutlu, Bedri-Öcalan, Hasan Basri, *Tarihi Bursa Mezarlıkları I Bursa Hazineleleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.
- Mermutlu, Bedri-Öcalan, Hasan Basri, *Tarihi Bursa Mezarlıkları II Emirsultan Mezarlığı*, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2012.
- Molla Ciyûn, *Nûru'l-envâr*, Ebû'l-Berekât en-Nesefî, *Keşfü'l-esrâr* ile birlikte, Kahire ts.'den ofset İstanbul 1986.
- Molla Hüsvrev, *Mir'âtü'l-usûl*, İstanbul 1307.
- Muhyiddin İbn Arabî, *Muhâdaratü'l-Ebrâr*, Beyrut: Daru Sadır ts.
- Nâyif el-Abbâs, *Tehzîbü hâşiyeti'l-Beycûrî alâ'l-Cevhere fi't-Tevhîd*, Beyrut 1407/1987.
- Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968.
- Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi*, Ankara 2000.
- Öcalan, Hasan Basri “Bursa Ulucami Kütüphanesi”, *Bursa'nın Kalbi Ulucami*, ed. Mustafa Kara-Bilal Kemikli, Bursa il Özeli İdaresi, Bursa 2009, ss. 123-131.

- Öcalan, Hasan Basri, “Muradiye Camii Bahçesindeki Mezarlar”, *Bursa Muradiye Semti*, ed. Raif Kaplanoglu-Aziz Elbas, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2008.
- Öcalan, Hasan Basri-Mermutlu, Bedri, *Tarihi Bursa Mezarlıkları III*, cilt 1-2/ Pınarbaşı Mezarlığı, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2016.
- Öksüz, Y. Z., “*Kutbud-Din b. Muhammed İznîkî ve Mukaddime-i Kutbu'd-Din*”, T. Okiç Armağanı, Ankara, 1978.
- Öktem, Sadettin, “Mevlid veya Bir Medeniyet Beyannamesi”, *Bir Kutlu Doğum Şaheseri Mevlit ve Süleyman Çelebi* (Sempozyum Bildirileri), Ankara 2010, s, 31-32.
- Özcan, Abdülkadir, “Molla Yegâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2005, XXX, 265-266.
- Pay, Salih, Bursa İvaz Paşa Külliyesi, Bursa 1996.
- Pekolcay, A. Necla, “Mevlid”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XIX, 485-486.
- Sadî, Bostan, trc. Hitmet İlaydın, İstanbul 1985.
- Safedî, *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr*, nşr. Bahattin Dartma, İstanbul 2019.
- Sarıçam, İbrahim, “Hz. Muhammed'in Hayatının Güncel Sunumu Üzerine Bazı Düşünceler”, *İSTEM*, yıl. 4, sy. 7, Konya 2006.
- Sarmış, İbrahim, *Hz. Muhammed'i Doğru Anlamak I-II*, Konya 2005.
- Sıddıkî, Mazharuddin, *Kur'an'da Tarih Kavramı*, trc. Süleyman Kalkan, İstanbul 1990.
- Şemseddin, M. Dildâr-ı Şemsî - Niyâzî-i Mısri'nin İzinde Bir Ömür Seyahat, İstanbul 2011.
- Şeyh Müfid, *Ecvibetü'l-mesaili'l-Hacibiyye*, nşr. Ali el-Horasanî, Beyrut 1435/1392.
- Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, nşr. Abdullah et-Türkî, Kahire 1422/2001.
- Tanrıkorur, Barihuda, *Türkiye Mevlevîhânelerinin Mimarî Özellikleri*, SÜ SBE, Konya 2000.
- Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-fînûn*, İstanbul 1404/1984.
- Turan, Osman *Selçuklular ve İslâmiyet*, s. 120.
- Türk, Gönül Gülşen, *Bursa Tekke Kütüphâneleri*, UÜ SBE, yüksek lisans tezi, Bursa 1995.
- Uluslararası Hocazâde Sempozyumu (22-24 Ekim 2010 Bursa)-Bildiriler-*, Ed. Tevfik Yücedoğru-Orhan Ş. Koloğlu- U. Murat Kılavuz- Kadir Gömbeyaz, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011.
- Ulusoy, Mehmed Şemseddin *Bursa Mezarlıkları / Göçen Ahbaba Ebcet'le Selâm Karâr-ı Şemsî / Misbâr-ı Şemsî*, Haz. Hasan Basri Öcalan / Bedri Mermutlu / Mustafa Kara, Osmangazi Belediyesi Bursa 2022.
- Ulusoy, Mehmed Şemseddin, *Bursa Dergâhları Yadiğâr-ı Şemsî*, Haz.: Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2021.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı Osmanlı Tarihi, Ankara 1972.
- Ünver, A. Süheyl, “Bursa'da Deveciler Kabristanı Ne Oldu?”, *Yeni Tarih Dünyası*, Yıl: 1, Cilt: 2, Sayı: 13, (İstanbul 1954).
- Yanmış, Mehmet, *Bursa Dini Hayatında Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n Necat Adlı Şiirinin Etkilerinin Araştırılması*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 2010.
- Yazır, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Neşriyat.
- Yediyıldız, M. Asım, *Şer'îye Sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa Esnafı ve Ekonomik Hayat*, Bursa: Arasta Yayınları 2003.
- Zemahşerî, *el-Keşşâf*, nşr. Muhammed es-Saîd Muhammed, Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.

Cağfer Karadaş (Editör)

# Tarihten Bugüne Bursa İnsanı

*Tarihten Bugüne Bursa İnsanı* kitabının içeriği her ırktan, dinden, inançtan, bölgeden Bursa'ya gelen insanların meslekleri, meşrepleri ve yaşantılarının ele alınmasıyla oluştu. Birinci Bölüm "İslam Düşüncesi Seminerleri" ismine uygun düşecek şekilde İslam düşüncesinde insanı tanıma ve anlamaya yönelik yazılara yer verildi. İnsanlığın gelişiminin temel işaret taşları olan peygamberler ve son peygamber Hz. Muhammed Mustafa (sav) örnek insan tipleri olarak ele alındı. İkinci Bölüm'de fetihle başlayan Bursa'daki insan tiplerine yer verildi. Osmanlı'yı kuran ve Bursa'nın yeni şekline kavuşmasında ilk hamleyi yapan Osman Bey ve Bursa'nın manevî şekillenmesinin etkili isimlerinden olan Emir Sultan ile devam eden seminerler, Bursa'nın ilk yerleşim yeri ve ilk mahallesi olan Hisar Mahallesi'yle devam etti. Medrese ve ulemanın yanında Bursa'nın zihinsel şekillenmesinde önemli vazife gören ilim erbabı ve dervişler çalışmada yerlerini aldı. Toplumun en önemli yapı taşı olan ve şehrin medeniyet merkezi haline gelmesinde önemli işlev gören esnaf teşkilatı günümüze ışık tutacak şekilde tanıtılmaya çalışıldı. Bursa'da sadece Müslümanlar değil, gayr-i Müslümler de yaşadığı için onlar da unutulmadı. Kitabın son konusu ise "Bursa Mezarlıkları ve Sakinleri" adıyla son nefeslerini Bursa'da verenlerin bulunduğu Mezarlıklar oldu.



[www.yayin.okuokut.org](http://www.yayin.okuokut.org)